

קיבוץ לוחמי הגטאות
"בית לוחמי הגטאות על שם יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד"
קהילת חיים ואתר זיכרון - זיקה ויחסי גומלין 1949 - 1984

איילת הילמן

עבודת גמר מחקרית (תזה) המוגשת לאחר קבלת התואר "מוסמך"

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי הרוח
החוג ללימודי ישראל

2019

קיבוץ לוחמי הגטאות
"בית לוחמי הגטאות על שם יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד"
קהילת חיים ואתר זיכרון - זיקה ויחסי גומלין 1949 - 1984

מאת: איילת הילמן
בהנחיית: פרופ' יחיעם ויץ

עבודת גמר מחקרית (תזה) המוגשת לאחר קבלת התואר "מוסמך"

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי הרוח
החוג ללימודי ישראל

2019

מאושר על ידי _____ תאריך _____
(מנחה העבודה)

מאושר על ידי _____ תאריך _____
(יו"ר הוועדה החוגית לתואר שני)

הכרת תודה

עבודה זו נכתבה בהנחייתו והדרכתו של פרופ' יחיעם ויץ מהחוג ללימודי ישראל באוניברסיטת חיפה. תודתי נתונה לו על הליווי המסור ועל שזכיתי ללמוד מרוחב ועומק ידיעותיו ומעצותיו מאירות הדרך.

תודתי נתונה לחבריי לעבודה שרין דוד, ליאור ענבר ונדב היידקר, על התמיכה והשיתוף. למנהלת ארכיון בית לוחמי הגטאות ענת ברטמן-אלהלל, לנועם רחמילביץ', לצביקה אורן מנהל ארכיון הצילומים ולדפנה איצקוביץ' מנהלת הספרייה על שעזרו בכל עת. תודה לחדוה תג'ר מנהלת ארכיון קיבוץ לוחמי הגטאות על הסיוע ומאור הפנים.

תודה מיוחדת לחברותיי רותם קורנבליט וחנה אורן על ההקשבה והעידוד.

תודה ליד ושם המכון הבין לאומי לחקר השואה, על שהעניקו לי מלגה מן הקרן על שם נחום, שרה וברוך אייזנשטיין ז"ל ומן הקרן על שם דב ברנרד רקובסקי ז"ל. תודה ליד טבנקין על שהעניקו לי מלגה מהקרן על שם אברהם שחטר.

ותודה מעומק ליבי לבני משפחתי היקרים, הוריי אראלה ואריה גוטר שעודדו סקרנות ורכישת השכלה מגיל צעיר, בעלי זיו המאיר את חיי ובניי שחר ודרור על האהבה והסבלנות.

תוכן העניינים

עמוד

IV

תקציר

1

מבוא

פרק א. ההתיישבות - מהות ודרך: הקמת קיבוץ לוחמי הגטאות

- 9 א.1. התגבשות גרעיני "דרור" לכדי קיבוץ אחד.
- 18 א.2. ולדהיים.
- 23 א.3. סמריה: העלייה לקרקע בגליל המערבי - פברואר 1949.
- 24 א.4. "יתגדל ויתקדש שם הלוחם העברי" - טקס העלייה לקרקע 18 באפריל 1949.
- 26 א.5. הבחירה בשם הקיבוץ: "לוחמי הגטאות".
- 27 א.6. משאל שנערך בדצמבר 1950 בין 178 חברי הקיבוץ לגבי קורותיהם במלחמה.

פרק ב. דפים מן הדליקה: הקמת בית לוחמי הגטאות על שם יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד

- 29 ב.1. צעדים ראשוניים: ההחלטה על הקמת המוזיאון, מייסדי המוזיאון מבין חברי הקיבוץ.
- 30 ב.2. ארכיון בית לוחמי הגטאות כהמשך מסורת מזרח אירופאית של תודעה היסטורית ותיעוד.
- 33 ב.3. מרים נוביץ' והאוספים.
- 35 ב.4. הפן המדעי של בית לוחמי הגטאות ויחסיו עם יד ושם.
- 40 ב.5. המבנה האדריכלי של המוזיאון ויחסו לסביבה.
- 41 ב.6. תפיסתם האידיאולוגית והחינוכית של המייסדים והשתקפותה בעיצוב המוזיאון.

פרק ג. מבפנים: יחסי קיבוץ מוזיאון

- 50 ג.1. הקיבוץ כקהילת חיים והמוזיאון כענף מענפי המשק.
- 53 ג.2. הקיבוץ המאוחד וטבנקין ויחסם לקיבוץ לוחמי הגטאות ולמוזיאון.
- 58 ג.3. יחסם של הקיבוץ והמוזיאון לגרמניה ולקבלת כספי השילומים.
- 61 ג.4. מפנה הדורות: הצטרפות גרעיני המחנות העולים לקיבוץ והשתלבותם של בני הדור השני במוזיאון.
- 66 ג.5. מהציבורי לפרטי: פרסומם של דפי עדות והקמת האנדרטה בבית העלמין של הקיבוץ.

73

סיכום: ואל המנוחה לא באתי

75

רשימה ביבליוגרפית

קיבוץ לוחמי הגטאות ו"בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד" קהילת חיים ואתר זיכרון - זיקה יחסי גומלין 1949 - 1984

איילת הילמן

תקציר

ב 18 באפריל 1949, יום השנה השישי לפרוץ מרד גטו ורשה, התקיים טקס העלייה על הקרקע של קיבוץ לוחמי הגטאות. בין המייסדים בלטו יצחק (אנטק) צוקרמן וצביה לובטקין ממנהיגי תנועת החלוץ דרור בפולין וחברי הארגון היהודי הלוחם (האי"ל) בגטו ורשה. אליהם חברו חברי אי"ל נוספים וניצולי שואה משארית הפליטה ששהו בקיבוצי דרור אחרי המלחמה ועלו ארצה. הם התיישבו בגליל המערבי על אדמת סמריה, כפר ערבי עד מלחמת העצמאות כ 3 ק"מ צפונית לעכו, לאחר שהתברר שאין סיכוי להקים משק קיבוצי גדול בוולדהיים שבעמק יזרעאל - נקודת ההתיישבות הראשונה אליה נשלחו בראש השנה תש"ט.

בהקמת הקיבוץ הגשימו חלום שהחל להתרקם עוד בפולין לפיו חברי התנועה ששרדו יקימו יד לזכר חברי התנועה שנספו. במגילת יסוד הקיבוץ שהוקראה בטקס נאמר: "...ביום זה אנו מניחים אבן פינה ליישוב של הקיבוץ המאוחד על שם לוחמי הגטאות באדמת הגליל המערבי שנגאל - מצבת חיים ויצירה למרד הגטאות. יעלה ויצמח הישוב הזה - ניר וזכר לחברינו אשר נתנו את חייהם למען חירותנו - חירות ישראל המקבצת גלויותיה בארצנו עדי עד".¹

ביום העלייה לקרקע נערכה עצרת זיכרון גדולה תחת הכותרת: "יתגדל ויתקדש שם הלוחם העברי". בשולי הדרך לעצרת, הוצגה על לוחות דיקט תערוכת תמונות בשם: "כך היה - תמונות מהשואה והמרד". שנה לאחר העלייה על הקרקע, ולמרות המצב הכלכלי הרעוע, החליטה האספה הכללית של הקיבוץ על הקמתו של בית תרבות - מפעל על שם יצחק קצנלסון שבו ירוכז גם הארכיון ההיסטורי מימי השואה והגבורה. במהלך שנות החמישים שהיו שנים מכוננות בעיצוב דפוסי זיכרון השואה במדינת ישראל הקימו מייסדי בית קצנלסון ארכיון וספרייה, אספו חומרים, גייסו חוקרים ותורמים, פרסמו כתב עת אקדמי ומחקרים, ייסדו הוצאת ספרים, הקימו תערוכות ומבנה מרשים. ביום הזיכרון לשואה ולגבורה ב 5 במאי 1959 - יום הזיכרון הראשון שצויין במסגרת חוק הזיכרון לשואה ולגבורה שחוקק באותה שנה - נחנך הבניין החדש של המוזיאון בתכנונו של האדריכל שמואל (מילק) ביקלס והמוזיאון הועבר ממשכנו הזמני אל משכן הקבע הנוכחי.

¹ צביקה דרור (עורך), **קיבוץ לוחמי הגטאות: סיפור המקום**, הוצאת קיבוץ לוחמי הגטאות (2005), עמ' 51 - 52. להלן: דרור - סיפור המקום.

שני האישים הדומיננטיים בהקמת וניהול המוזיאון היו אנטק וצבי שנר. תרומתם ניכרה בכל שלבי התהוות המוזיאון והתפתחותו. חברו אליהם מרים נוביץ' שאספה חומר ארכיוני ויצירות אומנות על השואה באירופה עבור בית לוחמי הגטאות וחברים נוספים. יצירתו של בית לוחמי הגטאות ייצגה את מחויבותם לתעד ולספר, לזכור ולהזכיר.

במוזיאון בחרו לספר את סיפורה של תנועת דרור ולהדגיש את סיפור הגבורה היהודית בתקופת השואה כפי שבא לידי ביטוי במרידות בגטאות ובמחנות, ובעיקר במרד גטו ורשה. היתה זו הגשמת חלומם של אנטק בדבר הנצחה חיה ופעילה של השואה והמרד והנחלת הלקח לעתיד. השילוב של הקמת קיבוץ עם הקמת מפעל הנצחה ניצב בבסיס תפיסתו כפי שבאה לידי ביטוי קבל עם ועדה ביום העלייה על הקרקע. "כבר אז היה ברור לי שאין כוונתו של יצחק לאנדרטה מעשה אבני גזית או גושי שיש. הבינותי יפה כי חולם הינו על מפעל חי, המשתלב ביצירתו של הדור שבא אחרי השואה; מפעל שיהיה חלק מרקמתו התרבותית של היישוב בארץ, שיהיה בו כדי למצות את לקחי השואה.. לא גנזך ראה יצחק במפעל כי אם לקח; לא את אבק ההיסטוריה ביקש כי אם לקח לעתיד".²

מטרת עבודה זו לתאר את צמיחתם המקבילה, זה לצד זה, של קיבוץ שנוסד על ידי ניצולי שואה ושל מוזיאון להנחלת זיכרון השואה, את הקשר וההשפעה ההדדית ביניהם ולבחון את מערכת היחסים בין קהילת חיים לאתר הנצחה וזיכרון משנת 1949 עד לשנת 1984, שנה שבה הלך לעולמו צבי שנר מנהל המוזיאון ובמהלכה גם פורסמו **דפי עדות: 96 חברים מקיבוץ לוחמי הגטאות מספרים** בהם הובאו - בחלק מהמקרים בפעם הראשונה - סיפוריהם האישיים של מייסדי הקיבוץ.

חברי קיבוץ לוחמי הגטאות בנו את חייהם על פי עקרונות החיים בקיבוצי הקיבוץ המאוחד. אפיינה אותם עבודה עצמית ושותפות בעשייה שהניבו תנופה בכל תחומי החיים. בית לוחמי הגטאות תפקד כענף בקיבוץ ולצד הדיווחים על התפתחות משקית בפלחה, במספוא ובמרעה הזרוע, בגן הירק, ברפת ובלול, בבריכות הדגים, בכרם ובמשתלת הגפנים, בפרדס ובמטעי הבננות, הופיעו גם סקירות על התפתחות האוספים, תיאור הפריטים שנמסרו על ידי החברים ותיאור העבודה המחקרית. יחד עם זאת, לאורך השנים בא לידי ביטוי יחסם המורכב של חלק מחברי הקיבוץ אל המוזיאון. היו שהתנגדו להקמתו בשל החשש מן העול הכלכלי שיוטל על הקיבוץ, היו שראו בעצם קיומו עול לילדיהם הצברים. היחסים בין הקיבוץ למוזיאון היו מורכבים. לעיתים חפפו, לעיתים השיקו והיו מקרים בהם אף סתרו זה את זה - כפי שבא לידי ביטוי ביחס לגרמניה ושאלת קבלת כספי השילומים.

במשך שנים חיפש המוזיאון את דרכו הארגונית ושאלת הבעלות עליו והצורך בגיבוי לקיומו העסיקה את מייסדיו. למוזיאון לא היתה מסגרת משפטית מסודרת. תחילה הוכר הארכיון כמוסד ציבורי, אחר כך הוקמה אגודת יידי הבית כארגון תומך. היה ועד ציבורי ונעשו ניסיונות לשוות לבית מסגרת דוגמת אגודה עות'מנית אך כל אלה לא תאמו מוסד בסדר גודל כזה. בקיץ 1976 אימצה אספת

² צבי שנר, **במשמרת**, ת"א, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד (1986), עמ' 11 - 12. להלן: שנר - במשמרת.

הקיבוץ ברוב קולות את ההחלטה לשותפות על בסיס של 51% לקיבוץ המאוחד ו 49% למשק. המוזיאון שקם כחלק אינטגרלי של הקיבוץ כבר לא היה בבעלותו המלאה.

בשנות השבעים עלה בקיבוץ לדיון הצורך לספר את הסיפור האישי של החברים ולהנציח באופן פרטי את בני משפחותיהם שנספו בשואה, כולם ולא רק תקופה מקום ומעשים נבחרים. הקול הפרטי בקע דווקא בקיבוץ שנוסד כ"מצבת חיים ויצירה", שבכל שנה התקיימה בו עצרת במוצאי יום הזיכרון לשואה ולגבורה, וש אחד מענפיו היה מוזיאון למורשת השואה והמרד.

לנוכח מפנה הדורות ופטירתם של חברים, גברה הנכונות לספר לדור השלישי ולהשאיר עדות ובשנת 1984 ראו אור ארבעת הכרכים של **דפי עדות** המביאים את עדויותיהם של חברי דור המייסדים על שנותיהם לפני המלחמה ובתקופת השואה. ב-1987 הוצבה בבית העלמין אנדרטה לזכר בני משפחות המייסדים שנספו בשואה. במעשה זה היתה הנכחה חדשה של העולם שהיה אל תוך ההווה והעתיד של הקיבוץ. הפרטת הזיכרון השפיעה בלוחמי הגטאות על יחסי הקיבוץ והמוזיאון. כי כשבקהילת החיים, היינו בקיבוץ, סופר הסיפור האישי הוא חדר גם אל תוך המוזיאון בהקמת אולם המייסדים - תערוכת בית עדות, בשנת 2007. היה זה תהליך ארוך מכיוון שעל פי רוב תצוגות מוזיאליות משתנות באיטיות רבה. בתערוכה, מובא סיפורה של קהילת מייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות כקהילה בעלת מאפיינים ביוגרפיים משותפים וכאוסף של יחידים בעלי סיפור ייחודי. היא מבססת את המסר של הבית: מוזיאון שהוקם על ידי קהילת ניצולים שהעמידה במרכז את העדות החיה, המסמך הארכיוני ואת ההנחלה הערכית לדורות הבאים. חנוכת התערוכה היתה בבחינת השלמת תהליך: לאחר שסופר סיפורם של חברי הקיבוץ **בדפי עדות**, הוא מצא ביטוי, למעשה בפעם הראשונה, בתוך המוזיאון. הפרטי, הקהילתי והציבורי לאומי מצאו את מקומם המשותף.

11 ביוני 2018 שעת בין ערביים. בבית העלמין של קיבוץ לוחמי הגטאות מובאת דורקה שטרנברג למנוחת עולמים. בחלקה זו בגליל המערבי טמונים מקימי קיבוץ לוחמי הגטאות ומייסדי מוזיאון "בית לוחמי הגטאות על שם יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד" שהלכו לעולמם. והמחשבות נודדות אל דברים שאמרה דורקה ארבעה עשורים לפני כן, ביוני 1979:

".. ליל השחרור. ליל החופש. פשוט חופש לאחר כל זה.. אני יכולה רק לשער כי נרדמתי עם חיוך על השפתיים. ובא היום השני.. וביום השני באה הנפילה, שארכה יותר מיום.. צליפות חדות בלב.. וזה רודף אותי.. אני מוכרחה לבכות בטרבליניקה. ומתגלגל הגלגל. ושוב ערב ושוב שרים. מבשלים תפודים. טווים תוכניות. מדברים רק בזמן עתיד.. רוקמים חיים שיהיו. אני מנסה להיזכר בימים ההם ודומה עלי שאהיה צודקת אם אומר שכל אחד לעצמו היה שבוי במה שכיניתי הנפילה, שהיא הצלילה אל הלא ודאי, אל השמא, אל רגשות האשם על ששרדת. ואילו הצוותא, החברותא, דיברה על העתיד".³

דורקה שגדלה בבית חרדי של חסידי גור, נשלחה מגטו צ'נסטוחובה⁴ לעבודות כפייה בחקלאות ולאחר מכן במפעל לייצור תחמושת "האסאג"⁵ ושרדה יחידה ממשפחתה. בפברואר 1945, לאחר שבמרכז "החלוץ" בוורשה נודע כי בצ'נסטוחובה מתארגנים בני נוער בקומונות בהשפעת השמאל והם לומדים, הגיע אנטק כדי לארגן נוער זה לציונות: "איך אתם לא מתביישים ללמוד על האדמה הארורה הזאת? לנו יש מולדת ארץ ישראל". לאחר ויכוחים ולבטים החליטה הקבוצה לעבור לוורשה ולהצטרף לתנועה החלוצית, "ללכת לקיבוץ".⁶

בשם הצוותא, החברותא והעתיד נשארה דורקה בפולין כמחנכת בבתי הילדים של תנועת "דרור" ובהכנת הילדים לעלייה לארץ ישראל, וכשעלתה לארץ ב 1950 הצטרפה לקיבוץ לוחמי הגטאות. קיבוץ שהוקם על ידי ניצולי שואה צעירים שרובם לא היו יודעים דבר אחד על השני לולא הפגיש אותם הגורל. בנים ובנות למשפחות מגוונות: דתיות וחילוניות, אמידות ודלות אמצעים, משפחות מארצות שונות; שביחד יצרו קהילת חיים ולצידה - מוזיאון.

³ צביקה דרור (עורך), "דורקה שטרנברג לבית ברם", דפי עדות: 96 חברים מקיבוץ לוחמי הגטאות מספרים כרך ד, קיבוץ לוחמי הגטאות, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, (תשמ"ד), עמ' 1690 - 1691. להלן: דרור - דפי עדות.

⁴ צ'נסטוחובה - עיר בדרום מערב פולין. נכבשה על ידי הגרמנים ב 3 בספטמבר 1939. ב 9 באפריל 1941 הוקם בה גטו לתוכו נדחסו כ 50,000 יהודים. במהלך האקציה הגדולה שהחלה ב 22 בספטמבר 1942 ונמשכה עד ה 7 באוקטובר 1942 נשלחו כ 39,000 מתושבי הגטו להשמדה בטרבליניקה. כ 2000 יהודים נרצחו בשטח הגטו. היהודים הנותרים, בעיקר צעירים ובריאים, הושארו על מנת לעבוד במפעלים ובעבודות כפייה שונות עבור הגרמנים. בינואר 1945 שוחררה העיר על ידי הצבא האדום.

⁵ Hasag - ראשי תיבות של Hugo Schneider Aktiengesellschaft-Metallwarenfabrik Leipzig. קונצרן חימוש גרמני. אחרי פלישת הגרמנים לפולין, החל "האסאג" את פעילותו במחוז ראדום שבמרכז פולין והקים שישה מחנות לעבודת כפייה ליהודים. בצ'נסטוחובה פעל בית יציקה.

⁶ דרור - דפי עדות, עמ' 1689.

בטקס העלייה על הקרקע של הקיבוץ שהתקיים ב 18 באפריל 1949, יום השנה השישי לפרוץ מרד גטו ורשה, בלטו אנטק וצביה לובטקין ממנהיגי תנועת "החלוץ דרור" בפולין וחברי האי"ל בגטו ורשה. אליהם חברו חברי אי"ל נוספים וניצולי שואה משארית הפליטה ששהו בקיבוצי "דרור" אחרי המלחמה ועלו ארצה. בהקמת הקיבוץ הגשימו חלום שהחל להתרקם עוד בפולין לפיו חברי התנועה ששרדו יקימו יד לזכר חברי התנועה שנספו.⁷ במגילת יסוד הקיבוץ שהוקראה בטקס (ובהמשך הוטמנה באדמה) נאמר: ".ביום זה אנו מניחים אבן פינה ליישוב של הקיבוץ המאוחד על שם לוחמי הגטאות באדמת הגליל המערבי שנגאל - מצבת חיים ויצירה למרד הגטאות. יעלה ויצמח הישוב הזה - ניר וזכר לחברינו אשר נתנו את חייהם למען חירותנו - חירות ישראל המקבצת גלויותיה בארצנו עדי עד".⁸

ביום העלייה לקרקע נערכה עצרת זיכרון גדולה תחת הכותרת: "יתגדל ויתקדש שם הלוחם העברי". בשולי הדרך לעצרת, הוצגה על לוחות דיקט תערוכת תמונות בשם: "כך היה - תמונות מהשואה והמרד". שנה לאחר העלייה על הקרקע החליטה האספה הכללית של הקיבוץ על הקמתו של בית תרבות - מפעל על שם יצחק קצנלסון שבו ירוכז גם הארכיון ההיסטורי מימי השואה והגבורה. אנטק, טוביה בוז'יקובסקי, צבי ושרה שניר, מרים נוביץ' וחברים נוספים היו מי שבמקביל לחיי הקיבוץ ייסדו את המוזיאון. עבודה זו תנסה לעמוד על כוונותיהם בהקמתו והאם עלו אלה בקנה אחד עם אופיו וזרנו של הקיבוץ הצעיר. באפריל 1970 בזמן סיור במוזיאון הסביר אנטק:

"לא רצינו להקים רק מצבה לאלה שנפלו. לו הלכנו בדרך זו היינו מקימים משהו מברונזה ומאבן.. חשבנו שתפקידנו להוריש לדור שלנו ולדורות הבאים את הלקח המר שלמדנו באותן השנים הקשות על אדמת אירופה.. ידענו כי.. השמדת שישה המיליונים, הוא דבר שלא יאמן.. שזיכרונו אינו מוסיף כוח. חשבנו.. שאנחנו חייבים להביא בפני העם את פרשיות השואה וההתנגדות היהודית. וכך הקימונו את הבית הנושא את שמם של לוחמי הגטאות ואת שמו של המשורר יצחק קצנלסון.. לפי המגמה הזאת בנוי המוזיאון.. רצינו לתת את החומר הגולמי, ההיולי; רצינו שהוא יספר והוא יסביר, ושהצופה בו יוציא את הלקח".⁹

מטרת המחקר

מחקרים נעשו על אנטק וצביה ושרידי תנועת "דרור" בפולין שלאחר מלחמת העולם, כמו גם על עלייתם ארצה ומפגשם עם היישוב. נכתב גם על מרכזיות הקיבוץ המאוחד וטבנקין בהקמת הקיבוץ והמוזיאון, ועל עיצוב זיכרון השואה בתנועה הקיבוצית. הקמת הקיבוץ והמוזיאון מוזכרים במחקרים אודות עיצוב הזיכרון הקולקטיבי בעיקר בשנות החמישים והשישים ובמחקרים שעסקו בתרומת הניצולים לחברה הישראלית. מטרת המחקר הנוכחי היא לתאר את צמיחתם המקבילה זה לצד זה

⁷ בקיבוץ 5, 13 באפריל 1950 עמ' 1; בקיבוץ 153, 8 באפריל 1953 עמ' 6.

⁸ דרור - סיפור המקום, עמ' 51 - 52.

⁹ יהויקים כוכבי, "50 שנה - תחנות של רציפות ותמורה", דפים לחקר השואה, מאסף טז, חיפה (תשס"א) עמ' 206 - 207. להלן: כוכבי - 50 שנה.

של קיבוץ שנוסד על ידי ניצולי שואה ושל מוזיאון להנחלת זיכרון השואה, את הקשר וההשפעה ההדדית ביניהם ולבחון את מערכת היחסים בין קהילת חיים לאתר הנצחה וזיכרון משנת 1949 עד לשנת 1984.

מבנה העבודה

העבודה מורכבת משלושה חלקים: הפרק הראשון עוסק בהקמת הקיבוץ, משלב הרעיון ועד לעלייה על הקרקע. הפרק השני עוסק בהקמת "בית לוחמי על שם יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד" כהמשך מסורת מזרח אירופאית של תודעה היסטורית ותיעוד, בתפיסתם האידיאולוגית והחינוכית של המייסדים והשתקפותה בעיצוב המוזיאון. הפרק השלישי מתאר את צמיחת הקיבוץ והתפתחותו כקהילת חיים במקביל להתפתחות המוזיאון כמחוז זיכרון, תוך בחינת הקשר ויחסי הגומלין ביניהם עד תחילת שנות השמונים של המאה העשרים, שלב בו דמויות מרכזיות מבין המייסדים - צביה, אנטק וצבי שר - הלכו לעולמן.

מסגרת הזמן של העבודה

העבודה עוסקת בשנים 1949 - 1984 התקופה שבין הקמת הקיבוץ לבין השנה שבה הלך לעולמו צבי שר מנהל המוזיאון ובמהלכה גם פורסמו דפי עדות: 96 חברים מקיבוץ לוחמי הגטאות מספרים בהם הובאו - בחלק מהמקרים בפעם הראשונה - סיפוריהם האישיים של מייסדי הקיבוץ.

שיטת המחקר ומקורות המידע

שיטת המחקר עליה תתבסס עבודה זו היא איסוף וניתוח תעודות ומקורות היסטוריים. המקורות מגוונים וכוללים לצד ספרות ומאמרי מחקר (מקורות משניים) גם ארכיונים, ספרי זיכרונות ועיתונות. המקורות הראשוניים כוללים מסמכים הקשורים לעלייתם ארצה של המייסדים, המפגש שלהם עם ארץ ישראל, גיבוש גרעיני ההכשרה, העלייה על הקרקע של קיבוץ לוחמי הגטאות והקמת מוזיאון בית לוחמי הגטאות.

לדאבוני, רוב מייסדי הקיבוץ והמוזיאון כבר אינם בחיים ולכן לא אוכל לראיין אותם. שרפה שהתרחשה בארכיון הקיבוץ כילתה חלק מהחומרים. על קשיים מתודולוגיים אלה אנסה להתגבר תוך הסתייעות בפרוטוקולים של ישיבות, התכתבויות עם אישים וגופים שונים בארץ ובחוץ לארץ, נאומים, דיווחים, סקירות וזיכרונות אישיים העוסקים בהתבססותם, פעילותם ויחסי הגומלין בין הקיבוץ למוזיאון מיום הקמתם ועד לשנות השמונים. מקורות אלה נמצאים בעיקר בארכיון בית לוחמי הגטאות, ארכיון קיבוץ לוחמי הגטאות וארכיון הקיבוץ המאוחד יד טבנקין ברמת אפעל. בנוסף אעשה שימוש בקטעי עיתונות וכתבי עת שתעדו את תהליך הקמתם של הקיבוץ והמוזיאון, את העצרות, ביקורים ואירועים מכוננים במדינת ישראל עד שנות השמונים שהשפיעו על הקיבוץ ועל המוזיאון. יומן משק יגור, "דפים לאינפורמציה וקשר", "ידיעות בית לוחמי הגטאות על שם יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד", "מבפנים - ביטאון תנועת הקיבוץ המאוחד", "בקיבוץ - שבועון הקיבוץ המאוחד", "צרות מכתבים לידיעות פנימיות הקיבוץ המאוחד". עיתונים תנועתיים "למרחב" "על המשמר" ו"דבר" ועיתונות יומית בלתי מפלגתית "מעריב" ו"הארץ".

מצב המחקר (סקירה ביבליוגרפית)

באביב 1945 הוקם ברחוב פוזננסקה 38 בוורשה הקיבוץ הראשון המשותף לתנועת "דרור" ול"שומר הצעיר". חברי הגרעין המייסד של קיבוץ זה היו נערים ונערות שבגרו בגטאות, במחנות הריכוז וביערות. מדריכיהם היו שרידי ה"אקטיבה" - הפעילים של תנועותיהם מהימים שלפני המלחמה. כארבעה חודשים אחרי שהוקם הקיבוץ הראשון, כבר היו בפולין יותר משבעה עשר קיבוצי הכשרה לנוער בני שש עשרה עד עשרים ואחת ורבים שכמותם עמדו לקום.¹⁰

בעבודה החינוכית בקיבוצי ההכשרה של "דרור" וב"קואורדינציה הציונית לגאולת ילדים יהודים בפולין" מילאו תפקיד כמה מדמויות המפתח שעתידות להיות מבין מקימי קיבוץ לוחמי הגטאות ומייסדי המוזיאון כמו טוביה בוז'יקובסקי,¹¹ שרה נשמית שנר¹² וצבי שנר¹³. (דמות ייחודית ויוצאת דופן היתה זו של מרים נוביץ' אליה אתייחס במהלך העבודה).

על מצב ניצולי השואה בפולין לאחר השחרור ומאבקם על המשך החיים בשנים 1945 - 1949 כתב אריה לוי שריד.¹⁴

¹⁰ נחום בוגנר, **בחסדי זרים: הצלת ילדים בזהות שאולה בפולין**, ירושלים, יד ושם (2000), עמ' 226 - 227.
¹¹ טוביה בוז'יקובסקי (1914 - 1959) נולד בלודז', פולין. פעיל בתנועת "פרייהייט" ומ 1938 חבר מרכז התנועה המאוחדת "פרייהייט - החלוץ הצעיר". הופקד על תחומי החינוך התנועתי רעיוני. התבלט כפובליציסט וכעורך בפרסומי התנועה. ממייסדי ומפקדי האי"ל בגטו ורשה. לחם במרד ינואר 1943 ובאפריל 1943. נמנה עם קבוצת לוחמים שיצאה דרך תעלות הביוב לצד הארי שם המשיך בפעילות מחתרתית והשתתף במרד הפולני באוגוסט 1944. לאחר המלחמה פעל כמדריך, מרכז פעילות סמינריונית ועורך והיה מראשי שארית הפליטה בפולין. לפני עלותו ארצה פרסם בפולין את ספרו **בין קירות נופלים**. עם עלותו ארצה בשנת 1949 הצטרף לקיבוץ לוחמי הגטאות והיה פעיל בקיבוץ וגם במפלגת "אחדות העבודה". קברו היה הקבר הראשון שנכרה בבית העלמין של הקיבוץ.

¹² שרה נשמית שנר לבית דושניצקי (1913 - 2008) נולדה בסיני, ליטא. למדה פסיכולוגיה, בלשנות ופילוסופיה באוניברסיטת קובנה והצטרפה ב 1933 לתנועת "החלוץ". בקובנה עמדה בראש סמינר "תרבות". בתקופה זו נישאה לאיזיה ספיר. עם פלישת הצבא הגרמני לברית המועצות ב 1941 נמלטה מזרחה. בעלה נהרג, היא נתפסה והובאה לגטו ז'אטל, וכעבור זמן מה נלקחה למחנה העבודה דבורץ', שממנו הצליחה להימלט ב 1942. הצטרפה לפרטיזנים כחובשת ובאחד הקרבות נפצעה בכתפה. לאחר השחרור שבה לליטא ולפרנסתה עבדה בלשכת התרגום הממשלתית של השלטון הסובייטי. במקביל עסקה בהעברה בלתי חוקית של יהודים מליטא לפולין עד שנחשפה ונאלצה לברוח לפולין. בלודז' התמסרה לפעילות של איתור ילדים יהודים והשבתם לחיק העם היהודי במסגרת ארגון "הקואורדינציה הציונית לגאולת ילדים יהודים בפולין" שהיתה ממקימיו. כעבור כמה חודשים הצטרפה מטעם תנועת "דרור" לצוות החוקרים שטיפל במיון מסמכי ארכיון "עונג שבת". בתקופה זו נישאה לצבי שנר. שרה עלתה לישראל בשנת 1948, בעלה הצטרף אליה שבועות ספורים אחר כך, ושניהם הצטרפו לגרעין תנועת "דרור" ששהה ביגור. ממייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות בו גידלו את בניהם אבנר, גיורא ומשה. בשנותיה הראשונות בישראל הייתה מורה לילדי מעברה בעכו. ב 1962 סיימה לימודי ארכיונאות באוניברסיטה העברית בירושלים. במשך עשרות שנים עסקה בכתיבה ספרותית, במחקר ובהוראה, במיוחד בנושאים הקשורים לשואה.

¹³ צבי שנר (1912 - 1984) נולד בלודז', פולין. סיים לימודי משפטים ועיתונות באוניברסיטת ורשה. שימש כמזכיר המחלקה הכלכלית סטטיסטית של יו"א בוורשה. עם פרוץ המלחמה עזב את ורשה והגיע לקובל. עם פלישת הגרמנים לברית המועצות ביוני 1941, גורש מזרחה לאחר שניסה לשווא להתגייס לצבא האדום. ברוב שנות המלחמה היה כלא במחנות עבודה בקזחסטן ובקירגיסטן. באביב 1946, חזר לפולין במסגרת הרפטריאציה ונהיה לפעיל מרכזי בחיים הציבוריים היהודיים בלודז'. עיקר מעייניו היו נתונים לעיתונות היהודית. בלודז' הכיר את אשתו לעתיד, שרה דושניצקי, ושם נפגש בפעם הראשונה עם יצחק צוקרמן. עלה ארצה בשנת 1948. ממייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות. נבחר לשמש כמנהלו הראשון של המוזיאון ומילא את התפקיד במשך 35 שנה, עד פטירתו.

¹⁴ לוי אריה שריד, **במבחן הענות והפדות: התנועות החלוציות בפולין בשואה ולאחריה 1939 - 1949**, כרך ב תקומה מן האפר, ת"א, מורשת (1997).

בהנהגת שארית הפליטה בפולין ותנועת הבריחה בלטו יצחק (אנטק) צוקרמן¹⁵ וצביה לובטקין.¹⁶ נעימה ברזל כתבה על פועלים בפולין, על העלייה לארץ ישראל והמפגש בינם לבין החברה הישראלית,¹⁷ ביוגרפיה על צביה כתבה בלה גוטרמן.¹⁸

קיבוץ לוחמי הגטאות ומוזיאון בית לוחמי הגטאות הוקמו על ידי ניצולי שואה. חנה יבלונקה כתבה על ניצולי השואה בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל, על השתלבותם בחברה ותרומתם לה.¹⁹ תום

¹⁵ יצחק (אנטק) צוקרמן (1915 - 1981). נולד בוויילנה למשפחה מסורתית. משסיים את לימודיו בגימנסיה עברית הצטרף ל"החלוץ הצעיר" ובשנת 1936 נקרא לוורשה כחבר מרכז "החלוץ". ב 1938 עם ייסוד תנועת הנוער המאוחדת "דרור החלוץ", מונה לאחד משני המזכירים הכלליים שלה. בפרוץ מלחמת העולם השנייה פנה לאזור הכיבוש הסובייטי, שם עסק בארגון המסגרת התנועתית במחתרת. באפריל 1940 שב לוורשה, עסק בשיקום התנועה והפך לאחד המנהיגים הבולטים של המחתרת בוורשה ובפולין כולה. ארגן סמינרים וכנסים חשאיים וכך ארגן את הגימנסיה "דרור החלוץ". ביקר באורח בלתי חוקי בגטאות בשטח הכיבוש הגרמני, היה פעיל בהתארגנות ובהכוונה של סניפי תנועתו בערי השדה. ב 28 ביולי 1942 השתתף אנטק בישיבת ראשי התנועות החלוציות בה הוחלט על הקמת האי"ל. הוא נבחר לחבר המפקדה של הארגון ומונה לסגנו של המפקד מרדכי אנילביץ'. היה אחראי לחימוש, חבר הנשיאות של "הוועד היהודי הלאומי" (ההנהגה הפוליטית של האי"ל) ומזכיר וועדת התיאום. במהלך המרד באפריל 1943 שהה מחוץ לגטו על מנת לספק נשק ללוחמים. הוא ארגן את חילוץ שרידי הלוחמים בגטו, ביניהם מי שתהיה אשתו, צביה לובטקין. לאחר נפילת מרדכי אנילביץ' במאי 1943, מונה אנטק למפקד האי"ל, עמד בראש כל הארגונים היהודיים הלוחמים בערי פולין ועמד בראש אנשיו בפלוגה שלחמה לצד הארמייה לודובה במהלך המרד הפולני באוגוסט 1944. בינואר 1945 עם השחרור על ידי הצבא האדום התרכז בטיפול בשארית הפליטה של יהדות פולין וביציאתם מפולין במסגרת ארגון "הבריחה". עלה לארץ ב 29 באפריל 1947. ממייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות ומקימי מוזיאון בית לוחמי הגטאות. העיד במשפט אייכמן.

¹⁶ צביה לובטקין (1914 - 1978). נולדה בביטן, כיום בלארוס. בצעירותה הצטרפה לתנועת "פרייהייט" וב 1935 התמנתה לאחראית על ההכשרות של תנועת הנוער של תנועת ה"חלוץ". עם פרוץ מלחמת העולם השנייה עברה לביאליסטוק והיתה פעילה במחתרת החלוצית בשטח שנשלט על ידי הסובייטים. התנדבה לשוב אל הגנרלגוברנמן. נמנתה עם גרעין מקימי ה"גוש האנטי פשיסטי", שהיה ההתארגנות הראשונה בגטו ורשה למאבק חמוש בגרמנים. ביולי 1942, בימי הגירוש הגדול מוורשה, היתה לובטקין ממקימי האי"ל, ומאז הקמתו מילאה תפקיד חשוב בעיצוב דמותו ודרכו. היתה חברת ה"וועד היהודי הלאומי", וכן חברת "הוועדה המתאמת עם הבונד". צביה נטלה חלק במרד ינואר 1943 וכן במרד גטו ורשה באפריל. לאחר שבונקר המפקדה במילא 18 פוצץ, לקחה פיקוד על קבוצה של כארבעים לוחמים ואזרחים, ויחד יצאו דרך תעלות הביוב אל מחוץ לגטו לצד הארי, שם חיכה להם קאז'יק (שמחה רותם). היתה חברה בפלוגות אנשי האי"ל במרד הפולני באוגוסט 1944. בתום המלחמה פעלה בקרב שארית הפליטה והיתה ממארגני ה"בריחה". ב 1946 עלתה ארצה ונמנתה עם גרעין המייסדים של קיבוץ לוחמי הגטאות. מילאה תפקידי ציבור מרכזיים במשק ומטעם הקיבוץ המאוחד. כיהנה כראש מחלקת הנוער ו"החלוץ" בהנהלת ה"סוכנות היהודית" בשנים 1966 - 1968 והעידה במשפט אייכמן. לצביה ואנטק נולדו שני ילדים: שמעון ויעל. לפני מותה מסרטן הריאות, זכתה לחבוק את נכדתה הבכורה, איל.

¹⁷ נעימה ברזל, **עד כלות ומנגד: המפגש בין מנהיגי מרד הגטאות לבין החברה הישראלית**, ירושלים, הוצאת הספרייה הציונית (1998). להלן: ברזל - עד כלות ומנגד.

¹⁸ בלה גוטרמן, **צביה האחת: סיפור חייה של צביה לובטקין**, ת"א, הוצאת הקיבוץ המאוחד ויד ושם (2016). להלן: גוטרמן - צביה. על לובטקין כתבה גם רבקה ברוט, "צביה לובטקין: בין הפרטי לציבורי, בין הגוף לסמל", **דפים לחקר השואה**, כ"ג, חיפה (2009) עמ' 81-108.

¹⁹ חנה יבלונקה, **אחים זרים: ניצולי השואה במדינת ישראל 1948-1952**, ירושלים, הוצאת יד בן צבי והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב (1994). להלן: יבלונקה - אחים זרים; חנה יבלונקה, "ותיקים וניצולים בבית הקיבוצי", **בין עולים לוותיקים: ישראל בעלייה הגדולה 1948 - 1953**, עורכת: דליה עופר, ירושלים, יד בן צבי (1996), עמ' 161 - 176; חנה יבלונקה, "עולי אירופה ותודעת השואה", **העשור הראשון תש"ח - תשי"ח**, עורכים: חנה יבלונקה וצבי צמרת, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים (1997) עמ' 41 - 56; חנה יבלונקה, "תודעת השואה כגורם מעצב זהות", **העשור השני תשי"ח - תשכ"ח**, עורכים: חנה יבלונקה וצבי צמרת, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים (1997) עמ' 149 - 166; חנה יבלונקה, "50 שנה למפגש - ישראלים וניצולים בראי הספרות, הזיכרון וההיסטוריוגרפיה", **ילקוט מורשת**, סה, ת"א (1998) עמ' 81 - 103; חנה יבלונקה, "זהויות סותרות, זהויות משלימות - ניצולים, זיכרון השואה והזהות היהודית", **בריחים של שתיה: שארית הפליטה וארץ ישראל משואה**, קובץ כח, חולון (תש"ס) עמ' 301 - 317; חנה יבלונקה, **מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן**, ת"א, ידיעות אחרונות ספרי חמד ויד יצחק בן צבי (2001). להלן: יבלונקה - אייכמן; חנה יבלונקה, **הרחק מהמסילה: המזרחים והשואה**, ת"א, ידיעות אחרונות ספרי חמד ואוניברסיטת בן גוריון בנגב (2008).

שגב בספרו על הישראלים והשואה מתייחס לקשיי ההסתגלות של ניצולי השואה אך גם לשיבתם לחיים בארץ.²⁰ שלמה בר גיל ועדה שיין כתבו על ניצולי השואה בהתיישבות העובדת,²¹ אביהו רונן כתב על הדימוי העצמי של ניצולי שואה כפי שמשתקף בעלוני קיבוצים בשנות הארבעים והחמישים,²² ענת ליבנה כתבה על אופן עיצוב זיכרונות השואה של ניצולים בהשפעת מפגש עם הארץ,²³ וחוקרים רבים נוספים מיפו את עיצוב זיכרון השואה בחברה הישראלית.²⁴

יחיעם ויץ סבר שדפוס זיכרון השואה במדינת ישראל עוצבו והתמסדו בעשור הראשון לקיומה של מדינת ישראל. בשנות החמישים נחקקו החוקים הנוגעים ליום הזיכרון ולהקמת "יד ושם" ובמקביל להנצחה הממלכתית החלה גם הנצחה תנועתית שראשיתה בבית לוחמי הגטאות.²⁵

על מרכזיותם של הקיבוץ המאוחד ויצחק טבנקין בראשו בהקמת קיבוץ לוחמי הגטאות כתבו אפרת קנטור בספרה אודות עיצוב הזיכרון הקולקטיבי בקיבוץ המאוחד בשנים 1948 - 1978.²⁶ וליאור ענבר בעבודתו על טבנקין ויחסו לשואה ולמרד.²⁷

על ראשית פעילותו של בית לוחמי הגטאות כתב רוני שטאובר בספרו על שואה וגבורה במחשבה הציבורית בשנות החמישים.²⁸ ונילי הס ניתחה בעבודת התזה שלה את מקומו והשפעתו של בית לוחמי הגטאות על עיצוב הזיכרון הקולקטיבי במדינת ישראל - אך רק עד משפט אייכמן.²⁹

²⁰ תום שגב, "מחיצת דמים ואלם", המיליון השביעי: הישראלים והשואה, ירושלים, כתר, (1991), עמ' 138 - 169. להלן: שגב - המיליון השביעי.

²¹ שלמה בר גיל ועדה שיין, וישבתם בטח: ניצולי השואה בהתיישבות העובדת 1945-1955, ירושלים, יד ושם (2010).

²² אביהו רונן, "ניצולים או מייסדים: השתקפות הדימויים והדימויים העצמיים של ניצולים בעלוני קיבוצים בשנות הארבעים והחמישים", ישראל בעיני שורדי השואה וניצוליה, עורכת: דליה עופר, ירושלים, יד ושם (2014), עמ' 31 - 89.

²³ ענת ליבנה, המיית הציפור, שאגת הצער: דרכי עיצוב הזיכרון בכתיבתם של ניצולי השואה, ת"א, הוצאת הקיבוץ המאוחד (2015).

²⁴ דניאל גוטוין, "הפרטת השואה: פוליטיקה, זיכרון והיסטוריוגרפיה", דפים לחקר תקופת השואה, ט"ו, חיפה, המכון לחקר תקופת השואה (1998), עמ' 7 - 52; דליה עופר, "מה ועד כמה לזכור מן השואה: זיכרון השואה במדינת ישראל בעשור הראשון לקיומה", עצמאות 50 השנים הראשונות, עורכת: אניטה שפירא, ירושלים, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל (1998), עמ' 171 - 193; דליה עופר, "עבר שאינו עובר: הישראלים והשואה", ילקוט מורשת, 88, ת"א (2010), עמ' 7 - 39; דינה פורת, קפה הבוקר בריח העשן: מפגשם של הישוב והחברה הישראלית עם השואה וניצוליה, ירושלים, יד ושם ועם עובד, (2011); עורך: יואל רפל, זכרון סמוי - זכרון גלוי: תודעת השואה במדינת ישראל, משרד הבטחון ההוצאה לאור ומשואה (1998); אניטה שפירא, "השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי", יהודים חדשים יהודים ישנים, ת"א, עם עובד (1997), עמ' 86 - 103; אניטה שפירא, "מפגש הישוב עם שארית הפליטה", ההליכה על קו האופק, ת"א, עם עובד (תשמ"ח), עמ' 325 - 354.

²⁵ יחיעם ויץ, "עיצוב זיכרון השואה בחברה הישראלית בשנות החמישים", תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה, עורך: ישראל גוטמן, ירושלים, יד ושם (תשנ"ו), עמ' 473 - 493. להלן: ויץ - עיצוב זיכרון בשנות החמישים.

²⁶ אפרת קנטור, בעצמם הם כותבים להם שיר: עיצובו של הזיכרון הקולקטיבי בקיבוץ המאוחד 1948 - 1978, ירושלים, מכון בן גוריון ויד טבנקין (2007). להלן: קנטור - בעצמם. מיכה באלף בספרו קול שלא נאלם: עיצוב זיכרון השואה ודרכי הנצחתה בתנועה הקיבוצית, ת"א, הוצאת הקיבוץ המאוחד (2008), עמ' 29 - 49, מביא את קיבוץ לוחמי הגטאות כמשקף את מפעל ההנצחה של תנועת הקיבוץ המאוחד. להלן: באלף - קול שלא נאלם.

²⁷ ליאור ענבר, "מעל לחשכת התהום": יצחק טבנקין ויחסו לשואה ולמרד, עבודת גמר המוגשת לקבלת התואר מוסמך האוניברסיטה, חיפה (2010). להלן: ענבר - מעל לחשכת התהום.

²⁸ רוני שטאובר, הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, ירושלים, הוצאת יד יצחק בן צבי והמרכז למורשת בן גוריון (2000), עמ' 226 - 261. להלן: שטאובר - הלקח לדור.

במאמרה "כרוניקאים של קטסטרופה: כתיבת היסטוריה כתגובה יהודית לרדיפות, לפני ואחרי השואה" ציינה לאורה יוקוש שמיד לאחר המלחמה, ניצולים ממזרח אירופה ובמיוחד מפולין היו הניצולים שהחלו לתעד ולספר את סיפור המלחמה.³⁰ בספרו אודות התפתחות המחקר על השואה בישראל התייחס בעז כהן לאנשי בית לוחמי הגטאות וציין את המשכיות המסורת המזרח אירופאית של תודעה היסטורית ותיעוד.³¹

בקבלם פרס על שם אלי ויזל באוניברסיטת חיפה בשנת 1980, אמר צבי שר בהתייחסותו לבית לוחמי הגטאות: "... ואולי יש לחפש את שורשי המפעל בעצם ימי השואה, באותה תנועה עממית שהייתה ביטוי לרצון להשאיר עדות למה שקרה, לחיים בצל הכיליון, להעיד על תכונותיו של הצורר ועל המוות עצמו. על גילוי הגבורה וקידוש השם".³²

ג'ודי באומל טענה שהנצחה היא מרכיב רב חשיבות בחיזוק ובגיבוש זהות בכל חברה, ובחברה מתהווה מקומה מרכזי עוד יותר משום שעבודת הזיכרון חיונית בעיצוב דימויה של התודעה הלאומית המתגבשת. עצם העשייה המשותפת היא נדבך חשוב בזיכרון הקיבוצי, ובכך היא משמשת מקור לליכוד ולהמשכיות. ההנצחה היא כלי משמעותי לטיפוח אתוסים ולהעברתם לדורות הבאים.³³ על נוף זיכרון וזהות לאומית כתב מולי ברוג,³⁴ על מוזיאוני שואה, אתרי הנצחה ודפוסי הנצחה כתבו גם אריאלה אזולאי,³⁵ ריקי בודנהיימר,³⁶ מרדכי בר-און³⁷ בתיה ברוטין,³⁸ תמר קטקו,³⁹ אילנה שמיר,⁴⁰ וג'יימס יאנג⁴¹ שלדעתו אין מקום בישראל שבו רוח הניצולים מניעה מוזיאון יותר מאשר בבית לוחמי

²⁹ נילי הס אשכנזי, **מקומו של בית לוחמי הגטאות בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי במדינת ישראל בשנים 1949 - 1961**, עבודת גמר המוגשת לאחר קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה, (2006). להלן: הס אשכנזי - מקומו.

³⁰ Laura Jockusch, "Chroniclers of Catastrophe: History Writing as a Jewish Response to Persecution Before and After the Holocaust", Editor's David Bankir and Dan Michman, (Editors) **Holocaust in Context**, Jerusalem, Yad Vashem (2008), p. 135- 166

³¹ בעז כהן, **הדורות הבאים - איכזה ידעו? לידתו והתפתחותו של חקר השואה הישראלית**, ירושלים, יד ושם (2010) עמ' 153 - 160. להלן: כהן - הדורות הבאים. לזיקה בין כתיבת היסטוריה לצרכי הציבור התייחס גם דוד אנגל, במאמרו "כתיבת היסטוריה כשליחות לאומית: יהודי פולין ומסורותיהם ההיסטוריוגרפיות", **עמנואל רינגלבלום: האדם וההיסטוריון**, עורך: ישראל גוטמן, ירושלים, יד ושם (2006), עמ' 109 - 130.

³² צבי שר, "שורשים ונוף", **דפים לחקר השואה**, מאסף ט"ז, חיפה (תשס"א), עמ' 209 - 212.

³³ יהודית תידור באומל, **גיבורים למופת: צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה והזיכרון הקולקטיבי הישראלי**, ירושלים, מכון בן גוריון (2004) עמ' 57; יהודית תידור באומל, "לזכרון עולם: הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה במדינת ישראל", **זכרון גלוי זכרון גלוי: תודעת השואה במדינת ישראל**, עורך: יואל רפל, ת"א, משרד הבטחון ההוצאה לאור ומשואה (1998), עמ' 19 - 43. להלן: תידור באומל - לזכרון עולם.

³⁴ מולי ברוג, **נוף זיכרון וזהות לאומית: הנצחת השואה ביד ושם 1942-1996**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים, האוניברסיטה העברית (2006). להלן: ברוג - נוף זיכרון.

³⁵ אריאלה אזולאי, "בדלתיים פתוחות, מוזיאונים להיסטוריה במרחב הציבורי בישראל", **תיאוריה וביקורת**, 4, (סתיו 1993), עמ' 79 - 95. להלן: אזולאי - בדלתיים פתוחות.

³⁶ ריקי בודנהיימר, "המוזיאון ההיסטורי לתולדות השואה - תפקידו במעשה החינוכי", **בשביל הזיכרון**, גליון 44, ירושלים, יד ושם (2002), עמ' 42 - 45. להלן: בודנהיימר - המוזיאון ההיסטורי.

³⁷ מרדכי בר-און, "לזכור ולהזכיר: זיכרון קולקטיבי, קהילות זיכרון ומורשה", **דפוסי הנצחה: אסופת מאמרים**, עורכים: מתתיהו מייזל ואילנה שמיר, ת"א, משרד הביטחון ההוצאה לאור (2000), עמ' 11 - 47.

³⁸ בתיה ברוטין, **לחיות עם הזיכרון: אנדרטאות לזכר השואה בישראל**, בית לוחמי הגטאות (2005).

³⁹ תמר קטקו, **זיכרון נפרד מאבן: אתיקה של הגדת השואה**, ת"א, הוצאת הקיבוץ המאוחד (2010).

⁴⁰ אילנה שמיר, **הנצחה וזיכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזיכרון**, ת"א, עם עובד (1996).

⁴¹ James E. Young, **The texture of memory: Holocaust memorials and meaning**, New Haven: Yale University Press (1993), pp. 237-241. להלן: יאנג - מרקם הזיכרון.

הגטאות וחוויותיהם הותירו חותם בלתי מעורער על צורת הזיכרון במוזיאון. על התמורות שחלו במוזיאון מימיו הראשונים ועד לסוף שנות התשעים כתבו יהויקים כוכבי,⁴² בתיה דונר ומעוז עזריהו.⁴³

⁴² כוכבי - 50 שנה, עמ' 213 - 250.
⁴³ דונר בתיה ומירי קדם (עורכות), **בית לוחמי הגטאות למורשת השואה והמרד ע"ש יצחק קצנלסון 1949 - 1999**, בית לוחמי הגטאות (2000). להלן: דונר וקדם - בית.

פרק א. ההתיישבות - מהות ודרך: הקמת קיבוץ לוחמי הגטאות

א1. התגבשות גרעיני "דרור" לכדי קיבוץ אחד

ילדותם ונעוריהם של מייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות עברו עליהם באירופה בה נולדו, בעיקר בפולין ובליטא. את ימי מלחמת העולם השנייה עשו תחת הכיבוש הנאצי או ברחבי ברית המועצות. יום השחרור מצא כל אחת ואחד מהם בזמן ובמקום אחר.⁴⁴

שחרור וחופש הן מילים שמשמעותן חיובית: התחלה חדשה, תקווה. אך הקורא את עדויות הניצולים ימצא בהן סיפור אחר. סיפור השחרור איננו הסוף הטוב של הסיפור הרע אלא סיפור קשה בפני עצמו. סיום מוצלח של המאבק להישרדות פיזית וראשית המאבק להתמודדות נפשית. "רק אחרי השחרור הרגשתי את מלוא כובד האסון שנחת עלינו".⁴⁵ לאחר תלאות הדרך באירופה ההרוסה, משהגיעו למחוז חפצם, בדרך כלל לא חיכה להם איש. חוסר ודאות ואולי אף צפייה התחלפו בהתמודדות עם גודל האובדן, סופיות האסון. עתה נאלצו להיפרד מהוריהם, בני זוגם, ילדיהם, בתייהם, קהילותיהם, עולמם וזהותם.

"כאשר החל הצבא האדום לשחרר את אוקראינה שיגרתי מכתב לטוצ'ין ביקשתי לדעת מה עלה בגורל בני משפחתי. מהרשות המקומית קיבלתי תשובה רשמית האומרת שעד כמה שביררו לא נשאר אדם ממשפחתי. כאשר הגיעו אלי הידיעות על מה שעלה בגורל הורי ובני משפחתי נפלתי לדיכאון קשה. שכבתי על מיטתי בחדר ובכיתי מרה. שעות ארוכות בכיתי...".⁴⁶

על ה 17 בינואר 1945 יום כניסת הצבא האדום לוורשה כתב אנטק:

"..היום המיוחל הגיע.. אני זוכר את הרגע שבו יצאנו צביה, אני והכלב, אל הכיכר. ראינו טנקים סובייטים ועל הצריחים טנקיסטים שפניהם שחורים מפיוח, וסביבם ולקראתם - עם צוהל: נשים, ילדים וגברים מפריחים פרחים ונשיקות. פתאום, בפעם הראשונה, התפקקו בי כל כוחות העמידה.. היום הזה, היה היום העצוב ביותר בחיי. רציתי לבכות.. מיגון. שמחת ההמונים, הרגשת החופש והפדות ואנו עומדים בין ההמון בודדים, מיותמים, אחרונים ויודעים היטב שאין עוד עם יהודי. איזו שמחה יכלה להיות? הייתי שבור לגמרי! כל השנים הקשות והמרות החזקת את עצמך, ועכשיו.. השתלטה עלינו חולשה. עכשיו - מותר היה לי להיות חלש. פתאום - דכדוך של חשבון נפש: מה? מי? בסופו של דבר יש גבול למלחמה על החיים. חיינו כל הזמן בהרגשת שליחות מסויימת, אבל עתה? זה נגמרה! לשם מה? לשם מה?"⁴⁷

שלושה ימים מאוחר יותר הגיעו אנטק וצביה ללובלין ששחררה כבר ב 24 ביולי 1944. נודע להם כי בלובלין הוקם ועד יהודי מרכזי, והם עברו לשם על מנת להיות פעילים בעשייה למען שארית הפליטה.

⁴⁴ דרור - דפי עדות, כרכים א - ד.

⁴⁵ בורשטיין - בלי שום מקרה מוות, "שרה דושניצקי שנר", עמ' 250 - 251.

⁴⁶ שם, "אהרן פלדנקרייז", עמ' 118.

⁴⁷ יצחק צוקרמן, יציאת פולין: על ה"בריחה" ועל שיקום התנועה החלוצית, ת"א, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד (1988), עמ' 15 - 16. להלן: צוקרמן - יציאת פולין.

עיתון התנועה לאחדות העבודה פרסם את הגעתם ללובלין תחת הכותרת "יום בשורה" וחתם "אכן יום בשורה לנו היום".⁴⁸ בלובלין נפגשה החבורה עם חברים ששבו מברית המועצות: קבוצת חברי "דרור" שהגיעו מליטא, קבוצת אנשי "השומר הצעיר" שהגיעו מווילנה ובראשם אבא קובנר, וקבוצת פרטיזנים מרובנו. הפגישה היתה שמחה וכואבת, פגישה שהאמינו שמבשרת את התלכדותן מחדש של התנועות כפי שפעלו בגטו. אלא שלאחר הפגישה המרגשת פרשו קובנר ואנטק לשיחה פרטית שהפכה לדיון אידאולוגי בו התברר כי קיים פער גדול בדעותיהם. הם האמינו בציונות מגשימה ובצורך להוציא את שארית הפליטה מפולין ולהעלותה ארצה, אבל היו חלוקים על הדרך ועל לוח הזמנים. קובנר טען כי חברי התנועות החלוציות צריכים לשאוף לעלייה מיידית לארץ, ואילו נציגי תנועת "דרור" האמינו כי יש לארגן את כלל שארית הפליטה ולכונן עלייה המונית, וכי לשם כך על חלק מחברי התנועות החלוציות להישאר ולפעול בקרב היהודים באירופה עד שתוכשר השעה.⁴⁹ כך או כך הם הבינו שעד לבואם של השליחים מארץ ישראל יהיה עליהם להתייבץ בראש הניצולים. צביה, אנטק, סטפן גראייק⁵⁰ וקובנר הקימו את "ועד הבריחה". על אף חילוקי הדעות, ניסו מנהיגי שתי התנועות לכונן קיבוץ "החלוץ" משותפים נטולי מסגרת מפלגתית, שימשיכו את רוח הצוותא של התנועות במרד. על ידי כך קיוו להשפיע גם על הלך הרוח ביישוב המפולג. לימים ציינה צביה, כי עוד בישיבתם בבונקר במילא 18 שוחחו חברי תנועות הנוער על האפשרות כי אם יישארו בחיים יהיו חיייהם בעתיד קשורים יחד. עם סיום המלחמה הם האמינו שיש לשלב כוחות לנוכח הטרגדיה של אובדן העם, בכך ימלאו את צוואת חבריהם.⁵¹

בפברואר 1945 הוקמה מחדש בבית נטוש ברחוב פוזננסקה בוורשה התנועה החלוצית המאוחדת "דרור - השומר הצעיר". אל הדירה בקומה חמישית נקבצו שרידי התנועה המאוחדת: אנטק, צביה, טוביה בוז'יקובסקי, סטפן גראייק, ינקה סאק (יונת סנד)⁵² ואוסקר הנדלר,⁵³ חייקה גרוסמן⁵⁴, שרה

⁴⁸ "יום בשורה" ידיעות התנועה לאחדות העבודה 16 בפברואר 1945. עיתון זה שימש כביטאון מפלגת "התנועה לאחדות העבודה" הידועה בשם המקוצר "אחדות העבודה" שנוסדה על ידי סיעה ב' שפרשה ממפא"י, והשתתפה לראשונה כמפלגה עצמאית בבחירות להסתדרות ב 1944. בראשה עמד יצחק טבנקין מנהיג הקיבוץ המאוחד.

⁴⁹ גוטרמן - צביה, עמ' 242 - 249.

⁵⁰ שלום סטפן גראייק (1915 - 2008) נולד בוורשה, פולין. ממנהיגי מפלגת "פועלי ציון" כבר בשנות העשרים המוקדמות שלו. במהלך מרד גטו ורשה לחם באזור בתי המלאכה של טבנס ושולץ ולאחר מספר ימים יצא לצד הארי כדי להכין דירות מסתור ללוחמים. לאחר המרד עמד גראייק בראש קבוצה של חברי האי"ל שהתמקמה בחורשת לומיאנקי, כשבעה קילומטרים מוורשה. השתתף במרד הפולני. לאחר המלחמה פעל לשיקום שארית הפליטה בפולין. היה ממייסדי "ועד הבריחה" בלובלין. מי שהייתה לרעייתו, אוטה וארגון גראייק, נטלה חלק בפעולה מיוחדת לאיסוף ולריכוז אלפי ילדים והכנתם לעלייה ארצה באמצעות תנועת "הבריחה". שניהם עלו לישראל ב 1949 והיו ממקימי קיבוץ לוחמי הגטאות. בארץ המשיך גראייק בפעילות ציבורית: בין השאר שימש כיושב ראש ארגון הפרטיזנים העולמי ויושב ראש התאחדות עולי פולין. היה חבר ההנהלה והוועד המנהל של "יד ושם" והקים את המרכז היהודי העולמי ללימוד ולחקר יהדות פולין באוניברסיטת תל אביב.

⁵¹ גוטרמן - צביה, עמ' 240.

⁵² יונת (ינינה, ינקה) סנד לבית סאק (1926 - 2014) נולדה בצ'נסטוחובה, פולין. בתו היחידה של יוסף סאק, מורה לשפות קלאסיות וספרות פולנית. נמנתה עם תלמידי גימנסיית המחותרת "דרור", שאביה - מאוחר יותר חבר האי"ל - נמנה עם מייסדיה ומוריה. מפברואר 1943 חיה עם הוריה בצד הארי. לאחר המלחמה ערכה בלודז' את ביטאון "דרור". למדה ספרות צרפתית ופילוסופיה באוניברסיטת ז'נבה, אך הפסיקה את לימודיה עם פרוץ מלחמת העצמאות, הצטרפה לאלכסנדר סנד שהיה בשליחות באירופה כאחד ממארגני "הבריחה" והגיעה יחד איתו לקיבוץ רביבים. הייתה מורה בתיכון ומרצה בחוג לספרות של אוניברסיטת בן גוריון. זכתה פעמיים בפרס ראש הממשלה לסופרים ומשוררים.

נשמית, ברונקה קליבנסקי וחווקה פולמן.⁵⁵ הקבוצה החינוכית המשותפת, כלומר הקיבוץ הראשון, הורכבה משמונה עשרה נערות ושלושה נערים בני שבע עשרה עד עשרים וחמש וב 19 באפריל התקיימה על חורבות דז'לנה 34 הכרזה חגיגית על הקמתו של הקיבוץ על שם יוסף קפלן.⁵⁶ כבר במאי יצאו עשרה מחניכי הקיבוץ הראשון כמדריכים להקים קיבוצי נוער במקומות שונים בפולין. הם אספו את חניכיהם מתוך מחנות הצבא של החיילים המשוחררים, מרכבות הרפטריאנטים שהגיעו מברית המועצות, נוער שבור בגוף ובנפש וכמה לבית. כפי שסיפרה חווקה פולמן: "זה לא היה איזה אוסף של אידיאליסטים. גם לא של אנשי תנועה לשעבר, אלא כל מי שבא".⁵⁷

מקריאת זיכרונותיהם של מייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות עולה שהיו ביניהם מי שהיו טרם שואה חניכי תנועות נוער ציוניות וחניכי "דרור" מבית, כמו משה בוגומולסקי שפגש לאחר השחרור את אנטק בלודז' וזה אמר לו "צריך בוגר תנועה כמוך, איש תנועה כמוך" והוא אכן נשאר פעיל תנועה עד שעלה לארץ "ומאז אני במשק".⁵⁸ והיו ביניהם מי שהתגלגלו אל קיבוצי "דרור" שעל אדמת פולין אחרי המלחמה באופן מקרי.⁵⁹ או מקרי למחצה, כמו בלה רוזנברג לבית גורביץ, שלמדה בבית ספר של "תרבות" בעיר הולדתה מאז'ייק ליטא, השתתפה בפעילות הגדוד הצעיר של אב"צ (ארגון ברית ציון)

⁵³ אוסקר יהושע הנדלר (1909 - 1978) נולד בלודוויגסהאפן, גרמניה. מנעוריו חבר מרכזי בתנועת הנוער החלוצית "הבונים". ב 1938 לאחר "ליל הבדולח" היה בין היהודים שגורשו מגרמניה לזבונשין בגבול פולין. בהגיעו לוורשה נקלט כפעיל במרכז "החלוץ". עם פרוץ המלחמה נע מזרחה. בדירתו בלבוב בשטח הכיבוש הסובייטי, הוקמה תנועת "דרור" כתנועת מחתרת אנטי נאצית. משם גלה לתוככי ברית המועצות עם אחותו זלמה שנפטרה מחולי ומצוקה. שימש איש קשר של "דרור" בבוכרה שם החלה התארגנות "הקואורדינציה החלוצית" בשיתוף "השומר הצעיר" במטרה לאתר את חברי התנועה הפליטים בברית המועצות. אחרי המלחמה המשיך בפעילות התנועתית ב"דרור" בפולין. עבר לגרמניה ופעל במרכז התנועה במינכן ובקיבוצים שבמחנות העקורים. בהגיעו ארצה בימי מלחמת העצמאות התגייס לפלמ"ח. אחרי שחרורו מצה"ל הצטרף לקיבוץ לוחמי הגטאות והיה אחד ממזכירי הקיבוץ הראשונים (1949 - 1950). מייסד המכון להכשרת מורי מלאכה ואומנויות בסמינר הקיבוצים.

⁵⁴ חייקה גרוסמן (1919 - 1996) נולדה בביאליסטוק, פולין. מראשי תנועת "השומר הצעיר" בתקופת מלחמת העולם השנייה. חברת מחתרת בגטאות ליטא ופולין. לאחר המלחמה מראשי "וועד היהודי המרכזי של יהודי פולין". בארץ היתה חברת קיבוץ עברון. כיהנה כראש המועצה האזורית געתון והיתה האישה הראשונה שכיהנה כראש מועצה אזורית. חברה בכנסת ה-7, ה-8, ה-9 וה-11 מטעם סיעות מפ"ם והמערך. סגנית יושב ראש הכנסת. פעלה לחקיקת חוקים חברתיים ולקידום אוכלוסיות חלשות. נמנתה עם מדליקי המשואות ביום העצמאות ה-45 למדינת ישראל.

⁵⁵ ברזל - עד כלות ומנגד, עמ' 124.

⁵⁶ יוסף קפלן (1913 - 1942) נולד בקאליש, פולין. ממנהיגי תנועת "השומר הצעיר" בפולין וחבר ההנהגה הראשית בוורשה. ארגן סמינרים, מחנות קיץ וקיבוצי הכשרה. השתייך לגרעין "אל על" שחבריו הקימו בארץ את קיבוץ מענית. בספטמבר 1939 יצא קפלן עם זרם היוצאים מזרחה אך בתחילת 1940 חזר לשטחי פולין הכבושים כדי לרכז את פעולות "השומר הצעיר" במחתרת. מכיוון שעבד זמן מה ב"ג'וינט", הצליח לקיים קשרים עם מוסדות יהודיים ועם קינים מרוחקים ולהביא להם עזרה חומרית, עצה ועידוד. עסק בהוצאת עיתונות מחתרת ובהפצתה, וייצג את תנועתו מול מוסדות הגטו ובמסגרות כלליות במחתרת היהודית. מאביב 1942 היה פעיל ב"גוש האנטי פשיסטי" וביוני 1942 היה ממייסדי האי"ל. ב 3 בספטמבר 1942, בעיצומה של האקציה הגדולה מגטו ורשה, נתפס קפלן בידי הנאצים בעוון הכנת תעודות מזויפות לקבוצת לוחמים שיצאה אל הפרטיזנים. הוא הוחזק בכלא כשחבריו מנסים לשחרר אותו ללא הצלחה - ונרצח. קפלן נקבר מלווה בחניכיו וידידיו מהמחתרת. מותו, אף שאירע בעצם ימי הגרוש, עורר התרגשות רבה בגטו.

⁵⁷ ברזל - עד כלות ומנגד, עמ' 126.

⁵⁸ דרור - דפי עדות, "משה בוגומולסקי", עמ' 194. כמו משה היו חניכי התנועה גם קלרה אשתו, צביה ואנטק, טוביה בוז'יקובסקי, חווקה ויחזקאל רבן, מירקה פלג, יוסף פרומר, סיני אוקרנט, משה ברב, יהודה בורנשטיין, משה כגן, מאיר אגמי, משה קופפרמן, ברטה לדרמן, מילק הונדרט, משה רייטברגר ואחרים.

⁵⁹ ניצולים שהגיעו לקיבוצי "דרור" באופן מקרי היו נינה ונגרוב, פנינה ברב, שולמית מרוז, אברהם צורף, מרים הורביץ, פייבוש סוירסקי, שושנה זאבי, חיקה אגמי, דורקה שטרנברג ואחרים.

בגטו קובנה ולאחר המלחמה הופנתה על ידי חברה לתנועה לקיבוץ נוח"ם (נוער חלוצי מאוחד) בלודז'.

"ורק לנוח"ם, שהחברה שלנו הולכים לנוח"ם, זוהי התנועה שלנו.. הבטחתי לה שאלך לראות אותם. אולם דבריה היו עבורי הפתעה מוזרה. הייתי בטוחה שעכשיו אין טעם להתעסק במפלגות, בזרמים, נוסעים לארץ ישראל וזהו. והיא פתאום מספרת לי על קיבוץ כזה וקיבוץ כזה. הרהרתי ביני לבין עצמי: ריבוננו של עולם באילו שטויות עוסקים! נוסעים לארץ ישראל ודי!"⁶⁰

בלה הגיעה במקרה אל קיבוץ "דרור" בלודז' ברחוב פולודניובה 18 אך חיפשה ומצאה את קיבוץ נוח"ם - ואהבה את מה שראתה. יחד עם זאת מכיוון שהבנות דיברו פולנית היא שבה לפולודניובה 18 שם שמעה הרצאות בסמינר שארגן טוביה בוז'יקובסקי והתחברה אל חברי תנועת "דרור", הצטרפה לקיבוץ ואתו עשתה את הדרך מפולין, דרך גרמניה וקפריסין אל יגור. יצחק רוזנברג מספר כיצד כשהגיע כרפטריאנט מברית המועצות לאופולה בשלזיה פגש על הרציף את בלה (לימים רעייתו) שהיתה אז כבר מדריכה ב"דרור" ו"חיכתה על רציף התחנה למשוך אנשים לתנועה שלה, לקיבוץ שלה".⁶¹ התכנים החינוכיים בסמינרים של תנועת "דרור" בפולין הבנו אותה כתנועה ארץ ישראלית. בכל סמינר הושמעו הרצאות והתקיימו דיונים על תנועת הפועלים בארץ, על הקיבוץ, על המצב הפוליטי. הלכידות החברתית נבנתה סביב מורשת לוחמי הגטאות ונוצר החיבור בין מלחמת הגטאות למאבק נגד הבריטים בארץ.⁶²

איחוד תנועות הפועלים בפולין היה בעל תוחלת חיים קצרה. הוא נתפס כאיום אצל הנהגת תנועותיהן בארץ ובכינוס הציוני העולמי בלונדון באוגוסט 1945 נכפה פירוד.⁶³ אנטק הצר על כך מאוד. במכתב למזכירות הקיבוץ המאוחד מה 9 לאוקטובר 1945 כתב:

"..המצב בתנועה, אחרי שובנו מלונדון, נעשה קשה ומתוח. אנשי ה"שומר הצעיר" קיבלו אינסטרקציות להקמת תנועה מיוחדת, ושום דבר לא הועיל.. האווירה היא ללא נשוא! הכינוס של "דרור" החליט על איחוד כל כוחות הנוער הציונים סוציאליסטיים לתנועת נוער חלוצית סוציאליסטית אחת. היד המושטת נשאר תלויה באוויר, נשכח לקח השנים האחרונות.. בכאב וברגשי חרפה אני כותב מילים יבשות אלה. ובלב מר. פארברענט זאל ווערן לאנדאן [שתשרף לונדון].."⁶⁴

לתחושת האכזבה שלו נוספה ידיעתו את נוסח מכתבו של יערי מלונדון. במיוחד הכאיבה לו הפגיעה האישית בו, מכיוון שיערי ציין שבזמן המרד הוא היה בצד הארי. במכתב למזכירות הקיבוץ המאוחד מה 23 לאוקטובר כתב:

⁶⁰ דרור - דפי עדות, "בלה רוזנברג לבית גורביץ", עמ' 126.

⁶¹ שם, "יצחק רוזנברג" עמ' 396.

⁶² ברזל - עד כלות ומנגד, עמ' 137.

⁶³ האיחוד בין אנשי "דרור" ואנשי ה"שומר הצעיר" בפולין היה איחוד של השמאל הציוני, שמאלה ממפא"י. גם אם לא האריך ימים, ובכינוס הציוני הראשון אחרי המלחמה שנערך בלונדון באוגוסט 1945 נכפה פירוד, היה בו מן הצעד הראשון לאיחוד שעוד יתרחש בין "אחדות העבודה" ומפלגת ה"שומר הצעיר" בהקמת מפ"ם בינואר 1948.

⁶⁴ צוקרמן - יציאת פולין, עמ' 95.

"..ברור לי שאבד לנו דבר גדול ויקר, שלשווא השקענו מאמץ רב.. בפולין התהלכנו משך ימים כמשוגעים. היה פשוט קשה לחיות ולעבוד. אבל.. צריך לגשת לעבודה, לקבל את גזר הדין ולבנות את התנועה במהירות האפשרית.. יקירי! קשה לי באמת לכתוב. לו היה כלב מלקק את לבי, היה נרעל. פשוט, קשה לחיות. אחרי שובי לתנועתי אברר, אם לא הגיע כבר הזמן שצביה ואני נצא".⁶⁵

ביטול האיחוד ופירוק המסגרת המשותפת החזיר את אנטק לדפוס ההתנהלות התנועתיים שלפני המלחמה. עוד מלונדון שלח לטבנקין מברק בו הודה על רגשות האהבה והחברות שהורעפו על המעטים מחברי התנועה ששרדו והודיע ש"החלוץ נולד מחדש בפולין. מקדיש עצמו להקמת קיבוצים לזכרם של לוחמי הגטאות".⁶⁶

מסעותיו ופגישותיו נועדו לבנייתה הכלל אירופאית של תנועת "דרור" כמחוייבת לקיבוץ המאוחד. מאוקטובר 1945 פעל מרכז תנועת "דרור" בלודז', בוורשה, בקרקוב ובמקומות נוספים. מעמדם של לובטקין וצוקרמן בקרב חברי התנועה באותה התקופה היה בלתי מעורער, ורבים התייחסו אליהם כאל סמלים חיים ואל הוראותיהם - כמחייבות. " .. בזמן כנס ציוני בלונדון, בו שהו כל גדולי התנועה הקיבוצית, נקראו החברים המרכזיים מפולין להתייצב איש איש בפני מנהיגיו. והתוצאה ידועה - התנועה בפולין התפלגה לפי הקווים התנועתיים שבארץ. אני בחרתי להצטרף לתנועת "דרור". מדוע? אולי בגין דמויות המדריכים, אולי בגלל צביה".⁶⁷ חדרם היווה את המרכז החברתי והתנועתי ובו מצאו את ביתם הראשון גם השליחים שהגיעו מארץ ישראל. ארגון הסמינרים ובניית המערך החינוכי והארגוני בקיבוצים נעשה מ 1946 כבר על ידי השליחים, וצביה ואנטק ביקשו לעלות לארץ.⁶⁸ במפגש פרידה לקראת עלייתה של צביה שהתקיים בדירת הקומונה בלודז' עשו החברים עם עצמם "חשבון נפש מצפוני" והוחלט שאין להם זכות להתפזר בארץ ולדאוג לשיקום חייהם הפרטיים:

"הנימה העיקרית הייתה שיש לנו חוב מוסרי כלפי חברינו, אלה שפעלו ולחמו עמנו שכם אל שכם ולא שרדו כמונו. הרגשה של האשמה עצמית מילאה את ליבנו, בבחינת 'מדוע זה דווקא אני שרדתי?' מכאן קצרה היתה הדרך להחלטה שנימים של שבועה שזורים בה, שבהגיענו לארץ ישראל ננציח את חברינו שנלחמו, מרדו ונפלו. אחווה תנועתית חברית קדמה אצלנו למחשבות על בנייה עצמית. פעלנו באיזה דחף פנימי היינו סהרורים וריאליסטים בה בעת".⁶⁹

הגורל שהשאיר אותם בחיים בשעה שרוב חבריהם נספו, הטיל עליהם חובה מוסרית להיות נושאי העדות על השואה ועל גבורת הלוחמים ולעשות להנצחת זכרם; ויהיה עליהם להקים בארץ ישוב על שם הלוחמים. לא מצבת אבן אלא מצבה חיה. על צביה הוטל לבוא בדברים עם המוסדות המיישבים בדבר הקצאת מקום לישוב שיוקם.⁷⁰ צביה הגיעה לארץ בשלהי מאי 1946. ההתרגשות עם בואה

⁶⁵ שם, עמ' 99 - 100.

⁶⁶ דרור - סיפור המקום, עמ' 9.

⁶⁷ דרור - דפי עדות, "דורקה שטרנברג לבית ברם", עמ' 1689 - 1690.

⁶⁸ ברזל - עד כלות ומנגד, עמ' 133 - 134.

⁶⁹ בורשטיין - בלי שום מקרה מוות, "שרה דושניצקי שניר", עמ' 250 - 251.

⁷⁰ דרור - סיפור המקום, עמ' 10; כוכבי - 50 שנה, עמ' 216.

לוותה בתזכורת של ההספדים שנקשרו לידיעות על מותה כביכול ב-1943.⁷¹ היא התקבלה כגיבורה וכמפקדת על ידי מנהיגי תנועת העבודה, מפקדי ההגנה והפלמ"ח וחברים מן השורה.⁷² ב-7 ביוני 1946, באוהל ענק מול קהל אלפים, היא עמדה במשך שעות בוועידה החמש עשרה של הקיבוץ המאוחד (והראשונה שהתקיימה לאחר הפילוג הרשמי ממפא"י והקמת "התנועה לאחדות העבודה") ביגור ודיברה על תוגת הפגישה ומועקת האשמה:

"עצוב לי בפגישה הזאת. שתיים עשרה שנה חלמתי עליה. רבים מכם זוכרים בוודאי, מה היתה לכם הפגישה עם הארץ, עם החברים, עם הקיבוץ.. אינכם מסוגלים לשער בנפשכם מהי פגישה זו היא לי, כאשר נוסף לכל שמורות בי שש שנים כאלה".⁷³ "איך נשארתי בחיים? הן לא ביקשתי הצלה. באורח מוזר של גורל עיוור באה".⁷⁴

צביה סיפרה את קורות יהודי ורשה מאז פרוץ המלחמה, דרך הקמת הגטו, הקמת האי"ל, הגרוש הגדול לטרבלינקה ועד ל"מרד הקטן" בינואר ו"המרד הגדול" באפריל 1943. היא הדגישה שתי נקודות: הקשר עם הארץ ואת סוד כוחה של התנועה החלוצית.⁷⁵ בדבריה היא תיארה את התנועה הארץ ישראלית כבית, כמשענת נפשית, וגם כיישות שממקורותיה צמחה הבחירה במרד. ואת המרד של חברי התנועות החלוציות כשיאם של ההגשמה האישית ושל החינוך התנועתי. דימוי החלוץ ההולך לפני המחנה הגיע לידי מימושו המלא בתקופת השואה:

"הכוח האחד שעוד קיים אותנו, החזיק אותנו, הייתם אתם: הארץ, היישוב, תנועת הפועלים, הקיבוץ, הבית. אינני מסוגלת לתאר מה היה הבית הזה לנו. לא אגזים אם אומר, כי גם אותם הבודדים, המעטים, ששרדו - רק הודות לכם שרדו.. ורק התחושה, כי שם בארץ הרחוקה ישנם חברים, ישנו בית ההוגה בנו, הדואג לשלומנו - רק היא קיימה אותנו בחיים".⁷⁶ "מהאקציה הזאת למדנו לקח. למדנו, שאין לנו לסמוך על זולתנו, אלא על עצמנו, על הצעירים האלה אשר הגורל רצה כי יוטל עליהם התפקיד לעמוד במערכה על כבוד ישראל. לא מפני שהיו יותר חכמים, יותר נבונים, אלא מפני שהיו אנשי תנועה, אשר גם בימים כתיקנם דרשה את האדם כולו; מפני שהשתייכו לתנועה חלוצית, אשר נבנתה על הגשמה עצמית. ואם בימים כתיקנם התבטאה ההגשמה העצמית במעבר לחיי עבודה, במהפכה האישית שחוללה בחיי הנוער היהודי, הרי עתה, בתנאים שלנו, ביטויה של ההגשמה העצמית היא המלחמה על חיינו, השמירה על כבוד העם, על גאוה יהודית ואנושית, העמידה עם נשק ביד".⁷⁷

⁷¹ למשל בצרור מכתבים כרך ז' גיליון י"ג מה 22 ליוני 1943.

⁷² ברזל - עד כלות ומנגד, עמ' 150.

⁷³ צביה לובטקין, בימי כליון ומרד, ת"א, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, (1979), עמ' 9. להלן: לובטקין - בימי כיליון.

⁷⁴ שם, עמ' 170 - 171.

⁷⁵ יחיעם ויץ, מודעות וחוסר אונים: מפא"י לנוכח השואה 1943 - 1945, ירושלים, הוצאת יד יצחק בן צבי (1994), עמ' 208 - 210.

⁷⁶ לובטקין - בימי כיליון, עמ' 9 - 10.

⁷⁷ שם, עמ' 87 - 88.

אנטק נשאר בפולין להמשיך ולרכז את מאמצי "הבריחה" והגיע כמעט שנה אחרי צביה ליגור ב 29 באפריל 1947. כותרת בעמודו הראשי של העיתון "דבר" בישרה "יצחק צוקרמן בארץ", באתי להשתקע סיפר צוקרמן, "אני יוצא ליגור כחבר המשק וכחבר הקיבוץ המאוחד".⁷⁸

במפגש הראשון עם אנשי תנועתו ביגור הוא תיאר את הנוער טרם המלחמה וספד לו, כאב את תחושת חוסר האונים והבדידות לאחר האקציה הגדולה אך לא סיפר על הלחימה, על ההתארגנות שקדמה לה וגם לא על המרד הפולני באוגוסט 1944 "אני עומד פה לפניכם כאדם של התנועה החלוצית, כאיש של הארגון הלוחם ולא שלל בידו ולא תרועת ניצחון. כאחד ממעטים אשר נותרו מעם גדול אשר היה ואיננו, כחולם".⁷⁹

בפני מועצת הקיבוץ המאוחד בנען במאי 1947 דיבר אנטק על געגועיו לארץ ועל הכוח ששאבו שם, בימי הענות:

"שלוחה אנחנו, ושורשינו בארץ הזאת, כי חיינו את חייכם, את שמחותיכם וצערכם, חיינו בכל נימי נפשנו. מכאן החיים, ומכאן התורה, מכאן הדרך, ומכאן העוצמה והכוח ברגעים הקשים ביותר.. איני יודע אם היה עומד בנו הכוח בימים ההם לעמוד על נפשנו, לולא ההרגשה שקיים מה שקיים. שיש קיבוץ, שישנו בית, שישנה ארץ, שישנם יהודים, שיש מחר".⁸⁰

בקיבוץ המאוחד היו מודעים להשפעתם של בני הזוג על חברי הקיבוצים יוצאי פולין שהגיעו ממחנות העקורים בגרמניה ועניין יעד התיישבותם בארץ היה בעל חשיבות תנועתית. הם עצמם לא ידעו באיזה קיבוץ יבחרו. צביה כאמור הקדימה בעלייתה את אנטק והוא שאל אותה: "איפה התיישבת? באיזה קיבוץ? איפה הבית שלי?".⁸¹

כשהגיעה צביה ליגור, כבר נמצאה שם קבוצה של אנשי פח"ח (פרטיזנים חלוצים) שקובצו ונשלחו על ידי אנטק. ארגונם של שרידי הפרטיזנים למסגרת שתשמש להם כבסיס חברתי וחינוכי וצירופם לתנועה החלוצית נראו לו כאופציה לתוספת כוח אדם אך גם כסיוע ושיקום כוח חשוב שאורבות לו סכנות.

"קשיים גדולים נתגלו בדין וחשבון של צירי הפרטיזנים. יש להם ערכים מלחמתיים חיוביים חשובים, אבל ניכרים בהם גם סימנים שנתן בהם האקלים הדמוראליזציוני של החיים היהודיים שלנו בפולין. קורים איתם מקרים 'צום וויינען און צום לאכן' [לבכות ולצחוק].. פורץ מהם כוח גלמי וגם חוליגאניות. אם תדע תנועתנו לקחתם בידיים איתנות יביאו לנו מזל ברכה, ולא - הרי הם הראשונים העלולים להפך לכנופיות טרוריסטיות בארץ ישראל, ואין זה הדבר הכי גרוע. או שיהיו לאנשים פליליים".⁸²

⁷⁸ "יצחק צוקרמן בארץ" דבר 30 באפריל 1947, עמ' 1.

⁷⁹ הפגישה ב 29 במאי 1947 בקיבוץ יגור, עלון קיבוץ יגור.

⁸⁰ יצחק צוקרמן, בגטו ובמרד, ת"א, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, (1986), עמ' 127. להלן: צוקרמן - בגטו ובמרד.

⁸¹ מכתב מיצחק לצביה, 3 ביולי 1946 בתוך: צוקרמן, יציאת פולין, עמ' 136.

⁸² מכתב מקרקוב, 20 ביוני 1945 שם, עמ' 84.

בראשי הקיבוץ המאוחד ובאנשי יגור הפציר לא לדקדק בהם בדקויות של אידיאולוגיה ומאנשי פח"ח ביקש "קחו מילון, או שאלו את שכניכם למשמעות המלה 'גרעין'".⁸³

בפועל לא התגבש מהם גרעין המיועד להתיישבות. מצוקות וקשיים אישיים התוו את סדר היום ומרבית קבוצות הפרטיזנים שעלו בגל העלייה הראשון ב1944 וב1945 עזבו. על תחושת מפח הנפש שגרמה עזיבתם ניתן ללמוד ממכתבו של יוסף קורנינסקי⁸⁴ אליו הצטרפה הקבוצה הראשונה מבין שרידי לוחמי גטו ורשה שהגיעו מרומניה לקיבוצו דפנה ומרביתם עזבו את הקיבוץ לאחר זמן קצר:

"במכתבי הקודם כתבתי לכם על הפרובלמות בקליטת לוחמי גטו ורשה בקיבוץ. עשינו מה שביכולתנו עד קצה גבול היכולת בכדי שיקלטו. קבלת פנים יפה, טיול של שבועות בארץ, תנאי שיכון מתאימים, סדור בעבודה מתאימה, צרכי הלבשה וכו' וכו'. תארו לעצמכם שחיים פרומר, פנינה פפינר [פנינה גרינשפן פרימר, כנראה נפלה טעות בשם משפחתה במכתב. א.ה.] יעקב פוטרמילך ומשה גלייטמן [מאשה גלייטמן פוטרמילך, א.ה.] עזבו את דפנה מהגליל לתל אביב. לא אומרים חס וחלילה שהקיבוץ הוא רע, אלא שזה לא עבורם".⁸⁵

קורנינסקי הדגיש שהתנאים החומריים שהעניק הקיבוץ לניצולים העולים היו הטובים ביותר - שיכון, סידור עבודה מתאימה, לבוש - אלא שכנראה החברים מורשה היו מוכרחים להרגיש "טעם בחיים אלו" וזה לא צלח בידם. עזיבתם השפיעה קשה מאוד על הקיבוץ "כי חברים נזכרים באיזה להט ואהבה קיבלו אותם". על קבלת הפנים שלוותה בביטויים של חום והערצה, מעידה חווקה פולמן⁸⁶ שהגיעה באוקטובר 1947:

"התקבלתי בזרועות פתוחות. שליחים שפעלו אחרי המלחמה בפולין וחזרו ארצה, באו לפגוש אותי. מנהיגי הקיבוץ המאוחד התחבקו איתי. באותם ימים התקיים בנען סמינר של פעילים מהישובים הצעירים של התנועה, הביאו אותי לשם. הייתי צריכה לנאום בפניהם, לספר להם. הם ישבו ונעצו בי מבטים כאילו ראו אדם מכוכב אחר. ואני הייתי נבוכה עד כדי בלבול. כשסיפרתי לחברי יגור, ובחדר האוכל היה צפוף ראש על ראש, הרגשתי ששותים את דברי בצימאון, בולעים כל מילה. היו לי פגישות עם מפקדים בפלמ"ח. יצחק שדה אירח אותי בביתו בשדרות רוטשילד. הוא לקח אותי בג'יפ שלו לבקר בעמדות ההגנה בקו התפר בין יפו לתל אביב".⁸⁷

⁸³ מכתב לחברי פח"ח ביגור, 26 בדצמבר 1945 שם, עמ' 111 - 112.

⁸⁴ יוסף קורנינסקי (1911 - 1983) נולד בביאליסטוק, פולין. מזכיר קיבוץ בורוכוב בלודז' גדול קיבוצי ההכשרה של תנועת "החלוץ". עם פרוץ מלחמת העולם השנייה חבר לקומונה של "דרור" בוורשה, בדז'לנה 34. בפברואר 1941 נשלח על ידי מרכז "דרור" לנסות ולמצוא דרכי בריחה לסלובקיה. באוגוסט 1943 ברח ממחנה העבודה בסרד ועבר עם חברתו איטקה ורטהיים להונגריה. בינואר 1944 עלו ארצה והשתקעו בקיבוץ דפנה. כיהן כמזכיר קיבוצו והיה פעיל בוועדת העלייה והקליטה של הקיבוץ המאוחד.

⁸⁵ מכתב מיוסף קורנינסקי 20 במרץ 1946 **ארכיון בית לוחמי הגטאות (ארכיון בלה"ג)** 24893.

⁸⁶ חווקה פולמן (1924 - 2014) נולדה בקיילצה, פולין. גדלה בוורשה. בגיל 15 הצטרפה לתנועת "דרור". כקשרית העבירה מסרים לחברי התנועה והבריחה נשק. חווקה נתפסה בקרקוב בעקבות פעילות מחתרית, שמרה על זהותה הבדויה כאמה מרצ'ינאק ונשלחה לאושוויץ כאסירה פוליטית. מאושוויץ נשלחה לרוונסבריק, שם שוחררה בסוף אפריל 1945 ונשלחה לשבדיה להחלמה. שבה לפולין וחברה לאנטק וצביה. עלתה לארץ ב 1947, נישאה ליחזקאל רבן. ממיסדי קיבוץ לוחמי הגטאות. עם הקמתו של הקיבוץ עסק יחזקאל בחינוך ובעיתונות וחווקה עסקה בעבודה חינוכית בקיבוץ ובמוזיאון. נולדו להם שלושה ילדים: בני, רזי ומאיה.

⁸⁷ חווקה פולמן רבן, **לא נפרדתי מהם**, בית לוחמי הגטאות, (1998), עמ' 163. להלן: פולמן רבן - לא נפרדתי.

את ראשית היווצרותה של הקבוצה החברתית של לוחמי הגטאות ביגור, אפשר לקשור להגעתה של צביה ביוני 1946. צביה נקלעה לעין הסערה כשעשרה ימים לאחר הופעתה בוועידת הקיבוץ המאוחד נערך מבצע "ליל הגשרים" שבו פוצצו אנשי פלמ"ח אחד עשר גשרים ברחבי הארץ, וכעבור שבועיים עצרו וכלאו שלטונות המנדט הבריטי רבים ממנהיגי היישוב ב"שבת השחורה". על רקע אירועים אלה הצהירה: "עכשיו כבר אין שאלה לאן. עכשיו כולנו מגויסים ליגור". היא עבדה בלול ובערבים עזרה בקליטת עולים שהגיעו למשק.⁸⁸ עבור עולי תנועת "דרור" מפולין היא היתה הדמות המובילה. ביוני 1947 מנתה "קבוצת פרומקה" ביחד עם צביה ואנטק 52 חברים. מזכירות הקיבוץ המאוחד ניסתה לשלב את הגרעין הפולני מיגור עם גרעין ישראלי של "המחנות העולים" שהיה מיועד לקיבוץ רביבים (הקיבוץ אליו הגיעה יונת סנד). צביה וחווקה כנציגות מזכירות הגרעין נפגשו עם הארץ ישראליים במחנה הזמני שלהם בצריפין. לאחר הפגישה הן חזרו והבהירו שקבוצתן ביגור תובעת את יציאתה כגרעין נפרד על מנת לשמור על ייחודו. כינוס "דרור" בעין הים (לימים קיבוץ עין כרמל) בין ה-31 באוקטובר ל-1 בנובמבר 1947 נועד לגבש החלטה על הקמת מפעל של תנועת "דרור" מפולין שיהיה מיועד לקליטת העלייה החלוצית מפולין. בכינוס נשמעה ביקורת על חולשתם של אנשי "דרור" שנקלטו בקיבוצים ועל יכולת התמדתם.⁸⁹

עיקרו של הויכוח היה סביב השאלה האם יחולקו חברי תנועת "דרור" בין הקיבוצים בהתאם לצרכי הקיבוץ מאוחד או יצטרפו למרכז הארגוני והחינוכי שיוקם כקיבוץ "מורדי הגטאות" מעין תנועת בת של הקיבוץ המאוחד.⁹⁰

בתום מלחמת העולם השנייה נערך הקיבוץ המאוחד לקליטת ניצולי שואה בחשש ובצפייה כאחד. היה ברור ששארית הפליטה שונה בהרכבה ובמידת מחוייבותה מהגדרות היסוד התנועתיות. שליחי התנועה בפולין הסבירו שמדובר לא בחלוצים אלא בעקורים המחפשים בית ויש לתמוך ולשקם אותם ולבנות את ההתייחסות כלפיהם על תחושה של שותפות גורל.⁹¹ לאחר שוועידת הקיבוץ ביגור שמעה את צביה אמר טבנקין - המנהיג, האב הרוחני ומורה הדרך:

"חברים! אין לנו בית, אם לא נדע להעלות את אלה. אלה לא יבואו אלינו בלעדינו. גם כאשר יבואו לארץ - לא יבואו אלינו. רק כאשר יבואו אלינו - יהיה לנו בית. לא יבואו אלינו - לא יעמוד ביתנו; לא יבואו לארץ - לא יעמוד ביתנו הלאומי; לא יבואו לקיבוץ - לא יעמוד ביתנו הקיבוצי."⁹²

לטבנקין היתה הכרות אישית עם דמויות מרכזיות ב"דרור" טרם שואה, ולאחר המלחמה באביב 1947 יזם וניהל את הסמינר העולמי של "דרור" באינדרסדורף גרמניה ואף שימש בו כמרצה בכיר. מחוץ להרצאות השתתף בהווי החניכים ועשה מאמץ להתקרב אליהם. פלה קורצפלד לבית טלר סיפרה:

⁸⁸ גוטרמן - צביה, עמ' 303.

⁸⁹ ברזל - עד כלות ומנגד, עמ' 181 - 182.

⁹⁰ שם, עמ' 184.

⁹¹ שם, עמ' 176 - 177. זאב צור, **הקיבוץ המאוחד ביישובה של הארץ כרך שני**. ירושלים, יד טבנקין והוצאת הקיבוץ המאוחד (1982) עמ' 248 - 249 וטבלה בעמ' 369. יבלונקה - אחים זרים, עמ' 155 - 156.

⁹² ברוך כנרי, **לשאת את עמם: ההגשמה, השליחות והדימוי העצמי של הקיבוץ המאוחד**, ת"א, יד טבנקין הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1989, עמ' 275.

"לא ידעתי מלה עברית. ישבתי והקשבתי. כתבתי לעצמי את הדברים ביידיש ובגרמנית. לא הכל הבינתי. בהיותי בחצר ניגש אלי פעם טבנקין, התחיל משוחח עמי ושאל מדוע אינני משוחחת איתו כמו שעושים חניכים וחניכות אחרים".⁹³

טבנקין נתן חסות למהלך בו יצטרפו לקיבוץ המאוחד אלפי חברים שימשיכו בשנים הראשונות שלהם בארץ את הקשר הארגוני עם "דרור" ורק לאחר מכן יתמזגו בנוף התנועתי הגדול יותר כשלשכת קשר של "דרור" תקבל את העולים ותשלח אותם להשלמת יישובים קיימים. ההחלטה על הקמת קיבוץ לוחמי הגטאות כקיבוץ עצמאי של העלייה מפולין התאפשרה הודות לתמיכתו, הודות לנכונותה של התנועה לאמץ לתוכה את סמלי המרד כמסר תנועתי ולהחזיק בהם באמצעות הסמל החי - הקיבוץ של אנטק וצביה,⁹⁴ והודות להתהוותו של גוף חברתי שהיה מוכן לשאת את הרעיון וראה עצמו מחוייב לזכרון ימי השואה אך גם להקמה מחדש של תנועת "דרור".

הפעילות להקמת קיבוץ על טהרת ניצולי השואה ולוחמי הגטאות, וההחלטה להיענות לה נתקבלו ברגשות מעורבים. למרות היחס המיוחד כלפי צביה ואנטק וההערכה שיהיה בכוח מנהיגותם ומנהיגות הקבוצה ששרדה להוות מעין מרכז קשר תמיכה ועידוד בין העלייה מפולין לקיבוץ, לחברה הקיבוצית הקולטת היו חששות לגבי יכולתה של תנועת "דרור" לשאת מפעל חלוצי, ובקרב הנהגת הקיבוץ המאוחד היו שתמהו מדוע ירצו ניצולי השואה להמשיך ולחיות את זיכרונות העבר תוך התבדלות מאחרים, ולא האמינו ביכולתם להיחלץ מתהומות הכאב ולבנות חיים חדשים.

"תמיד היינו דן קישוטים. גם כשעזבנו את בית ההורים ויצאנו להכשרה וגם כשעלינו לקיבוץ. נאלצנו להיאבק במוסדות כדי שיאשרו לנו לעלות לנקודת היישוב. לא האמינו שנוכל להקים יישוב. חשבו שאנו שבורים ורצוצים פיזית ונפשית".⁹⁵

המשא ומתן עם המוסדות המיישבים לא היה קל. היו שאמרו שלקבוצה זו של ניצולים לא יהיה הכוח להקים ישוב ושעדיף שיצטרפו לקיבוצים ותיקים. מי שתמך בהם ואמר שאם היה להם כוח לחולל מרד, יהיה להם גם כוח להקים ישוב היה כאמור טבנקין.⁹⁶

א.2. ולדהיים

ב 21 ביולי 1948 שיגרו שגרו צביה ואבקה לביאש מכתב בשם 70 חברי הגרעין להתיישבות על שם "מורדי הגטאות" לאברהם הרצפלד במרכז החקלאי. במכתב הם מביעים את שאיפתו של הגרעין להתיישבות חקלאית ולבניין משק קיבוצי ומזכירים ש

"הגיננו, כבר מראשית בואנו לארץ, את הרעיון, שחייבים אנחנו להנציח את זכרם של מורדי הגטאות שנפלו ולא הגיעו איתנו לארץ על ידי הקמת מפעל התיישבותי קיבוצי שירכז בתוכו את שרידי התנועה והלוחמים שנשארו בחיים, ויגלם במפעל זה, את מיטב השאיפות והמאווים

⁹³ דרור - דפי עדות, "פלה קורצפלד לבית טלר", עמ' 1707.

⁹⁴ יבלונקה - אחים זרים, עמ' 184.

⁹⁵ דברים שאמרה שרה שנה 40 שנה מאוחר יותר ב 1989 בתוך: בורשטיין - בלי שום מקרה מוות, עמ' 39.

⁹⁶ כוכבי - 50 שנה, עמ' 216.

החלוציים של תנועתנו. היה ברעיון זה כשלעצמו משום כוח מניע, מלכד רבים מהחברים שלנו למפעל חיים משותף".

הם מבינים את גודל האחריות הכרוכה במשימה שנטלו לעצמם, מקווים שהסתדרות הפועלים החקלאיים העבריים תושיט להם עזרה, תובעים שיוקצה להם שטח אדמה בהיקף שיענה על הצרכים ומציעים התיישבות סמלית על אדמת גרמנית טמפלרית:

"וירשה נא לנו גם להציע הצעה קונקרטית: הננו נושאים את עינינו לאדמת וילהלמה [בני עטרות כיום - א.ה.] שנכבשה זה עתה על ידי צבא ההגנה לישראל. הננו חושבים שמכמה וכמה טעמים מובנים היטב, רצוי שגרעין זה של מורדי הגטאות יקים את מפעלו על אדמה שהיתה גרמנית ושחזרה לרשותו של העם היהודי בדם לוחמיו ונוקמי נקמתו. עד כמה שידוע לנו, מתאים המקום הזה מבחינת התנאים החקלאיים וההתיישבותיים להקמת ישוב גדול תוך זמן לא רב בערך והננו מקווים, שאכן, תטו אוזן קשבת לדרישתנו זו ונענה בחיוב".⁹⁷

במחצית ספטמבר 1948 הגיע מספר חברי גרעין "דרור" ביגור ל-80. המפנה בניסיונות לגיבושם לקראת התיישבות עצמאית חל כשהצטרפו אליהם גופים מלוכדים מגרעיני הכשרה בפולין: "במאבק" קיבוץ שהתארגן עוד בוורוצלב בפולין ועבר בדרכו לארץ דרך אוסטריה, איטליה וקפריסין, ו"דרור מעפילים" שקיבלו הכשרתם בגינוסר ובבית השיטה.⁹⁸

אנשי "דרור מעפילים", שלאחר שחצו את גבול פולין, הגיעו למחנות העקורים בגרמניה, הפליגו בעליה ב' לחופי הארץ - נעצרו על ידי הבריטים והובאו למעצר בקפריסין, שוכנו באוהלים במחנה מספר 62 במחנות הקיץ. הם דאגו לשמור על סדר יום, ניהול נכון של הקופה המשותפת ותעסוקה (מטבח וחדר אוכל, כביסה ומחסן בגדים, ניקיון). למדו, ופיתחו פעילות חברתית ותרבותית. בסוף 1947 פנו אליהם ואל גרעין "במאבק" שליחי הקיבוץ המאוחד בהצעה שבהגיעם לארץ יצטרפו לגרעין המתהווה ביגור במטרה להקים קיבוץ על שם לוחמי הגטאות. "ידענו מראש שנענה להצעה משום שהחלטתנו הנחרצת היתה שלא להצטרף לקיבוץ ותיק. האמנו בכוחנו לייסד קיבוץ משלנו ולעצב אותו לפי משאלות ליבנו".⁹⁹ אחת הבעיות שהעסיקה את אנשי הגרעין היתה מספרם הרב של הרווקים והם חשבו שעל ידי צירופם של כמה גרעינים בהם רווקות, תיפתר בעיה זו. לאחר סיום המנדט וההכרזה על הקמת מדינת ישראל, החלו הבריטים לשחרר את עצורי קפריסין. גברים בגיל צבא לא שוחררו, אך היו גם כאלה שהתגנבו אל מחוץ למחנה והוברחו ארצה

"לפנות בוקר הגענו אל חוף הים ומנגד המתינה לנו ספינת דיג. כשעלינו עליה התברר שהיא שייכת למושב כפר ויתקין, שכמה מחבריו עסקו בדיג, וכבר הרגשתי את עצמי בטריטוריה ארץ ישראלית. במלוא המהירות שאפשרו המנועים חמקנו מהמים הטריטוריאליים של קפריסין, אך

⁹⁷ מכתב מהגרעין להתיישבות על שם מורדי הגטאות לאברהם הרצפלד במרכז החקלאי, 21 ביולי 1948 **ארכיון בלה"ג** 12750; דרור - סיפור המקום, עמ' 24.

⁹⁸ זאב צור, **הקיבוץ המאוחד ביישובה של הארץ** כרך שני. ירושלים, יד טבנקין והוצאת הקיבוץ המאוחד (1982) עמ' 322.

⁹⁹ יצחק רוזנברג, **בדרכי שלי: פרקים בחיי**, ת"א, הוצאת המשפחה, (2005), עמ' 79 - 85. להלן: רוזנברג - בדרכי.

השיט שלנו נמשך שלושה ימים עד שהגענו לחיפה. בדרך טולטלנו כהלכה, הקאנו את נשמותינו.. אבל בסוף המסע עגנו במולדת וירדנו אל החוף".¹⁰⁰

ביגור סודר מועדון ובו הוכנו חומר עיוני וחדר מיוחד ללימוד עברית. מזכירות יגור קבעה הסדר לשבוע לימודים משום שעד כה "במשך זמן שהותם בתוכנו לא ניתנה להם האפשרות בגלל מצב העבודה במשק להיפגש יחד ביום לימודים ולדון בשאלת עתידם.. מן ההכרח שיאפשר לחברים שבוע לימודים של ישיבה בצוותא". וזאת למרות שבתוכנית העבודה של הקיבוץ לספטמבר, שכללה מראש את חברי הגרעין, חסרו כחמישים עובדים יום יום.¹⁰¹

שלושה חודשים מאוחר יותר משעזבו את יגור, הודו חברי גרעין לוחמי הגטאות לחברים ביגור על קבלת הפנים וההשקעה בהם. "הלקח אשר למדנו ביגור יועיל לנו בדרך להקמת יישובנו. ימינו בסביבת אנשי יגור, עבודתנו בענפיה, חיינו בתוכה - כל זה יישאר בזיכרונו שנים רבות. יגור נתנה לנו כל מה שיכלה ואף יותר מזה".¹⁰² ניסן גושנסקי חבר יגור שהיה מדריך מלווה של אנשי הגרעין מספר על רצונם העז ללמוד:

"עקבתי אחרי התאקלמותם בעבודה. עם אלה מהם שעבדו עמי בפלחה קשרתי קשרים מיוחדים.. התרשמתי ממה שסיפרו וממה ששתקו.. חיש הבחנתי שפניהם קדימה, הם מבקשים להיות פלחים מושלמים, תוך דילוג על ההתנסות הממושכת, כדי שיחסכו לעצמם 'רבה געלט'. הם חפצו שהקיבוץ שיקימו יעמוד על תלו, מהיום למחר.. עוודדתי אותם לממש את רצונם להתחיל לחיות כקיבוץ עצמאי".¹⁰³

בימי הלימוד ביגור התכנסו חברי הגרעין וקיבלו שיעורים בידיעת הארץ, תנועת העבודה והקיבוץ. למדו עברית, שרו, ואנטק הרצה על יצחק קצנלסון בגטו. טבנקין הרצה בפניהם על דרכו וייעודו של גרענים היוצא להתיישבות, כשבהרצאה זו נכחו גם המצטרפים החדשים: 60 חברי קבוצת "דרור" "הקיבוץ על שם מרדכי טננבוים" מקיבוץ גינוסר וקבוצת "דרור" "אלונים" מבית השיטה. שבוע לאחר מכן יצאו ליומיים טיול בגליל.¹⁰⁴ במחנות המעפילים בקפריסין נמצאה קבוצה של 19 חברים שהגדירו עצמם שייכים לגרעין. 43 חברים נמצאו בפלמ"ח ובצבא.¹⁰⁵

בחודשים אלה קבעו לעצמם חברי הגרעין את מסגרת הפעולה: בחרו מזכירות, מזכירות חוץ, גזברות וועדות (סידור עבודה, תרבות, ועדת קשר, מחסן בגדים). החברים והחברות החלו בפעולות הכשרה בענפי המשק והשירותים של הקיבוץ הוותיק יגור. תוך שהם מתחילים ברכישת אינוונטר ומנהלים משא ומתן לרכישת טרקטור עבור נקודת ההתיישבות העתידית שלהם.¹⁰⁶ החיבור בין חברי שלושת הגרעינים שכל אחד מהם גיבש אופי משלו לא היה חף מקשיים ומתחים. סיפר יהודה בורנשטיין מ"הגרעין על שם מרדכי טננבוים" בגינוסר:

¹⁰⁰ שם, עמ' 86.

¹⁰¹ ברזל - עד כלות ומנגד, עמ' 186.

¹⁰² **דפים לאינפורמציה וקשר מס' 7**, נוה יער (ואלדהיים) 10 בדצמבר 1948, עמ' 1.

¹⁰³ דרור - סיפור המקום, עמ' 17 - 18.

¹⁰⁴ **דפים לאינפורמציה וקשר** ב, יגור 22 בספטמבר 1948, עמ' 2.

¹⁰⁵ **דפים לאינפורמציה וקשר** א, יגור 12 בספטמבר 1948, עמ' 4.

¹⁰⁶ שם, עמ' 3.

"..החלטנו שבינינו לבין עצמנו אין מדברים יידיש. רצינו להתאקלם בארץ כמה שיותר מהר. חשוב היה לנו להיהפך לישראלים ולנער מעלינו את הגלות. לא רצינו לשאת את חותם השואה.. ואז הגיעו נציגים ממזכירות הקיבוץ המאוחד כדי להפעיל עלינו לחץ להתאחד עם 'פולנים' מהגרעונים ביגור ובבית השיטה. המגמה היתה להקים יחד קיבוץ מנציה. הפגישו אותנו עם אנשי הגרעין מיגור. הם היו מבוגרים מאיתנו, לרוב דיברו יידיש, אחדים מהם נדמו בעינינו גלותיים. אבל היה בהם משהו שגרם לנו להימשך אליהם. דבריהם היו רהוטים והילה עטפה אותם בשל כך שהם היו מהיחידים שעשו במלחמה הגדולה דברים, שיהודים צריכים לעשות. מהפגישה הראשונה רחשנו אליהם כבוד כאל מנהיגים.. אבל ההבדל ברקע נשאר, וזה גרם לויכוחים".¹⁰⁷

גם ישראל רוזנבלום מגרעין "אלונים" בבית השיטה מספר על כך שמזכירות הקיבוץ המאוחד עודדה את הקשר עם חברי הגרעין ביגור, אך כשהחליטו להצטרף "הצטרפנו אל משהו מוכן, התפקידים היו מאוישים והענפים שנחשבו כטובים היו תפוסים".¹⁰⁸

נקודת ההתיישבות הראשונה אליה הגיעו החברים בראש השנה תש"ט נקבעה לא במקום המבוקש על אדמת המושבה הטמפלרית לשעבר ווילהלמה אלא בוולדהיים. הרצפליד הודיע לצביה על החלטת מחלקת ההתיישבות:

"..החלטנו לקבוע אתכם להתיישבות על אדמת הגרמנים בוולדהיים [אלוני אבא כיום - א.ה.]. עתה עליכם להיפגש עם ועדת המשק שלנו יחד עם ועדת המשק של מזכירות הקיבוץ המאוחד, ולקבוע תכנית משקית בשביל פרק הזמן הראשון להתיישבותכם בוולדהיים. אנו שולחים לכם את ברכתנו החברית ובטוחים, כי מרצכם ורצונכם העז יעמדו לכם לקיים בהצלחה את הצו הפנימי שלכם: להיבנות ולהשתרש במקום הזה".¹⁰⁹

ב 24 בספטמבר 1948 נכתב ב"צורר מכתבים" מעיתוני הקיבוץ המאוחד: "בימים הקרובים עומד לעלות על הקרקע גרעין 'לוחמי הגטאות'.. מקום התיישבותו של הגרעין יהיה כנראה בוולדהיים, המושבה הגרמנית לשעבר, בעמק יזרעאל המערבי.. יהווה גם מצבה חיה לתנועה הגדולה בפולין אשר הושמדה על ידי הגרמנים".¹¹⁰

אנטק מתאר תמונה פסטורלית של ההגעה למקום:

"נסענו בנוף חוצלארצי עטוף ביער אלון התבור. נהגתי בטרקטור רתום לפלטפורמה שעליה נערם מעט ציוד מזה שהצלחנו לנכס לעצמנו בזמן ששהינו בקיבוצים בהם קיבלנו את הכשרתנו (יגור, גינוסר ובית השיטה). נסעתי ובלבי היה ניגון".¹¹¹

שרה שנר מספרת על המפגש עם הישוב הטמפלרי:

¹⁰⁷ דרור - סיפור המקום, עמ' 19.

¹⁰⁸ שם, עמ' 21.

¹⁰⁹ דפים לאינפורמציה וקשר ב, יגור 22 בספטמבר 1948, עמ' 3.

¹¹⁰ צורר מכתבים, כרך י"ב, גיליון י"ג (272), 207, 24 בספטמבר 1948, עמ' 611.

¹¹¹ צביקה דרור, "תולדות בית לוחמי הגטאות: תולדות המקום בסיפורים", ארכיון בלה"ג 31909, עמ' 8.

"...רצינו לרשת את הגרמנים כפי שירשו אותנו, זעם תת הכרתי או הכרתי. היה כפר גרמני טיפוסי, בתים שתי קומות, למטה פרות ולמעלה מגורים. המפגש עם הבתים היה קשה. במגירה שפתחתי מצאתי תמונות של נאצים ונוער היטלר מתאמן וספר נאצי עם הקדשה נדמה לי של גרינג - לסניף המפלגה בחיפה".¹¹²

בחודשים בהם חי הקיבוץ בוולדהיים הגיעו החברים להישגים לא מעטים: רוב חברי הגרעין רוכזו במקום, הונחו היסודות לפלחה, לגן הירק, ללול ולרפת. החברים שמרו על חוש הומור וכינו את הפרד החום שלהם בשם "עתיד" ולפרדה האפורה קראו "תקווה". חברים וחברות נשלחו להכשרה במסגרות, נגרות, תפירה, בישול, אקונומיה, הנהלת חשבונות וטיפול בתינוקות. הוקמו חדר אוכל, מרפאה, סנדלריה וב1 בנובמבר נפתחה הספרייה. "עד כה נרכשו קרוב ל200 ספרים, ברובם חדשים, כולם בעברית. הספרים נעטפו בנייר אריזה, הוכנסו לספר האיננוטר לקטלוג קיבלו את הכרטיסייה שלהם. עד עכשיו לקחו 36 חברים ספרים לקריאה. בקרוב ירכשו עוד ספרים, כן יוקם מדור לספרי יידיש".¹¹³

למרות המאמץ, התברר שאין סיכוי להקים במקום משק קיבוצי גדול. בוולדהיים היה צפוף. המוסדות המיישבים ריכזו במקום כמה גרעינים שהמתינו להתיישבות הקבע ועוד בפגישות בין ועדת המשק של מזכירות הקיבוץ המאוחד עם מזכירות הגרעין טרם המעבר מיגור הסתבר שחברי "הגושרים" המיועדים להתיישבות על אדמת "נחלים" בשטח המצודות בגליל העליון, מתעכבים בעזיבתם.¹¹⁴

בימים הראשונים האכיל מטבח "הגושרים" את אנשי לוחמי הגטאות, אך משהגיע מספרם ל 60 הודיעו המארחים שהמטבח שלהם יכול לשרת רק מחצית מהחברים. ההודעה נמסרה ביום שישי לפני ארוחת הערב החגיגית "יצאנו לעצמאות והנה אנו שוב מוצאים עצמנו סמוכים אל שולחנם של אחרים. פה גם למדנו פרק בחברות, רוצה לומר באי חברות, שנתגלתה ביחסי הגופים שהתחכנו זה בזה".¹¹⁵ לאנשי לוחמי הגטאות לא היו מצרכים, לא כלי אוכל, לא כיריים, לא שולחנות ולא ספסלים. אותו ערב אכלו לחם יבש אך למחרת כבר הכינו לעצמם ארוחת הצהריים מבושלת ופעלו להקמת חדר אוכל משלהם. הם קיבלו לרשותם לול, בנגריית יגור הוכנו עבורם שולחנות ושרפרפים ומצרכים הובאו מקיבוץ אלונים (בעיקר ירקות ופירות). חדר האוכל והמטבח שסידרו הקנו הרגשת בית, סיפורה נעמי יודקובסקי:

"רצינו שחדר האוכל שלנו ייראה טוב. בליל שבת העמידו על השולחנות אגרטלים מאולתרים מפחיות שימורים ובהם ענפים ירוקים ופרחי בר וצרו שיבולים.. הכינו הרבה דג מלוח ודג כבוש. הסכום, הצלחות והספלים היו מפח. גם את הכלים שטפנו באמבטיית פח. ברזי המים היו בחצר

¹¹² ראיון עם שרה שניר, תאריך לא ידוע, ארכיון בלה"ג 2962.

¹¹³ דפים לאינפורמציה וקשר מס' 5, נוה יער (ואלדהיים) 12 בנובמבר 1948.

¹¹⁴ דפים לאינפורמציה וקשר ב, יגור 22 בספטמבר 1948, עמ' 3.

¹¹⁵ דרור - סיפור המקום, עמ' 25.

וכשצריך היה להחליף את המים, נדרשו שני בחורים חזקים שיוציאו את האמבטיה החוצה וימלאו אותה במים נקיים".¹¹⁶

המחסור במקום עיכב את הגעת האמהות והתינוקות שנשארו בבתי הילדים ביגור ובגינזור. בכדי להתפרנס עבדו מעל חמישים אחוז מהחברים בעבודות חוץ כעובדים שכירים במסיק זיתים, במשק של יגור ובמפעל 'לגין', ב'דשנים כימיים' במפרץ, במפעל נעמן, ואף הרחיקו עד לעין חרוד. בשל כל הקשיים הללו ובעיקר היעדר שטחי אדמה מספיקים בוולדהיים, פנו החברים שבשלהי אוקטובר 1948 כבר מנו מעל מאתיים חברים (62 חברים ו-39 חברות בוולדהיים, 63 בצבא ונוספים ששהו עדיין ביגור ובגינזור)¹¹⁷ בבקשה להתיישב במקום אחר.

א3. סמריה: העלייה לקרקע בגליל המערבי - פברואר 1949

לרשות המוסדות המיישבים עמדו אדמות שנכבשו בכל חלקי הארץ. המרכז החקלאי להתיישבות הציע להעביר את היישוב לגליל המערבי לאדמת סמריה, כפר ערבי עד מלחמת העצמאות כ-3 ק"מ צפונית לעכו. בתחילת דצמבר 1948 נערך סיור בשטח, בהשתתפות מי שקבעו את סדר הקמת היישובים החדשים: יוסף ויץ נציג הקרן הקיימת לישראל, הרצפלד מהמרכז החקלאי ולוי אשכול ראש מחלקת ההתיישבות של הסוכנות.¹¹⁸ מרבית הקרקע היתה מהאדמות הנטושות והחברים ביקשו לנהוג זהירות בהבטחת מכסת האדמה למקרה שיהיה שינוי מדיני אגררי בקביעת בעלותן של אדמות אלו. הם גם התעקשו שלא לקבוע את התיישבותם עד שלא תטופל חדירה של מתיישבים מטעם "רסקו" לשטח ויוסדרו תביעות של גופים שכנים כמו אנשי "פדויים" (בוסתן הגליל) והמושבים השכנים רגבה ושבי ציון שעבדו אדמות באזור. בשטח היו גם שני מחנות צבאיים בריטים, שהגדול מביניהם נתפס על ידי צה"ל. לאחר משא ומתן עם המוסדות סוכם על נחלה בת 3600 דונם מתוכם כ-800 דונם אדמת חוף. האדמה היתה ברובה אדמה המתאימה לחקלאות, אמנם נדרשו עבודות בניה וניקוז, אך בשטח היו מקורות מים וגם בכביש הראשי שחצה את השטח המוצע ראו החברים יתרון.¹¹⁹

ב2 בפברואר 1949 נתקעה יתד ראשונה באדמת היישוב העתידי. "הייתי הבחורה היחידה בחבורה של שבעה עשר חלוצי הקיבוץ בגליל המערבי".¹²⁰ ספרה מרים הורביץ לבית בורוכוביץ שיצאה עם החברים לטיפול בבישול, במחסן ובכל יתר השירותים:

"בין ארוחה לארוחה חשבתי כל הזמן במה להאכיל את החברים. הייתי חסרת ניסיון בבישול. אבל הבחורים גילו הבנה, ואפילו כששרפתי את האוכל, הם שיבחו אותו בIODעם שאם יעירו לי,

¹¹⁶ שם, עמ' 26.

¹¹⁷ דפים לאינפורמציה וקשר מס' 9, נוה יער (ואלדהיים - סמריה), 6 בפברואר 1949.

¹¹⁸ דפים לאינפורמציה וקשר מס' 7, נוה יער (ואלדהיים) 10 בדצמבר 1948, עמ' 1.

¹¹⁹ דפים לאינפורמציה וקשר מס' 8, נוה יער (ואלדהיים) 12 בינואר 1949, עמ' 1 - 2.

¹²⁰ דרור - דפי עדות, "מרים הורביץ לבית בורוכוביץ". עמ' 151 - 152.

אפרוץ בבכי מר.. כל כך הייתי מיואשת מהישגיי בבישול, עד שיום אחד יצאתי ברגל לוולדהיים להתייעץ עם הטבחית".¹²¹

הבחורים סקלו את השטח, הכשירו שבילים והחלו בהקמת המשק החקלאי. שלושה מבנים גדולים ששימשו חדרי אוכל במחנה הצבאי הבריטי הם הסבו לחדר אוכל ומטבח ותכננו בית ילדים, חדרי תרבות ומחסן בגדים. למגורים הוקצבו שישה צריפים כפולים של שני חדרים ועשרה צריפים בודדים. הם חיטבו שאחרי תיקונים והתאמות שיערכו גם בבניינים שנשארו בשטח, יגיעו לחמישים ושבעה חדרים - מספר שלא הספיק לשיכון כל החברים. ומכאן שבתקופה הראשונה לנו גם באוהלים שהוקמו על גבעה עליה שוכן כיום המוזיאון. עבודה רבה היתה עדיין לפניהם: בדיקת טיב מי הבאר שהיתה בשטח ושיאבתם, חיבור לחשמל והקמת מבני מלאכה ומשק.¹²²

4. "יתגדל ויתקדש שם הלוחם העברי" - טקס העלייה לקרקע 18 באפריל 1949

טקס העלייה על הקרקע נקבע ליום שלישי חול המועד פסח, ה 19 באפריל 1949 במלאות שש שנים לפרוץ מרד גטו ורשה.¹²³ אך התקיים יום לפני כן. באספת החברים שהתכנסה ערב לפני הטקס התקבלה ההצעה לתת זכות חברים, כלומר להירשם כחברי קיבוץ, לכל אלה אשר יהיו איתם ביום העלייה להתיישבות. בעצרת העם הגדולה השתתפו חמשת אלפים איש. קשיי תחבורה מנעו מאחרים להגיע וגם האמהות של קיבוץ לוחמי הגטאות נשארו בבית הילדים בוולדהיים ואיתן יעקב הרפתן שהספיק להגיע רק לשעה קלה בין החליבות. סיפר נחמיה גרוס:

"חברים שהכירו אותנו מימיהם כשליחים אחרי המלחמה הגיעו כבר בבוקר. היו משוטטים בקיבוץ כאילו הגיעו לאתר זיכרון. דיברו בלחש, באמפתיה. ככל שהתקדם היום הלך וגבר מספר הבאים. לפני תחילת הטקס כבר זרמו. במשאיות הגיעו חברי קיבוצים מכל הארץ. גם סתם יהודים מהסביבה באו. כשהגיעו החברים מוולדהיים היתה זו פגישה.. אחים לנשק אינם מתרגשים בפגישותיהם כפי שאנחנו אחים למשק התרגשנו".¹²⁴

סימת יום העלייה סימלה את לב ליבו של המסר: "יתגדל ויתקדש שם הלוחם העברי". הרעיון לקשור את יום העלייה לקרקע ליום הזיכרון למרד בא מתוך הנהגת הקיבוץ המאוחד. אל מול אחדות המחנה התנועתי בלטו בהיעדרם נציגי ממשלת ישראל.¹²⁵ בסיקורם את העצרת ציינו אנשי קיבוץ לוחמי הגטאות כי אמנם בתיאורי העיתונים נמסר שבין המשתתפים היו גם נציגי ממשלת ישראל אך "מאנשי

¹²¹ דרור - סיפור המקום, עמ' 34.

¹²² **דפים לאינפורמציה וקשר** מס' 9, נוה יער (ואלדהיים - סמריה), 6 בפברואר 1949, עמ' 2.

¹²³ "יום הזיכרון למרד גטו ווארשה בקיבוץ ע"ש לוחמי הגיטאות" **על המשמר** 11 באפריל 1949, עמ' 4; "לוחמי הגיטאות מתנחלים בגליל ביום השנה למרד וארשה" **דבר** 19 באפריל 1949, עמ' 1; טקס העלייה לקרקע של קיבוץ לוחמי הגטאות **ארכיון בלה"ג** 583.

¹²⁴ בורשטיין - בלי שום מקרה מוות, עמ' 51.

¹²⁵ ברזל - עד כלות ומנגד, עמ' 187.

ממשלת ישראל לא היה אף שר אחד. הוזמנו כל השרים. בא רק החבר ש' פרידמן מנהל מחלקת מזרח אירופה במשרד החוץ".¹²⁶

במגילת יסוד הקיבוץ שהוקראה בטקס (ובהמשך הוטמנה על ידי צביה ובוריה יודקובסקי באדמה) נאמר:

"היום, יום י"ט ניסן, ד' חוה"מ פסח תש"ט, הוא ה 18 באפריל 1949, שנה ראשונה למדינת ישראל - מלאו שש שנים למרד גטו ורשה. ביום זה, אשר בו הונף גרזן ההרג והכליה על שארית עמנו בפולין - שלח הארגון היהודי הלוחם את ידו אל הנשק אשר חושל בענות ובחירוף נפש במחתרת החלוצית, ועמד במתי מעט מול קלגסיו הרבים של המשמיד וקידש בגבורת נואשים את כבוד העם וכבוד האדם. ביום זיכרון זה נתכנסנו אנו - שרידים אחרונים למורדי הגטאות, לפרטיזנים וכלואי המחנות, לחיילים בצבא האדום ובצבא פולין המשוחרר - אשר נתלקטנו והקימונו על המשואות והחורבות את תנועת ציון החלוצית, חתרנו בדרכי הבריחה וההעפלה לארצנו, עלינו ארצה והתגייסנו לצבא ההגנה ולפלמ"ח - וביום הזה אנו מניחים אבן פינה ליישוב של הקיבוץ המאוחד על שם לוחמי הגטאות באדמת הגליל המערבי שנגאל - מצבת חיים ויצירה למרד הגטאות. יעלה ויצמח הישוב הזה - ניר וזכר לחברינו אשר נתנו את חייהם למען חירותנו - חירות ישראל המקבצת גליוותיה בארצנו עדי עד".¹²⁷

לאחר שהתפזרו האורחים התקיימה מסיבת חברים. במהלכה פתח אברהם הרצפלד בשירת "שורו הביטו וראו מה גדול היום הזה..". כפי שנהג לשיר בטקסי העלייה על הקרקע וסחף אחריו את הנוכחים.¹²⁸ וחוקה פולמן דיברה:

"החוויה העמוקה ביותר שחוויתי בערב זה - זהו מראה נוף המקום היפה הזה שבו אנו הולכים להקים את נקודת התיישבותנו.. הרביתי לחשוב על חנצה [פלוטניצקה], היא היתה ביום זה סמל לכל אלה שהתגעגעו לנוף הנפלא הזה.. הייתי רוצה שנשקיף על הנוף.. על משקנו שנקים, בעיניהם של חנצה וחברינו האחרים".¹²⁹

למחרת הופיעה בעמוד הראשון של עיתון "דבר" הכותרת: "לוחמי הגיטו מתנחלים בגליל ביום השנה למרד וארשה".¹³⁰ חברי הקיבוץ היו כבר אחרי חודשים של עבודה מפרכת והתמודדות עם בניית חיי חברה קיבוציים תוך שחברי הקיבוץ מפוזרים ונודדים ממקום למקום. לא התלהבות של מתחילים היתה להם ביום העצרת אלא גאווה ותחושת הגשמת חלום. "באנו ביום זה וראינו והרגשנו והבינונו את הערכים שבהם ולמענם הקימונו את קיבוצנו ונבנה את ביתנו המשותף. ביום 18 באפריל 1949,

¹²⁶ **דפים לאינפורמציה וקשר** מס' 10, נוה יער - סמריה, 22 באפריל 1949, עמ' 1. בטקס נכח יצחק גרינבוים שהיה שר הפנים עד חודש לפני כן. ייתכן ששימת הדגש על היעדרות נציגי הממשלה היא הד למתיחות בין אנשי הקיבוץ כמזוהים עם "אחדות העבודה" שהתמודדה בבחירות שנערכו בינואר 1949 כסיעת מפ"ם המשותפת להם ולאנשי "השומר הצעיר" - לבין אנשי מפא"י.

¹²⁷ דרור - סיפור המקום, עמ' 51 - 52.

¹²⁸ גוטרמן - צביה, עמ' 330.

¹²⁹ פולמן רבן - לא נפרדתי, עמ' 170 - 171.

¹³⁰ "לוחמי הגיטו מתנחלים בגליל ביום השנה למרד וארשה" **דבר** 19 באפריל 1949, עמ' 1.

בחג החרות של עמנו אור ליום השנה השישי למרד גטו ורשה הקימונו ישוב שיזכור ויזכיר את נצח המרד, האמונה ברוח המתקוממת נגד שיעבוד, מימי מצרים ועד היום הזה".¹³¹

5. הבחירה בשם הקיבוץ: "לוחמי הגטאות"

הויכוח על שמו של הקיבוץ שהתנהל הן בתוך קבוצת המתיישבים והן עם המוסדות, היווה חלק מתהליך הגדרתו העצמית של היישוב. ראשוני הקיבוץ ביקשו לשמר את שם היישוב הערבי שחרב ועל כן קראו לקיבוצם "סמריה על שם לוחמי הגטאות". הקרן הקיימת השיבה שאין להעלות על הדעת צירוף שכזה והציעה ששם יהיה "אשר" בהיות הקיבוץ ממוקם בנחלת שבט אשר המקראית.¹³² וכך גם צוין במפות. במרץ 1951 שיגר טוביה בוז'יקובסקי כמזכיר הקיבוץ מכתב ליוסף ויץ מהקרן הקיימת לישראל ובו בקשה "לפעול במוסדות המתאימים למען תיקון הדבר וביטול השם אשר, שניתן לנו נגד רצוננו".¹³³ הם הסכימו לוותר על "סמריה" אך לא על מורשת הלחימה, והתעקשו על "לוחמי הגטאות". אנשי הקרן הקיימת הסתייגו מציון המונח "גטו" בשמו של יישוב עברי. הוצעו גם דג"ל (דגל גטאות לוחמים) ופל"ג (פליטת לוחמי הגטאות). "איל", "בחומה", "חיעד", "נסעד" ו"מורג". כל שם ביטא מחשבה אחרת על מה הוא הקיבוץ. כל שם דימה לנגד עיניו מקום אחר במקצת.¹³⁴ על פי גרסת חברי לוחמי הגטאות היתה גם לאנשי מפא"י הסתייגות מהשם אותו בחרו משום שבמתן השם נטלו לעצמם הקיבוץ המאוחד והיישוב המסויים הזה בעלות לאומית על הנצחת הגבורה. לקיבוץ הארצי של "השומר הצעיר" כבר היו שני גרעינים עם שם דומה: "קיבוץ לוחמי הגטאות על שם יוסף קפלן" שישב בהדר רמתיים וגרעין "קיבוץ לוחמי המחותרת" שהשלים את "היוצרים" (שמרת). טבנקין כך מסופר הציע את השם "וילנה", כי "אדם צריך לשאת עמו את שם ביתו הישן ומכל שמות הקהילות - אין כמו וילנה". צביקה דרור סיפר כי בשומעו את הצעת טבנקין, אמר לו אנטק: "מה איתך? אם אגש לקופת 'אגד' ואבקש 'כרטיס וילנה' ייחשבו שהשתגעתי".¹³⁵

היו שהשתמשו בשם "לוחמי הגטאות" והיו שהשתמשו ב"מורדי הגטאות". "ולא פלא הוא, הרי יש גם בסיס פסיכולוגי בהקשר לאופן שבו מתקבל שם בציבור. בקרב בני דור הפלמ"ח, ילידי הארץ, הוכר שם הקיבוץ כ'מורדי הגטאות', מכיוון ש'מרד' התקבל יותר טוב מ'מלחמה', הן מלחמות ידעו כולם...".¹³⁶ אנשי הקיבוץ ובראשם הקבוצה המובילה עם אנטק לא היו מוכנים לכל פשרה. הם דחו גם את המלצת ועדת השמות הממשלתית לשם "מורדי הגטאות" וב 29 בפברואר 1952 החליטה אסיפת הקיבוץ בתשובתה לוועדת השמות הממשלתית להשאיר את השם הראשון.¹³⁷ השם הרשמי המלא שנרשם לבסוף הוא: "קיבוץ על שם לוחמי הגטאות, קבוצת דרור להתיישבות שיתופית בע"מ". שם שמבטא במידה רבה את הקיבוץ כפי שראה אותו בדמיונו אנטק. הקיבוץ לא נועד להיות רק בית

¹³¹ דפים לאינפורמציה וקשר מס' 10, נוה יער - סמריה, 22 באפריל 1949, עמ' 1.

¹³² שגב - המיליון השביעי, עמ' 446.

¹³³ דרור - סיפור המקום, עמ' 60.

¹³⁴ בורשטיין - בלי שום מקרה מוות, עמ' 14.

¹³⁵ ענבר - מעל חשכת התהום, עמ' 130 - 131.

¹³⁶ דרור - סיפור המקום, עמ' 55.

¹³⁷ ברזל - עד כלות ומנגד, עמ' 188.

ללוחמים שנותרו בחיים, אלא יותר מזה - לשאת בתוך קיומו את זכר הלוחמים ההרוגים ואת מורשת המרד ברוע. השם "לוחמי הגטאות" לא היה תיאור של מציאות חברתית אלא כותרת מיתולוגית.

א6. משאל שנערך בדצמבר 1950 בין 178 חברי הקיבוץ לגבי קורותיהם במלחמה

ניצולי שואה שביקשו להצטרף לקיבוץ התקבלו מיד ולא נדרשו לעמוד בפני ועדות קבלה "לא דרשנו תעודות בריאות, לא דקדקנו במצוות 'מועמדות' כי ראינו בחברים שהגיעו משם כאילו חזרו ושבנו אל ביתם".¹³⁸

קיבוץ לוחמי הגטאות הוקם כביתם של גרעיני ניצולי שואה שהגיעו לארץ ישראל ערב הקמת המדינה. בתוכם היתה קבוצה דומיננטית של שרידי לוחמי גטו ורשה. יוזמי ומנהיגי הגרעין שהפך לקיבוץ היו החברים הבוגרים בעלי הקשרים עם מנהיגות הקיבוץ המאוחד אך רבים מהמייסדים לא היו לפני המלחמה חניכים בתנועת נוער חלוצית ולא ידעו מאומה על תולדות התנועה הקיבוצית או על עקרונותיה. המציאות החברתית התבררה בדצמבר 1950 כשנערך משאל בין 178 חברי הקיבוץ לגבי קורותיהם בשנות המלחמה. רק לשלושה חברים לא היה קשר ישיר למלחמת העולם השנייה (חברה שעלתה מברזיל ושני חברים שנמצאו בארץ). 83 חברים שהו כפליטים גולים בברית המועצות, בקטגוריה זו נכללו גם כאלה שנמצאו זמן קצר תחת הכיבוש הנאצי ועברו אחר כך לשטח הסובייטי. 15 מהם שירתו, בבוא זמנם לגיוס, בצבא האדום. 92 חברים היו בימי המלחמה בארצות הכיבוש הנאצי מהם 14 פרטיזנים, 16 ורשאים שבתוכם 7 חברי הארגון היהודי הלוחם, 7 אנשי לודז' ששהו בגטו עד חיסולו הסופי ו 17 יוצאי ליטא. מבין חברי הקיבוץ שנמצאו באזור הכיבוש הנאצי עם פרוץ המלחמה, היו 65 נערים ונערות עד גיל 15. 15 נוספים היו בגיל שבין 16 - 20, ורק 12 איש היו בני עשרים ומעלה (ביניהם 6 חברי הארגון היהודי הלוחם).¹³⁹

"קיימת טעות בנוגע לאופי שלנו. קיבוץ לוחמי הגטאות אינו מקום ריכוז של מורדים ולוחמי גטאות. הנכון הוא שרובנו עברנו את המלחמה שם. לא התואר 'לוחם גטאות' היווה את תעודת הכניסה למשק".¹⁴⁰

"אותי ושכמותי כינו 'משקיסטים', להבדיל מה'אידאולוגיסטים'. בדיעבד אוכל לומר היום כי ב'משקזם' שלנו היתה אידאולוגיה קיבוצית לא פחות מאשר אצל אלה שסברו שהם נושאים. מכל מקום, החלוקה לא היתה מוחלטת, היא ניתנה לגישור.. ובכל הויכוחים היה ברור שבאין משק מפרנס, לאידאולוגיה לא יהיה ערך".¹⁴¹

¹³⁸ צביה לובטקין דפים מס' 172, 7 ביוני 1962, עמ' 5.

¹³⁹ דפים מס' 63, 29 בדצמבר 1950, עמ' 2; דפים מס' 64, 12 בינואר 1951, עמ' 3.

¹⁴⁰ דבריו של מזכיר הקיבוץ אברהם צורף לחברי גרעין "אשרת" מובאים בדרור - סיפור המקום, עמ' 55.

¹⁴¹ רוזנברג - בדרכי, עמ' 88 - 89.

קיבוץ לוחמי הגטאות נותר היישוב היחידי שמקימיו כולם משארית הפליטה. רוב שורדי השואה לא הקימו ישובים עצמאיים אלא נקלטו במשקים קיימים או בגרעינים מעורבים. התחזית לגבי הצטרפות המונית של אנשי תנועת "דרור" מפולין לקיבוץ לא התאמתה.¹⁴²

¹⁴² ברזל - עד כלות ומנגד, עמ' 179 - 185.

פרק ב. דפים מן הדליקה: הקמת "בית לוחמי הגטאות על שם יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד"

ב1. צעדים ראשונים: ההחלטה על הקמת המוזיאון, מייסדי המוזיאון מבין חברי קיבוץ

ב 18 באפריל 1949 עלה על הקרקע קיבוץ לוחמי הגטאות. עצם הקמת היישוב לא היתה אירוע יוצא דופן, בשלהי מלחמת העצמאות ואחריה עלו על הקרקע ישובים רבים. ייחודיותו של היישוב באה לידי ביטוי בהרכב חבריו, בשם שבחרו לביתם ובחגיגת העלייה על הקרקע. אירוע מרכזי בטקס העלייה על הקרקע היתה עצרת זיכרון גדולה שנערכה באמפיתיאטרון הטבעי לצד אמת המים. התאריך שנקבע היה רווי סמליות: שש שנים לפרוץ מרד גטו ורשה. את פני הבאים קידמה כתובת שנתלתה בין שני ברושים: "עוד לא פסה גבורת נאשים מישראל". ליד במת הנואמים הותקן נר זיכרון לזכר חללי המרד ובשולי הדרך שהובילה מהצריפים הראשונים של הקיבוץ, לאורך הכביש הפנימי היחיד שהיה קיים אז, הוצגה על לוחות דיקט תערוכת תמונות בשם: "כך היה - תמונות מהשואה והמרד". אנטק, שעוד ביגור ובוולדהיים החזיק חומר תיעודי בארגזי תנובה, פנה אל החברים נעמי יודקובסקי וחיים גרינגולד בבקשה להכין תצוגה.¹⁴³ התצלומים שהוצגו בתערוכה צולמו בידי הנאצים ותעדו פרקים מחיי גטו ורשה ומחיסולו. אנטק עמד והסביר את התמונות כעדות של מי שהיה שם וראה את המתרחש במו עיניו. דבריו הוסיפו קול ופשר לתצלומים והעניקו להם משמעות. סיפור חיסולו של הגטו הפך לסיפור גבורה של התנגדות ומרד.¹⁴⁴ במהלך העצרת, בנאום בשם הלוחמים, הכריז שכוונת מקימי קיבוץ לוחמי הגטאות היא להתיישב במקום ולהקים בית ושבתם יכלול גם מפעל זיכרון והנצחה:

"..היתה זו מלחמה שאין דומה לה לא בתולדות עמנו ולא בהיסטוריה של האנושות.. אותה מלחמה לא יכולה להישכח.. חייבים אנחנו לזכור ולהזכיר את הימים ההם. היום נתכנסנו הנה כדי להנציח את אותם לוחמים.. חשבנו יקום פה, על הגבעה הזאת, ישוב שוקק חיים, ישוב עובד, חורש את אדמתו, מקים מפעלי מלאכה.. ונושא את שם לוחמי הגטאות.. מקירות הרוסים באנו הנה וברצוננו להקים קירות חדשים, בתים חיים. זאת אדמה שלנו, פה נחיה, פה נישא את שמם, פה נרצה לראות מקום לאסוף כל מה שניתן לאסוף על חייהם ומותם של מיליוני היהודים ושל הלוחמים בגטאות. פה אנחנו רוצים להקים מפעל גדול אשר ישא את שמו של משורר עברי בגולה [יצחק קצנלסון - א.ה.]."¹⁴⁵

הצהרת הכוונות היתה ברורה, ההנצחה תבוא לידי ביטוי בהקמת קיבוץ חי ותוסס ולצידו מוזיאון. תערוכת הצילומים הצנועה היתה תחילת מימוש השאיפה להקמת מרכז לתיעוד השואה והמרד. בתחילת ספטמבר 1949 החליטה מזכירות הקיבוץ להתקשר עם צלם ולשגרר לפולין לשם ביצוע צילומים של הגטו, איזור פעולות המרד, ושל מסמכים ותעודות שונות.¹⁴⁶

¹⁴³ בכתבה בעיתון **במחנה** מה 30 בדצמבר 1948 מתוארת התיישבות גרעין לוחמי הגטאות בוולדהיים וכבר אז מוזכר ארכיון: "הם מקימים קיבוץ, וכוונתם למפעל מיוחד במינו לזכר לוחמי הגטאות. אי לכן, מוקם יחד עם המשק ארכיון ובו חומר על השואה וגבורת לוחמי השואה. וזאת על אדמת הגרמני".

¹⁴⁴ דונר וקדם - בית, עמ' 7.

¹⁴⁵ טקס העלייה לקרקע של קיבוץ לוחמי הגטאות **ארכיון בלה"ג 583**.

¹⁴⁶ **דפים** מס' 24, 9 בספטמבר 1949, עמ' 2.

על חשיבות המפעל עבור חברי הקיבוץ מעידה העובדה שכבר בפברואר 1950, שנה לאחר העלייה על הקרקע, למרות המצב הכלכלי הרעוע וכשרבים מהחברים עדיין התגוררו באוהלים, החליטה האספה הכללית של הקיבוץ על הקמתו של בית תרבות - מפעל על שם יצחק קצנלסון שבו ירוכז גם הארכיון ההיסטורי מימי השואה והגבורה. "יהיה עלינו להפריש כמה חברים לעבודה ארגונית סביב הקמת המפעל ושימור החומר ההיסטורי עצמו". בראש הוועדה להקמת המפעל עמד אנטק. והחברים שהוקצו לעבודה היו טוביה בוז'קובסקי, שרה בידרמן, חווקה פולמן, יצחק קופצ'בסקי, אבקה לביאש ויחזקאל רבינוביץ' [רבן]. צבי שר נכנס לעבודה ביולי 1950.¹⁴⁷

החברים שגרו ב"רכבת" (מבנה מוארך שעמד במקביל לכביש הגישה) הועברו לדיור אחר. החלל שהתפנה היה מקום מושבם הראשון של הארכיון, אוסף האמנות, הספרייה והתערוכות. שם גם התמקמו החוקרים ופעל המשרד. לעיצוב התערוכה הראשונה הוזמנו הצייר נפתלי בזם ואשתו חנה.¹⁴⁸ המייסדים ראו בכך את מילוי צוואתם של חבריהם אשר נפלו בגטאות ובמחנות "...כהמשך טבעי של מלאכת האיסוף, הגניזה והתיעוד אשר החלו בה עוד בימים ההם".¹⁴⁹

מזכירות הקיבוץ המאוחד החליטה בישיבה ב-8 במרץ 1950 להעלות את זיכרון יום המרד "ולתת את כל העזרה הדרושה לקיום העצרת ביום זה בקיבוץ לוחמי הגטאות".¹⁵⁰ ב-19 באפריל 1950 בעצרת הזיכרון נחנך רשמית מבנה הארכיון ונפתחה לציבור התערוכה בביתן הארעי. פורסם כי בישיבה משותפת של נציגי הקיבוץ ומזכירות הקיבוץ המאוחד סוכם על הקמת "בית לוחמי הגטאות על שם יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד".¹⁵¹

2. ארכיון בית לוחמי הגטאות כהמשך מסורת מזרח אירופאית של תודעה היסטורית ותיעוד

בשנת 1980, בקבלם פרס על שם אלי ויזל באוניברסיטת חיפה, אמר צבי שר בהתייחסו לבית לוחמי הגטאות:

"... ואולי יש לחפש את שורשי המפעל בעצם ימי השואה, באותה תנועה עממית שהייתה ביטוי לרצון להשאיר עדות למה שקרה, לחיים בצל הכיליון, להעיד על תכונותיו של הצורר ועל המוות עצמו. על גילויי הגבורה וקידוש השם. ובמהלך השנים לא דחתה תחושתנו, שאין אנו אלא ממלאי צוואתם של מטמיני גניזת רינגלבלום הצעירים, שגם כאשר המוות השתולל מסביבם לא איבדו תקווה כי יום יבוא וגרמניה הנאצית תובס, הפושעים יובאו לדין העמים ובמדינה היהודית בארץ ישראל יוקם מפעל, בו יסופר מה עוללו הגרמנים ליהודים באירופה באמצע המאה העשרים וזיכרון השואה ייהפך להיות מקור של כוח. לפעמים נדמה לנו, כי מלאכתנו כולה אינה אלא המשך של מפעל התיעוד שבו התחילו רינגלבלום וגוטקובסקי בוורשה, טנגבוים ומרסיק בביאליסטוק, יצחק קצנלסון ואברהם לוי, יחד עם כל רושמי העיתים..."¹⁵²

¹⁴⁷ דפים מס' 37, 5 בפברואר 1950, עמ' 1.

¹⁴⁸ דרור - סיפור המקום, עמ' 54.

¹⁴⁹ יצחק צוקרמן, "הישוב ואנשיו: ראשית הבית" 1958 ארכיון בלה"ג, 607, עמ' 1.

¹⁵⁰ בקיבוץ מס' 2, 16 במרץ 1950, עמ' 1.

¹⁵¹ יודקה הלמן וצביקה דרור (עורכים), "אבני דרך בתולדות הבית", עדות ד, בית לוחמי הגטאות, (נובמבר 1989), עמ' 15.

¹⁵² צבי שר, "שורשים ונוף", בתוך: דפים לחקר השואה ט"ז, חיפה (1999), עמ' 210.

האם מדובר ברטוריקה או שבאמת ניתן לראות את שורשיו של בית לוחמי הגטאות במפעל העממי של כתיבת ההיסטוריה, אשר התפתח במזרח אירופה שנים רבות בטרם המלחמה וקיבל חיזוק בתקופת השואה? שני האישים הדומיננטיים ביותר בהקמת וניהול המוזיאון היו אנטק וצבי שר. תרומתם ניכרה בכל שלבי התהוות המוזיאון והתפתחותו. שר חזר באביב 1946 מברית המועצות לפולין במסגרת הרפטריאציה ופגש את אנטק בלודז'.¹⁵³ כבר בשיחותיהם הראשונות הוא הבין ששתי משימות העסיקו את אנטק: האחת, להמשיך בדרך של הגשמה ולהקים בארץ יישוב קיבוצי לזכר תנועת "החלוץ" מפולין, והשנייה, לקיים את צוואת חבריו ולספר על חורבן הקהילות בפולין ועל נאמנות אנשי התנועה לעמם ולשליחותם הציונית.¹⁵⁴

"כבר אז דיבר יצחק אתי, ולא רק אתי, על גאולת תעודות מתקופת השואה והעברתן ארצה כי שם מקומן; על גביית עדויות מפי ניצולים השוהים על אדמת פולין. יצחק ניחן בתחושה היסטורית עמוקה, אותה תחושה אשר הכתיבה לו את הכרעותיו בשנות השואה. הוא שכנע אותנו, כי אנחנו נמלא את צוואתם של אלו שנספו, משום ששורשינו מחוברים אל אותה תנועה רחבה שנתנה ביטוי לרצון העם להשאיר עדות".¹⁵⁵

אנטק עצמו אמר ב 29 בנובמבר 1955 שהרעיון להקים בבוא היום, אם יוותרו בחיים, ארכיון שיתעד את הפעילות והמאבק בגטו עלה עוד בזמן מלחמת העולם השנייה:

"למעשה המוסד קם בשנת 1940. אמנם לא ידענו אז שהמוסד יהיה בית כצנלסון [הטעות במקור] כי הוא היה איתנו, לא ידענו שיהיה זה מוסד לקדושי ישראל כי היו אז שישה מיליון יהודים, אבל אז החילוננו לאסוף ארכיון ענקי שהוא היסוד לבית קצנלסון. חלק ממנו הלך לאיבוד, אך מה שיכולנו להציל הבאנו לארץ".¹⁵⁶

לאחר חיסול גטו ורשה כשצביה ואנטק שהו בצד הארי דאג אנטק לרכז ולהטמין בלשנו 18 מסמכים. במהלך המרד הפולני באוגוסט 1944 נשלחו לוחמים להביאם. שנים רבות אחר כך הביע על כך קאז'יק (שמחה רותם) תמיהה:

"לחזור עם הקבוצה הזאת דרך קווי האש למקום שאולי כבר נכבש על ידי הגרמנים, או שהוא שטח הפקר העתיד להיכבש בכל רגע, ובשביל מה? בשביל ניירות? למען ההיסטוריה?"¹⁵⁷.

אנטק אכן היה טרוד במחשבה מה תגיד ההיסטוריה על יהודי ורשה, על התנועות הציוניות וביניהן על תנועת "דרור", עליו ועל חבריו. הוא חשש שמי שלא היה שם ולא חווה את הדברים, לא יבין, יתנכר, יסתייג ואולי אף יתקוף את יהודי הגטו. ורצה להיות להם לפה.¹⁵⁸ הוא ניסה כאמור לשמר את ארכיון התנועה, הכיר בחשיבות העדות הכתובה, ומשום כך חזר לאחר השחרור, לעסוק לצד פעילותו

¹⁵³ שר - במשמרת, עמ' 35.

¹⁵⁴ שם, עמ' 11.

¹⁵⁵ שם, עמ' 12.

¹⁵⁶ הדברים של באי כוח "בית לוחמי הגיטאות" בישיבה המשותפת עם "יד ושם" ביום 29 בנובמבר 1955

ארכיון בלה"ג מדור מיוחד 1177.

¹⁵⁷ יונת סנד, קאז'יק, ת"א, הוצאת הקיבוץ המאוחד (2008), עמ' 64.

¹⁵⁸ בורשטיין - בלי שום מקרה מוות, עמ' 55.

הפוליטית גם בתחום החינוכי ספרותי. קיבץ את כתביו של קצנלסון וערך את הביבליוגרפיה, אסף עדויות ויומנים כולל כתבי יד של פולנים שתארו את קורות היהודים במלחמה. עבר על החומרים ואת מה שנראה לו מהימן העביר להוצאת הקיבוץ המאוחד.¹⁵⁹

כשחזר יעקב פוטרמילך¹⁶⁰ מהיער לצד הארי של ורשה ואנטק האזין לסיפורו, הוא הודיע לו שעליו להעלות על הכתב את כל שעבר עליו "וכל מה ששמעתי וראיתי - בכל לשון וצורה שאבחר בה". פוטרמילך קיבל עט נובע 'פליקן' במתנה, וזו היתה המתנה שקיבלו מאנטק כל שרידי הלוחמים בצד הארי ביום השנה למרד.¹⁶¹ את שרה נשמית שלח מטעם ארגון "החלוץ" לעבודה בוועדה ההיסטורית לקטלוג ורישום חלקים מארכיון רינגלבלום שנמצאו בחורבות גטו ורשה. האסופה ביידיש 'פיין און גבורה'¹⁶² מצאה דרכה אליה. "במיון החומר נתקלתי באוסף הזה.. והבאתי אותו הנה וישנו פה אצלנו.. זאת היתה ההתחלה של הארכיון שלנו".¹⁶³

כשנמצא בחורבות דז'לנה 34 חלק מארכיון "דרור", קרנו פניו מאושר. חלק מהמצאי כלל את ביטאון תנועת "דרור" "ידיעות", דוחות משיבות המרכז ויצירות של קצנלסון. התגלה גם הפתק שצרף מרדכי טננבוים שהטמין את הארכיון.

"איש מחונן, בעל ביטוי, אידאה גדולה בלב וכושר ביצוע. הוא השאיר אחריו צוואה גדולה וזכר לימים של מאבק, של תקוות וכיסופים, של רצון עז של אהבה ושל מרד. 'ושלום על החוקר, אפשר יקרא את דברי ויוציאם לאור העולם' פתקה קטנה מצורפת לארכיון אשר נמצא בדז'לנה".¹⁶⁴

אנטק אימץ את צוואתו של טננבוים וביקש להוציא לאור העולם מפעל הנצחה לזכר הנספים. מימיו הראשונים של בית קצנלסון עמדה בפני מייסדיו המשימה לאסוף שרידים בכל מקום שבו הם נמצאים ולשמרם. הם יצאו בקריאה לציבור בכלל ולמשקים בהם חיו שורדי שואה בפרט למסור תעודות ומוצגים, ועודדו מתן עדויות וכתובות זיכרונות מהתקופה ההיא שכן "בלי מאמץ כזה מצד שוכני הגטאות, ניצולי המחנות, לוחמי היערות והגטאות - עלולות פרשיות שלמות ופרטים חשובים של החורבן וההתקוממות להיות טרף לשכחה".¹⁶⁵

אחת מהפעולות הראשונות שנעשו היתה גביית עדויות מאנשי האי"ל ששרדו, מפעילי המחותרת בגטו קובנה ומחברי הנוער הציוני שפעלו במחתרת באזור זגלמביה. נאספו עדויות על פעילותם של

¹⁵⁹ ברזל - עד כלות ומנגד, עמ' 143 - 144.

¹⁶⁰ יעקב פוטרמילך, (1924 - 1984) נולד בוורשה, פולין. חבר תנועת "השומר הצעיר" והאי"ל. במרד גטו ורשה לחם באזור המברשתנים. יצא את הגטו הבוער דרך תעלות הביוב עם לוחמים נוספים ליערות לומיאנקי והצטרף ללחימה הפרטיזנית נגד הגרמנים ביערות וישקוב.

¹⁶¹ יעקב פוטרמילך, **באש ובשלג: זכרונות של לוחם**, ת"א, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד (תשמ"א) עמ' 249.

¹⁶² פיין און גבורה: אין דעם יידישן עבר אין ליכט פון דער קעגנווארט (ענות וגבורה: בעבר היהודי לאור המציאות של ימינו) אסופה בעריכת יצחק צוקרמן ואליהו גוטקובסקי שיצאה לאור בוורשה לכבוד הסמינר הראשון של תנועת "דרור" שהתקיים בקיץ 1940 ברחוב דז'לנה 34. באסופה מגוון מקורות יהודיים ובהם מכתבים, עדויות, תיעוד היסטורי, מאמרים ובלדות על פרעות ורדיפות נגד יהודים מאז המאה ה-11 ועד למאה ה-20. בין עדויות הזוועה מתוארים גם פרקי קידוש השם והתארגנויות הגנה עצמית.

¹⁶³ ראיון עם שרה שר, תאריך לא ידוע, **ארכיון בלה"ג** 2962.

¹⁶⁴ צוקרמן - בגטו ובמרד, עמ' 160.

¹⁶⁵ **דפים** מס' 57, 20 באוקטובר, 1950, עמ' 7. **דפים** מס' 61, 1 בדצמבר 1950, עמ' 3.

פרטיזנים ולוחמי מחתרת יהודים באיטליה, יוגוסלביה ויוון. וחומר ארכיוני רב נאסף על פעילות המחתרת החלוצית בהולנד.¹⁶⁶

במהלך שנות החמישים הוציא בית לוחמי הגטאות לאור רשימה מגוונת של כותרים: את "כתבים אחרונים" של יצחק קצנלסון, את "יומן מחתרת" של בתיה טמקין ברמן¹⁶⁷, את "אש אחזה ביער" של גד רוזנבלט, ואת "הילדים מרחוב מאפו" של שרה נשמית. ב-1951 יצאה המהדורה הראשונה של "ספר מלחמת הגטאות" בעריכת יצחק צוקרמן ומשה בסוק, חבר קיבוץ אשדות יעקב מאוחד. אסופת עדויות, יומנים, מסמכים ומחקרים, שירים וסיפורים שלוו בהערות, מפתח עניינים ורשימת מקורות.¹⁶⁸ באותה תקופה ראה את עצמו הבית כ"מוסד היחידי בארץ המטפל בפועל במורשת השואה והמרד".¹⁶⁹ ועוסק בריכוז חומר תעודתי על שואת הגולה היהודית באירופה ועל תנועת המרי היהודית נגד הנאצים.¹⁷⁰

3.3. מרים נוביץ' והאוספים

עמדה זו הומחשה בפעילותה של מרים נוביץ'¹⁷¹ שהיתה שליחה של בית לוחמי הגטאות לאיסוף חומר ארכיוני ויצירות אומנות על השואה באירופה בעקבות הבטחתה ליצחק קצנלסון "לאסוף את הדמעות של העם היהודי"¹⁷² מרים החלה לגבות עדויות ולאסוף מסמכים מקוריים ומצולמים, מיוזמתה ובאופן פרטי לאחר סיום המלחמה וב-1946 הביאה צרור כתבי יד של המשורר קצנלסון לאחיו שחי בקיבוץ שפיים. היא יצרה קשר עם הוצאת הקיבוץ המאוחד ועם הקמתו של בית לוחמי הגטאות פעלה כשליחה מטעמו. הנצחת השואה היתה בעבורה שליחות חיים ולטענה שהקיבוץ יכול להפנותה לעבודה בתחום אחר ענתה ש"מרים נוביץ' לא רוצה ולא תעשה דבר מה אחר".¹⁷³ הקשר

¹⁶⁶ שטאובר - הלקח לדור, עמ' 237 - 238.

¹⁶⁷ בתיה טמקין ברמן (1907 - 1953), נולדה בוורשה, פולין. ספרנית, פעילה במפלגת "פועלי ציון שמאל" בה הכירה את אברהם (אדולף) ברמן לו נישאה בשנת 1936. חברת ארגון "צנטוס" (החברה המרכזית לטיפול ביותמים). הקימה וניהלה בגטו ורשה ספרייה ציבורית במחתרת והייתה דמות מרכזית בפעולות הסעד. במהלך המלחמה כתבה יומן. ב-5 בספטמבר 1942 יצאו בני הזוג ברמן מהגטו אל הצד הארי. עם סיום המלחמה נשארו בפולין. ברמן נבחר כחבר בפרלמנט הפולני ובתיה מונתה למנהלת הספרייה היהודית המרכזית בפולין. בהנהלתה נאספו כ-120,000 ספרים. בשנת 1946 נולד בנם היחיד (לימים הפסיכואנליטיקאי פרופסור עמנואל ברמן). ב-1950 עלו לישראל והתיישבו בתל אביב. בארכיון בית לוחמי הגטאות מצוי "אוסף ברמן" שתיעד פעילות מחתרתית בוורשה.

¹⁶⁸ חנה יבלונקה וטלי שניר, "מגנזך בית לוחמי הגטאות: ימי בראשית - פרסומים ראשונים על השואה", **דפים לחקר השואה**, כד, חיפה (תש"ע) עמ' 339. להלן: יבלונקה ושניר - מגנזך בית לוחמי הגטאות.

¹⁶⁹ **ידיעות בית לוחמי הגטאות** מס' 1, נובמבר 1951, עמ' 1. **בקיבוץ** מס' 153, 8 באפריל 1953, עמ' 4.

¹⁷⁰ "בית לוחמי הגטאות למורשת השואה והמרד ע"ש יצחק קצנלסון סקירה כללית" **ארכיון בלה"ג** 2730.

¹⁷¹ מרים כלנוביץ' (1908 - 1990) נולדה ביורטישקי, בלרוסיה. עברה לפריז למדה בסורבון והצטרפה למפלגה הקומוניסטית. נישאה לצייר משה קסטל ונולד להם בן. לאחר כיבוש צרפת הצטרפה למחתרת. ביוני 1943 נעצרה על ידי הגרמנים ונכלאה במחנה ויטל ששימש לכליאת יהודים בעלי נתינות זרה. בויתל קשרה מרים קשרי ידידות עם המשורר יצחק קצנלסון והסתירה את כתביו. המפגש עם קצנלסון שינה את עולמה של נוביץ', ובזכותו התקרבה לרעיון הציוני. לאחר שיחרורה מהמחנה יצרה קשר עם אנטק וצביה ובעקבות זאת עלתה ב-1946 ארצה והצטרפה לקיבוץ לוחמי הגטאות. נוביץ' הקדישה את חייה לאיסוף חומר הקשור לשואה. הקימה מוזיאון אמנות באילת ושנים רבות היתה קשורה עם המשכן לאמנות בעין חרוד. היא שטבעה את המונח "התנגדות רוחנית" (Spiritual Resistance) לגבי יצירות האמנות שנעשו בתקופת השואה, מונח שרק מאוחר יותר זכה לתשומת לב ההיסטוריונים של השואה. לעיתים כתבה תחת השם מרים בת עמי.

¹⁷² מרים נוביץ', **מרים נוביץ'**, חוברת לזכרה בהוצאת בית לוחמי הגטאות ביום השלושים לפטירתה 15 במאי 1990, עמ' 2.

¹⁷³ כהן - הדורות הבאים, עמ' 157.

שלה עם הקיבוץ היה מורכב. היא, שלא היתה ציונית, שמעה את קצנלסון מדבר על אישיותם, מסירותם ושאירותיהם של אנשי תנועת "דרור" בגטו ורשה, "אצל יצחק קצנלסון בוטל 'התגיירותי' לציונות".¹⁷⁴ את צביה ואנטק פגשה אחרי המלחמה בפריז לשם נזדמנו בדרכם לקונגרס הציוני בבאזל שהתקיים בדצמבר 1946. אנטק אמר למרים שבידו מסמכים חשובים שהיו קבורים באדמה וצריך לצלמם בדחיפות.

"התרוצצתי בעיר, נפגשתי עם אנשי המחתרת לשעבר, ביניהם מו"לים ובעלי בתי דפוס, אך לא העלתי דבר. עד שהגעתי אל ידיד שרעייתו נרצחה באושוויץ. ביקשתי ממנו לעשות מאמץ ולצלם את המסמכים בצילום רגיל. הוא מצא צלם מקצועי שהיו לו מצלמות מתאימות וחומר גלם.. ידיד רעדו כשהבאתי אליו את הצרור.. אחד המסמכים שצולמו היו יומנו של מרדכי טננבוים".¹⁷⁵

בסיפור זה באים לידי ביטוי אישיותה ודרכי פעולתה של נוביץ': נחישות, מסירות, טוויט קשרים אישיים והפעלת ידידים וגם הקשר הנפשי והמחוייבות שחשה כלפי מייסדי הקיבוץ והמוזיאון. בדצמבר 1951 החליטה אספת הקיבוץ לקבלה לחברות במשק, והיא מונתה כמנהלת המחלקה למורשת השואה באמנות הפלסטית בבית קצנלסון.¹⁷⁶ אולם רק ב 1953 עלתה ארצה עם ילדיה.¹⁷⁷ המגע עם חברי הקיבוץ ועבודתה בבית לוחמי הגטאות הפגישו את נוביץ' עם אנשים שמלכתחילה היו מושא להערצתה. אך היא היתה חריגה באופייה והליכותיה. חברי הקיבוץ התייחסו אליה כאל אורחת נחשבת.

"מרים באה אלינו מצרפת. היה הרבה מהיוצא דופן בהופעתה החיצונית, בלבושה העירוני מאוד.. כמונו השתכנה באחד הצריפים השוודים. אולם חדרה לא שימש לה מגורים, אלא יותר כמחסן לאחסן בו את חפציה, שכן, היתה מופיעה בקיבוץ לשבוע שבועיים ונעלמת מהנוף שלנו, כדי להציץ שוב כעבור שלושה חודשים וחוזר חלילה.. למרות שמדי פעם היה מי שלגלג על סגנון לבושה וצורת דיבורה, התייחסו הכל בכבוד רב לפעילותה למען הבית. תמיד בחוזרה ממסעותיה, זכרה להביא מתנה כלשהי לבית הילדים.. בנדדה ממדינה למדינה, רכשה ידידים ואף מעריצים רבים. היא נהגה לספר להם על 'הקיבוץ שלנו' ועל מפעל התייעוד המוקדם בבית לוחמי הגטאות".¹⁷⁸

היא מצידה לא יכלה לראות את חייה מחוץ למסגרת הקיבוץ ומאידך סירבה להיפרד מהחרות לעשות את שהיא חשה שהיא צריכה לעשות מבלי להיות כבולה לסדרי החיים הקשיחים: "ככה אני עובדת,

¹⁷⁴ צביקה דרור, **משא מרים: סיפור חייה של מרים נוביץ'**, ת"א, הוצאת קיבוץ לוחמי הגטאות ובית לוחמי הגטאות, (2008), עמ' 45. להלן: דרור - משא מרים.

¹⁷⁵ שם, עמ' 75.
¹⁷⁶ **דפים** מס' 72, 11 בינואר 1952, עמ' 7. ייתכן שתארי הניהול המופיעים באישורים עליהם חתם שנה ומיפיים את כוחה של נוביץ' לעשות למען הרחבת גנזי הבית, נועדו כדי שמוסדות וארגונים יסייעו לה בעבודתה כנציגת מוסד מכובד.

¹⁷⁷ דרור - משא מרים, עמ' 111.

¹⁷⁸ שרה שנה נשמית, גיליון **דפים** לזכרה של מרים נוביץ', הוצאת בית לוחמי הגטאות ביום השלושים לפטירתה 15 במאי 1990, עמ' 7 - 8.

ביום ובלילה, תמיד באותו עניין. מכירים אותי בעולם כמי שבוער בו רק עניין אחד.. אני אדם העוסק בעניין אחד - אני חיה בכדי שלא ישכחו מה שעשו לנו".¹⁷⁹

למוזיאון לא היו אמצעים לממן את נסיעותיה הרבות והממושכות של נוביץ'. בישיבות הנהלה היו קובעים את מסלול ומטרת הנסיעה אך מרים לא התייחסה לתוכנית שהוסכמה כאל מסגרת חובה. כדי לחסוך בהוצאות היתה מתאכסנת בדירות ידידיה. עבודתה בבית נעשתה תוך כפילות: מצד אחד הושמעה ביקורת על דרכי עבודתה ומהצד השני הותירו לה אפשרויות לפעולה בדרכה שלה. פה ושם אף שיבחו את שליחותה ועבודתה. בארגזים ועל מדפים ארעיים של המוזיאון הלכו ונאספו החומרים שנאספו באופן אקלקטי, נאצרו והמתינו לסידורם הארכיוני. הבלגן דווקא התאים לאישיותה של מרים אולם מפעם לפעם היא כתבה מסמכים שכללו רשימות מדוייקות של חומרים, בעיקר יצירות אמנות שהעבירה למוזיאון.¹⁸⁰

נוביץ' הביאה לארכיון בית לוחמי הגטאות חומרים בתחומים הבאים: עדויות שגבתה מעצירי מחנות מיד לאחר המלחמה; מסמכים גרמניים מקוריים מימי המשטר הנאצי; פרוטוקולים ממשפטים של פושעי מלחמה בגרמניה, חומר על מחתרות באירופה המערבית; חומר על יהודי יוון בתקופת המלחמה; מאמרים על שואה ואנטישמיות בשפות שונות (בעיקר בצרפתית); חומר על השמדת הצוענים; תעודות וראיונות עם לוחמי מחתרות ופרטיזנים.¹⁸¹ כמו כן נמצאים בבית כשבע מאות סרטים ומאות יצירות אמנות שאספה במדינות שונות - כולם עוסקים בשואה או שהם פרי יצירתם של אומנים שנספו בה. נוביץ' העניקה למקום צביון מיוחד והוסיפה גוון בינלאומי והומני. היא כתבה כמה ספרים שפורסמו בשפות שונות, אך לא ראתה עצמה כחוקרת. חשיבות מפעל האיסוף שלה היא בכך שיצרה תשתית למחקר ולהנצחה.

4. הפן המדעי של בית לוחמי הגטאות ויחסיו עם יד ושם

פעולת המחקר של הבית נפתחה עם עלייתם ארצה של נחמן בלומנטל,¹⁸² יוסף קרמיש¹⁸³ וישעיהו טרונק והשתקעותם בקיבוץ.¹⁸⁴ בלומנטל, קרמיש וטרונק, אנשי הוועדה ההיסטורית היהודית בפולין

¹⁷⁹ דרור - דפי עדות, "מרים נוביץ' לבית כלנוביץ'", עמ' 517 - 518.

¹⁸⁰ מרים נוביץ', שני דוחות על התהוות אוסף האמנות בבית קצנלסון, ללא תאריך, ארכיון בלה"ג מדור אוספים 168.

¹⁸¹ **מרים נוביץ'**, חוברת לזכרה בהוצאת בית לוחמי הגטאות ביום השלושים לפטירתה 15 במאי 1990, עמ' 16.

¹⁸² נחמן בלומנטל (1902 - 1983) נולד בבארשצ'וב, כיום אוקראינה. למד ספרות באוניברסיטת ורשה, עבר ללובלין ועבד בה כמורה לפולנית ופילוסופיה עד לפרוץ מלחמת העולם השנייה. עם שחרור לובלין בקיץ 1944 היה בין מייסדי "הוועדה ההיסטורית היהודית" ועסק בתייעוד. עם הקמתו של "המכון ההיסטורי היהודי" (ZIH) בוורשה באוקטובר 1947 היה בלומנטל מנהלו הראשון. הופיע מטעם התביעה במשפטים של פושעי מלחמה וערך את פרסומיו הראשונים של המכון היהודי היסטורי בוורשה. בשנת 1949 עלה לישראל. פעילותו בארץ החלה בבית לוחמי הגטאות בו ערך והוציא לאור את כתב העת **דפים לחקר השואה והמרד**. ב 1954 עזב את בית לוחמי הגטאות והחל לעבוד ביד ושם עד צאתו לגמלאות.

¹⁸³ ד"ר יוסף קרמיש (1907 - 2005) נולד בזלוטניקי, באימפריה האוסטרו הונגרית כיום אוקראינה. קרמיש למד באוניברסיטת ורשה ובשנת 1937 קיבל תואר דוקטור להיסטוריה. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה גויס לצבא פולין. בקיץ 1941 היה נציג ארגון יס"ס - ארגון יהודי לעזרה הדדית - במחוז לבוב. בשנים 1943 ו 1944 הסתתר במקומות שונים ולאחר השחרור היה ממקימיה של "הוועדה ההיסטורית היהודית" בלובלין, שביקשה לתעד את קהילות היהודיות שנפגעו וחרבו. עם עמיתיו פיליפ פרידמן ונחמן בלומנטל יצר קרמיש קשרים עם מוסדות מחקר ואסף מידע היסטורי על קהילות שנפגעו בשואה. היה סגן יושב הראש ב"מכון ההיסטורי היהודי"

והמכון ההיסטורי היהודי, הגיעו ארצה בתקופה שבה יד ושם עדיין לא היה קיים בפועל ובית לוחמי הגטאות היה המקום היחיד שהתאים להם ואפשר להם להמשיך במחקר.¹⁸⁵

בפתיחת התערוכה המתמדת למורשת השואה והמרד אמר בלומנטל שתפקידו הראשון של המוסד על שם יצחק קצנלסון הוא איסוף חומר תעודתי על תקופת השואה, אך השאיפה לא להסתפק באיסוף בלבד אלא לפתח את המוסד כמכון מחקר:

"..שאיפתינו היא לעבד את החומר התעודתי ולפרסמו הן בביטאנו הפריודי של המוסד והן בפרסומים מיוחדים, המוקדשים לבעיות שונות. משאלתנו הכנה היא לבוא בקשרים הדוקים עם ציבור הסופרים ואנשי המדע בארץ ומחוצה לה לעודד אותם לעסוק במחקר התקופה, לרכז את מאמציהם, ליצור בשבילם במה מדעית".¹⁸⁶

התוצרים הראשונים היו הגיליון הראשון של **ידיעות בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד** שראה אור בנובמבר 1951 בכ 4000 עותקים והכיל 8 עמודים. "ידיעות" יצא לאור עד 1960. לאחר הפסקה בת עשר שנים יצא שוב לזמן קצר ב 1970 וב 1971.¹⁸⁷

בראשיתו נועד העלון להיות מקור מידע על הפעולות המתבצעות בבית לוחמי הגטאות, אך במרוצת השנים פרסמו בו עדויות ותעודות ואף מאמרים שעסקו בסוגיות שונות הקשורות בשואה. המאבק החמוש בגטאות ובמחנות היה נושא מרכזי, אך בצדו הופיעו גם עדויות ומאמרים שעסקו בהיבטים שונים של הקיום ומאבק ההשרדות של היהודים בגטאות ובמחנות כמו פעילותם של ועדי הבתים בגטו ורשה, מאבקם של רופאים יהודים כדי לצמצם את ממדי המגפות והתמותה, ניסיונות להתקיים בצד הארי, סבלם של היהודים בפלוגות העבודה של הצבא ההונגרי ועוד. סוגיית התגובה היהודית לא הוצגה רק מנקודת מבטם של המורדים ובעיקר ביוזמתו של שר פרסמו גם עדויותיהם של מי שבאו משכבות ומגזרים שונים. בכך באה לידי ביטוי התפיסה שייחודיות מעשה המרד מחייבת עיון מעמיק במכלול מאפייני התגובה היהודית ובתפיסות המנוגדות שרווחו בקרב הציבור היהודי בנוגע לדרכי התגובה לנאצים.¹⁸⁸

בוורשה, שהוקם בשנת 1947. הצטרף עם עלייתו לישראל בשנת 1950 לצוות ההקמה של הארכיון והמוזיאון בבית לוחמי הגטאות. עם חקיקת חוק "יד ושם" ב 1953 היה קרמיש מייסד ארכיון יד ושם ומנהלו הראשון. בספרים ובמאמרים שכתב וערך, התמקד בסקירתם של היבטים שונים בשואת יהדות פולין. קרמיש כתב רבות על ארכיון "עונג שבת" ובעיקר על עמנואל רינגלבלום. ערב משפט אייכמן ב 1961 היה קרמיש מבכירי המפענחים של מסמכי המקור ששימשו את התביעה, ואף העיד בדבר מקורותם ואמיתותם של המסמכים.¹⁸⁴ ד"ר ישעיהו טרונוק (1905 - 1981) נולד בקוטנו, פולין לרב יצחק יהודה טרונוק בנו של רב העיר דאז, הרב משה פנחס טרונוק. למד היסטוריה לתואר שני באוניברסיטת ורשה. עבד במכון ייווא [YIVO] יידישער וויסנשאפטלעכער אינסטיטוט] בוויילנה חיבר ספרים ומחקרים. לאחר פלישת הגרמנים ברח לביאלסטוק וממנה מזרחה לשטחי ברית המועצות. ב 1946 שב לפולין והצטרף למערכת "המכון ההיסטורי היהודי" בוורשה. בשנת 1951 עלה לישראל והיה בין חוקרי השואה הראשונים בארץ שהתרכזו בבית לוחמי הגטאות. ב 1953 יצא לניו יורק בהזמנת ייווא והיה מנהל הארכיון. קיבל תואר דוקטור עבור עבודת מחקר העוסקת בתולדות יהודי פולין. ספרו **יודנראט: המועצות היהודיות במזרח אירופה בתקופת הכיבוש הנאצי** תורגם לעברית ויצא לאור בארץ ב 1979.

¹⁸⁵ כהן - הדורות הבאים, עמ' 153.

¹⁸⁶ נחמן בלומנטל, דברים שנישאו בטקס פתיחת התערוכה המתמדת למורשת השואה והמרד ארכיון בלה"ג 2276.

¹⁸⁷ יבלונקה ושנר - מגנזך בית לוחמי הגטאות, עמ' 340.

¹⁸⁸ שטאובר - הלקח לדור, עמ' 244 - 245.

"ידיעות בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד" היה מיועד לשמש ביטוי עממי לזכר השואה ואילו הביטאון הפריודי אליו התכוון בלומנטל היה **דפים לחקר השואה והמרד** שהחל לראות אור ב 1951 ורק שני גיליונות שלו יצאו בעריכתו. מאסף ראשון ינואר - אפריל 1951 ומאסף שני בפברואר 1952. שני הגיליונות של "דפים" היו בעלי סגנון מחקרי והקיפו מגוון נושאים רחב תוך שימוש בחומרים ארכיוניים. היה זה כתב העת המדעי הראשון בארץ שהתמקד אך ורק בנושא השואה ובאופן מפתיע המרד וההתנגדות היהודית תפסו בו מקום שולי בלבד. מייסדי הבית לא הותירו מקום לספק שיעקר גאוותם היתה על "דפים לחקר השואה". בהקדמה לגיליון הראשון הבהירו כי "דפים אלה.. הם כלי מבטאו של בית לוחמי הגטאות.. המוסד שתעודתו לאסוף מסמכים על התקופה הטרגית ביותר בדברי ימי עמנו, לעבדם ולפרסמם. 'בית יצחק קצנלסון' שואף להיות מרכז לחקר ימי השואה ו'הדפים' הם כלי שרת לתכלית זו".¹⁸⁹

מהמערכת של כתב העת מתברר כי תפיסתם את ימי השואה לא הצטמצמה לשנות המלחמה אלא חתרה לחקור גם את התקופה בין שתי מלחמות עולם וגם את תולדות הניצולים בשנים שאחרי המלחמה. עם עזיבתו של בלומנטל את בית לוחמי הגטאות בשלהי 1953 נפסקה הופעת "דפים". הוצאתם התחדשה ב 1969 וגם אז ראו אור רק שני קבצים (האחד ב 1969 והשני ב 1973). ב 1974 הוקם המכון לחקר תקופת השואה המשותף לבית ולמכון שטרוכליץ לחקר ולימוד השואה באוניברסיטת חיפה ומשנת 1979 החלו להופיע "דפים" בשם שונה: **דפים לחקר תקופת השואה** כמיזם משותף.¹⁹⁰

חלומם של בלומנטל וקרמיש להפוך את בית לוחמי הגטאות לאכסניה למחקר השואה לא התממש. משאבי הקיבוץ היו מצומצמים והחוקרים הניצולים שרצו להקדיש את חייהם לחקר השואה הבינו שבמקום זה לא יתאפשר להם לעסוק בכך במשרה מלאה. טרונק עבר לנהל את ארכיון יווא בניו יורק ועם קבלת חוק "יד ושם" שקבע את הקמתה של רשות הנצחה ממלכתית בירושלים, פנו בלומנטל וקרמיש בבקשה להשתלב במוסד וב 1954 החלו לעבוד בו.¹⁹¹

הקמת יד ושם העלתה אל פני השטח את שאלת ייחודו של בית לוחמי הגטאות. אנטק ושנר שהתוו את דרכו של הבית שאפו להנציח את מכלול מאפייני חורבן יהדות אירופה תוך הדגשת המאבק האקטיבי בכלל ומרד הגטאות בפרט, תוך יצירת הבחנה ערכית בין ההתנגדות האקטיבית לבין מאפיינים אחרים של הקיום היהודי ושל התגובה היהודית בתקופת השואה.¹⁹²

העיסוק במורשת המרד מתוך זווית ראייה רחבה של הקיום היהודי בתקופת השואה עוררה עימות נוקב עם חברי הנהלת יד ושם. העימות נבע מתפיסתם העקרונית של הוגי יד ושם שכל נושא הנצחת השואה בארץ ואף בתפוצות יהיה מרוכז בידי מוסד הנצחה הממלכתי הישראלי. דרישתם היתה שבית לוחמי הגטאות לא יפעל כמוסד עצמאי אלא יהפוך לחלק מיד ושם.¹⁹³

¹⁸⁹ **דפים לחקר השואה והמרד** מאסף ראשון ינואר - אפריל 1951, בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד, עמ' 5 - 6.

¹⁹⁰ כהן - הדורות הבאים, עמ' 155 - 157.

¹⁹¹ שם, עמ' 159.

¹⁹² שטאובר - הלקח לדור, עמ' 228.

¹⁹³ שם, עמ' 229.

כשאושר חוק "יד ושם" בכנסת ב 1953 כבר מלאו שלוש שנים לפעילותו של בית לוחמי הגטאות. אלפי אנשים ביקרו במוזיאון הזמני, חומר רב מארצות שונות רוכז בארכיון וכבר גובשה תוכנית להקמת משכן הקבע. אנשי הבית קיוו כי כתוצאה מההכרה הממלכתית שהוענקה לנושא הנצחת השואה ייהנו אף הם מסיוע ממשלתי אך חששו כי תפקידם כמוסד להנצחת השואה יועמד בסימן שאלה. התנגדותם להפיכת מפעלם לחלק מיד ושם נבעה מהחשש שיכולתם להביע את השקפתם בעיקר בנושא מרד הגטאות תוגבל. אנטק ויוסקה רבינוביץ' מהפעילים המרכזיים של הקיבוץ המאוחד נתנו ביטוי לתחושה זו בישיבת הוועדה המשותפת של יד ושם ובית לוחמי הגטאות מה 29 בנובמבר 1955. רבינוביץ' אמר: "לבית קצנלסון יש הרגשה שיש להם מה לומר בהיסטוריוגרפיה היהודית. יש הרבה דברים שמוסד גבוה ומרכזי אינו יכול למלאם..". ואנטק שאל:

"האם כל כך מתמיהה הדבר שיש ללוחמי הגטאות שהגיעו לארץ צורך נפשי למצוא את הקשר בין העבר להווה ולעתיד? האם כה פשוט הדבר להחזיק במשק מוזיאון וארכיון? אבל אין לנו ברירה. זהו חלק מחיינו. זה חמש עשרה שנים שאנו קשורים בתקופה זו מרצוננו ונגד רצוננו".¹⁹⁴

בישיבות הנהלת יד ושם הושמעו דברים קשים נגד פעילות ההנצחה של בית לוחמי הגטאות, נגד פרסומיו הראשונים ונגד פעילותו העצמאית של הבית סביב איסוף חומר ארכיוני באירופה. בסוף 1955 התלונן דני כהן, המזכיר המדעי של יד ושם שיצא לאירופה כדי לאסוף חומר ארכיוני ש"התחרות היא רצינית כיוון שגברת נוביץ' זריזה וכבר אספה חומר רב".¹⁹⁵ נוביץ' האמינה ששיתוף הפעולה ייטיב עם לוחמי הגטאות והציעה

"לשתף פעולה כן אך לא ליצור מצב שנחוסל.. אנחנו נשארים יד יצחק קצנלסון. אנחנו נותנים להם עותקים מכל דבר שהם מעוניינים (כמו ביווא). אנחנו ממשיכים לעבוד. אנחנו נכתוב עבודות - הם ירצו להוציאן לאור, אז טוב הדבר. לא ירצו - נחפש מקורות אחרים. אנחנו נקים מוזיאון גדול פתוח. אנחנו כבר רואים איזה פירות נושא המוזיאון הקטן שלנו. אנחנו יכולים להיות גאים על כך - כן.. 'יד ושם' יסייע לנו לבנות בניין לספרייה שלנו, אותה נעשיר בהמשך. למען הציורים והתמונות של הציירים ההרוגים..".¹⁹⁶

ניסיונות להגיע לחלוקת עבודה מוסכמת לא צלחו. אנשי בית לוחמי הגטאות הציעו בין השאר שהם יטפלו ב"גבורה" ואילו יד ושם ב"שואה" אך ההצעה נדחתה בתוקף על ידי מרדכי שנהבי¹⁹⁷ שטען שיד ושם כמוסד ממלכתי חייב לעסוק גם בשואה וגם בהתנגדות ושבת לוחמי הגטאות אינו כשיר לנהל פעילות מחקרית משום שהוא בעל אוריינטציה תנועתית.¹⁹⁸ שנהבי שלל את זכותו המוסרית של בית לוחמי הגטאות הממשיך למחנה אידאולוגי מוגדר, לעסוק במכלול מאפייני המרי היהודי שבו

¹⁹⁴ הדברים של באי כוח "בית לוחמי הגטאות" בישיבה המשותפת עם "יד ושם" ביום 29 בנובמבר 1955 ארכיון בלה"ג מדור מיוחד 1177.

¹⁹⁵ שטאובר - הלקח לדור, עמ' 232.

¹⁹⁶ מרים נוביץ' לצבי שנהבי 19 בינואר 1954 ארכיון בלה"ג 27361.

¹⁹⁷ מרדכי שנהבי (1900 - 1983) נולד בוולוצ'יסק, היום אוקראינה. ממיסדי "השומר הצעיר" וראשון חבריו בארץ ישראל. מראשוני העלייה השלישית. יוזם הקמת המוסד החינוכי הראשון של "השומר הצעיר" במשמר העמק. ממקימי התעשייה הקיבוצית בשנות השלושים (בית החרושת "נעמן" ללבנים שנועד לספק את הצורך של היישוב הגדל בחומרי בנייה). מהוגי רעיון יד ושם ומנהלו הראשון.

¹⁹⁸ ברוג - נוף זיכרון, עמ' 169 - 170; כהן - הדורות הבאים, עמ' 39 - 40.

השתתפו זרמים שונים מקרב הציבוריות היהודית. ייתכן שהדברים הקשים שהשמיע נבעו גם מתחושותיו האישיות בהיותו מוותיקי תנועת "השומר הצעיר" בארץ שהתמרמרו על כך שלמרות השותפות בין "אחדות העבודה" ל"שומר הצעיר" במסגרת מפ"ם שקמה בראשית 1948, תנועת "השומר הצעיר" לא השתלבה כגורם בעל השפעה בבית לוחמי הגטאות ושבנהלת בית לוחמי הגטאות לא היה ייצוג למי שלא היו שייכים לקיבוץ המאוחד ולא פעלו במסגרת "החלוץ דרור".¹⁹⁹ כל אחת מהתנועות שאפה להדגיש את תרומתה הייחודית לרעיון המאבק נגד הגרמנים. אחת הפגישות הראשונות של צביה בהגיעה ארצה היתה עם הנהגת ה"שומר הצעיר". למרות שידעה על יחסו המזלזל של יערי לפעילותו של אנטק באפריל 1943, היא חשה צורך ומחוייבות להעלות את זכר חבריה למאבק לבל יישכח תפקידם בגטו ובמרד. יערי הודה לה על בואה והוסיף: "אמרו לך אתמול הרבה דברי חיבה. אני אגיד לך דברי חברות: תהווי נא קשר למען מקסימום של אחדות, ואיש לא יתכחש לתנועתו".²⁰⁰

כשבקיץ 1954 התפרקה מפ"ם (ו"אחדות העבודה" רצה כמפלגה עצמאית לקראת הבחירות לכנסת השלישית בקיץ 1955) רק גבר יחסם הביקורתי של אנשי "השומר הצעיר" כלפי בית לוחמי הגטאות שנתפס על ידם כמוסד הנצחה תנועתי, בדומה לאופן שהוגדר ב"יד ושם". קובנר, גוטמן וחברים נוספים גיבשו את תוכנית "מורשת" - בית עדות על שם מרדכי אנילביץ' לחקר והוראת השואה שהוקם ב 1963 בגבעת חביבה, וייסדו את כתב העת "ילקוט מורשת" המופיע עד היום.²⁰¹

לנוכח האשמות שהוטחו באנשי בית לוחמי הגטאות בהשכחה מכוונת של תנועות אחרות ובייחוד בכל הקשור לתנועת בית"ר, מעניין לראות את פתיחותם לחומרים ולנושאים מגוונים. עוד ב 1944 בוורשה ביקש אנטק לתת ביטוי לכל גילוי של עמידה ולכל קבוצה שלחמה. אחד מחברי הארגון הצבאי הרוויזיוניסטי פנה אליו וטען שביום השנה הראשון למרד לא הוזכר הארגון הצבאי היהודי (אצ"י) באף מילה ואנטק כתב: "אני חושב שהוא צודק. גם ל ZZW [Żydowski Związek Wojskowy] יש זכויות וגם כלפי ההיסטוריה אם חלקם יושתק מתוך רצון רע".²⁰²

בתיקי המכתבים ששלחו אנשי בית לוחמי הגטאות במטרה לאתר חומרים ונושאים רבים ככול האפשר נראה כי פנו לגורמים שונים ולא רק לאנשי תנועתם. כהכנה לקראת הוצאת הכרך השני של **ספר מלחמת הגטאות**, שלחה שרה שרר ב 11 ביוני 1956 מכתב לחיים לזר - איש בית"ר - "חשוב מאוד שגם אתה תשתתף בו. יש ערך להעלאת פרשת המרי היהודי על כל פלגיו וגווניו הפוליטיים..."²⁰³

¹⁹⁹ שטאובר - הלקח לדור, עמ' 232.

²⁰⁰ גוטרמן - צביה, עמ' 287 - 288.

²⁰¹ שטאובר - הלקח לדור, עמ' 233 - 236.

²⁰² צביקה דרור, "חיים עם הקושמאר" הם היו שם: במחיצת שארית הפליטה, ת"א, הוצאת הקיבוץ המאוחד (1992), עמ' 101. להלן: דרור - חיים עם הקושמאר. בהקשר לטענות על כך שאנטק עיצב עיצוב מוטעה ומטעה של מרד גטו ורשה, מעניינת אמירתה של חוי דרייפוס בן ששון על כך שלו אנטק היה היסטוריון המחוייב מקצועית לאובייקטיביות ולביקורתיות ולהצבת דבריו בהקשר היסטורי רחב אזי הטענות נגדו היו יכולות להיות נכונות. אך אנטק אמנם היה מנהיג, לוחם ועד לאירועים, אך גם ניצול שואה ואדם ולכן בהכרח עדותו חלקית ומוטה. "צוקרמן: עד ומקור; מנהיג ואדם", "ילקוט מורשת לחקר השואה והאנטישמיות 70 שנה למרד גטו ורשה", גבעת חביבה ואוניברסיטת ת"א (אפריל 2013), עמ' 117.

²⁰³ יבלונקה ושנר - מגנזך בית לוחמי הגטאות, עמ' 341.

בויכוח מול "יד ושם" היו נכונים אנשי בית לוחמי הגטאות להגיע לפשרה בנושא הנצחת השואה, אך עמדו על דרישתם לעצמאות בתחום הנצחת המרי. הניסיונות שנעשו בשנים 1955 - 1957 להגיע להבנות, גם בסיועה של רחל ינאית בן צבי אשת נשיא המדינה, לא עלו יפה. רק בראשית שנות השישים החל להתפוגג המתח שבין שני המוסדות.²⁰⁴

5. המבנה האדריכלי של המוזיאון ויחסו לסביבה

המבנה האדריכלי של מוזיאון בית לוחמי הגטאות ייצג ניסיון לספר את סיפור שואת יהודי אירופה מנקודת מבטם של מקימיו. הפניה לאדריכל שמואל (מילק) ביקלס²⁰⁵ נעשתה ככול הנראה מתוקף תפקידו בוועדת התכנון של הקיבוץ המאוחד. רבות מההחלטות הקשורות למבנה הפיזי של המוזיאון היו שלו, כשלמעשה לא היו לנגד עיניו דוגמאות קודמות למוזיאוני שואה בארץ מהן יכול היה ללמוד.²⁰⁶ ביקלס היה אחראי על תרגום הרעיונות שהובעו על ידי המייסדים לחללים אדריכליים. למבנה שיצר יש נוכחות בולטת בנוף ומיקומו בנקודה הגבוהה ביותר בשטח רותם את הטופוגרפיה להדגשת הפן הסמלי שלו. התרגום החומרי שבחר ביקלס לתת לתפיסת המוזיאון כמקום המוגבה מהיום יום שאב השראתו ממבנים שנועדו לצורכי פולחן דתי ובעיקר מתפיסות צורניות שהיו מקובלות באדריכלות של בתי כנסת. הגבהתו מהסביבה וקביעת הכניסה מצד דרום קשרה אותו לתפיסת המיקום של בתי הכנסת בגליל במאות השנייה והשלישית לספירה שנבנו על רכסי הרים כשחזיתם פנתה דרומה לכיוון ירושלים. עיצובו החיצוני של המבנה כמבנה סגור, מאסיבי ועוצמתי, בעל גג שטוח, הושפע מדגם בתי כנסת מבצריים, שנבנו בפולין במחצית השנייה של המאה השש עשרה ושימשו את היהודים לצורכי הגנה עצמית. הבחירה באמירה אדריכלית זו סייעה להגדיר את תפקידו החברתי של הבניין כמקום ציבורי המקודש על ידי הכלל וכמופת להפצת מסרים ערכיים. המבקרים נפרדים מהחוץ על מנת שיוכלו להתפנות ולגלות את הסיפור שהמקום אוצר בתוכו.²⁰⁷ בבואו לתכנן את המבנה למד ביקלס את פני השטח והתחבר אל אמת המים העות'מנית - אלמנט נופי מרכזי הנגלה לנוסע בכביש. הוא מדד ושרטט את הפרופורציות של העמודים והמפתחים ביניהם והשתמש במקצב שלהם כמפתח לתכנון הבניין. בשל היותו חף מאוריינטליזם ונוטה לרעיונות קלסיציסטיים הוא התעלם מהקשתות והתמקד במקצב העמודים. אמת המים שימשה מעין חץ המוביל את העין אל המבנה שבראש הגבעה ונוצר חיבור אורגני בין החדש לסביבתו.²⁰⁸

²⁰⁴ שטאובר - הלקח לדור, עמ' 233.

²⁰⁵ שמואל (מילק) ביקלס (1909 - 1975) נולד בלבוב, פולין. למד הנדסה ואדריכלות בפוליטכניקום של לבוב. עלה ארצה בשנת 1933 וב 1937 החל לעבוד בוועדת התכנון של הקיבוץ המאוחד בעין חרוד. חזה ישובים גדולים ופורחים והיה מהראשונים שהבינו שיש צורך בתכנון כולל של היישוב הקיבוצי - מחשבה מרחיקת לכת בזמן שהקיבוצים נאבקו בקשיי קיום. עם הפילוג בתנועה הקיבוצית עבר עם אשתו ושלושת ילדיהם מתל יוסף לבית השיטה. ביקלס תיכנן עשרות קיבוצים, חדרי אוכל, מרכזי תרבות וספורט בקיבוצים. וגם את המשכן לאמנות בעין חרוד, בית לוחמי הגטאות, המוזיאון הארכיאולוגי בפלמחים, מוזיאון הדפוס בצפת ואת גלריה לאופר בטבריה.

²⁰⁶ אביטל אפרת, סמליות והפשטה: האדריכלות של מוזיאון לוחמי הגטאות 1951 - 1975, סמינר בפקולטה לאמנות בביה"ס לאדריכלות, אוניברסיטת תל אביב, (2006), עמ' 4 - 5. להלן: אפרת - סמליות והפשטה.

²⁰⁷ דונר וקדם - בית, עמ' 11 - 13.

²⁰⁸ אפרת - סמליות והפשטה, עמ' 15.

מעטפת המבנה הקובייתי מורכבת מבסיס אפור בגובה מטר מעליו מתרוממת קומת המסד של הבית. שורת עמודים צרים ודקים המסודרים בזוגות משמשים בסיס קונסטרוקטיבי למשקל המבנה. גובה המסד תואם את השימוש הפנימי לצרכי משרדים ואזור שרות. מעליו קיר "מתקפל" התחום בקורה תחתונה ובקורה עליונה ויוצר אשליה של עמודים. אלמנט הקיר "המתקפל" חוזר ביצירתו של ביקלס במיוחד במבנים של מוזיאונים וספריות, הוא יוצר משחקי אור וצל ומגדיל את שטח הקיר להצגת יצירות אמנות. במקרה של מוזיאון לוחמי הגטאות הוא יצר מגבלות בארגון התצוגה ובחלק מהאולמות כוסה הקיר הפנימי בלוחות ישרים.²⁰⁹

ביקלס הגה מבנה שצורתו אמנם ריבועית פשוטה אך מרשימה. מיקומו הגיאוגרפי במתחם הקיבוץ, במקום שבו נמצא ביתם של חברי הקיבוץ, ביסס את משמעותו כבית רעיוני וכפרק המשמעותי ביותר בתהליך בניית רצף של המשכיות בין עבר להווה ובין "שם" ל"כאן". יחד עם זאת, למבנה הופעה עירונית, מוסדית, המובדלת מהנוף הכפרי המקיף אותו וחרוגה בין מבני הקיבוץ. הוא אינו משרת מטרה תפקודית ביום יום הקיבוצי אלא ממלא צורך נפרד ונבדל ומיועד לקהל חיצוני של מבקרים ומתכנסים. המבנה משקיף לנופי עמק זבולון ולים ובסמוך לו אמפיתאטרון בסגנון רומי ואמת מים המעניקים למכלול כולו מימד על זמני.²¹⁰ בהיכנס המבקר אל תוך המוזיאון הוא ניתק מהנוף הפסטורלי ומתכוונן אל התוכן הפנימי של המבנה.

6. תפיסתם האידיאולוגית והחינוכית של המייסדים והשתקפותה בעיצוב המוזיאון

כבר בתקופת הבראשית של הבית הבחינו מקימי בית לוחמי הגטאות בין הארכיון ובין המוזיאון. חומר טקסטואלי נכלל בארכיון, תצלומים וסרטים, מטבעות ובולי דואר מהגטאות נכללו במוזיאון. התובנה שלהם כלפי הבית היתה שהוא בתכולתו ובעצם קיומו אוצר זיכרון והם המשמרים, האוצרים והמחנכים. הם היו מוסרי הזיכרון, והמוצגים בתערוכה שימשו גם כהוכחה וגם כאילוסטרציה, כלי עזר להמחשת הדברים. כפי שאנטק קיבל את פני הבאים לטקס העלייה לקרקע ונתן הסברים בתערוכה הזמנית - כך גם במוזיאון, התערוכה היתה סביבה היסטורית שתמכה בעדות. אנטק ובעיקר שניר היו עוזבים את משרדיהם עם בואה של קבוצה שיש להדריכה. הם לא היו רק מספרי הסיפור אלא חלק מהסיפור, כי סיפרו על עצמם. ההדרכה היתה יותר משיעור בהיסטוריה, היא היתה למפגש עם ההיסטוריה החיה. משתכפו הביקורים הוחלפו בהדרכה מקצועית.²¹¹ השאיפה הפדגוגית היתה תיעוד ומחקר אבל כדברי שניר גם "אוניברסיטה עממית המקרינה על רבים את תודעת השואה".²¹²

ממרחק השנים סיפרה שרה שניר על פועלם החלוצי שלה ושל חבריה:

"הגעתי לצביה לובטקין ויצחק צוקרמן; יום אחד הם קראו לי ואמרו: 'תראי, שמענו מה שעברת בחייך, שמענו על הנדודים, על הגטאות הרבים, אסור שזה ילך לאיבוד. שאף אחד לא ידע על כך. אנחנו נקים פה מרכז של תיעוד'. כל חבר שהצטרף אלינו הביא משהו שמצא בבית. בגד או

²⁰⁹ שם, עמ' 21 - 24.

²¹⁰ הס אשכנזי - מקומו, עמ' VII.

²¹¹ דונר וקדם - בית, עמ' 10.

²¹² שניר - במשמרת, עמ' 13.

צילומים של קרובים. את הכל אספנו, וניהלנו רישום וככה לאט לאט אנחנו קראנו לזה מוזיאון".²¹³

ב 1951 דיווחו אנשי הבית על הצגתה של תערוכה מתמדת למורשת השואה והמרד:
".. על אף המסגרת המצומצמת בגלל המצוקה החומרית וחוסר בניין מתאים, יש לראות בתערוכה מפעל מדעי פופוליזטורי וחינוכי לאומי חשוב. במשך שבעה חודשים מאז נחנכה התערוכה ביקרו בה למעלה מ 12,000 איש.. המבקרים הם עולים חדשים מכל הגלויות והעדות ובני הישוב הוותיק מכל קצוות הארץ, חיילים ונוער, תיירים מארצות שמעבר לים, הבאים להתייחד עם זכר קהילותיהם החרבות, אנשי מדע וספרות. רבות הן חברות הנוער וכיתות תלמידים מהכפר והעיר ובמיוחד ממשקי ההתיישבות העובדת, המשלבים את הביקור המאורגן ב'בית לוחמי הגטאות' בתוכנית הלימודים והפעולה החינוכית. המבקרים מקבלים הסברה והדרכה על ידי עובדי המקום. במשך חודשיים הוצגו במסגרת התערוכה הקבועה יצירותיה של הציירת אסתר לוריא.. נוסף על ערכן האומנותי נודעת ליצירות אלה חשיבות דוקומנטרית רבה. נבצר מאיתנו לסדר את התערוכה בממדים ההולמים את ממדי השואה הטרגיים ואת גודל הגבורה, שנתגלה במרד הגטאות. כמו כן לא הצלחנו לשלב בתערוכה, על מדוריה השונים, את כל החומר השמור בגנזי הבית. אנו רואים תערוכה זו כשלב ראשון בלבד בהתפתחות מוסדנו הצעיר".²¹⁴

מבחינתם תפקידה של התצוגה במוזיאון היה "להדגים ולהמחיש, לתאר ולהזכיר את שיטות הרצח הגרמני, את תנאי החיים בגטאות, את משטר הזוועה במחנות, את מלחמתם של בני ישראל בגולה על נפשם, את מאבקם המר עם משמידי האומה".²¹⁵
במכתב שכתב ב 2 בפברואר 1950 מולקה (שמואל) ברנצ'וק שמילא את תפקיד האוצר אל דן גלברט²¹⁶ שעיצב במשך שנים את תערוכות הבית, הוצע מתווה על פיו המוזיאון צריך להיות מורכב משמונה מדורים:

1. תערוכה המוקדשת ליצחק קצנלסון ובה ירוכזו כתבי ידו האחרונים, מכתבים, מפת נדודיו וכרטסת יצירותיו.
2. תערוכת ספרים בנושא השואה בכל השפות, בתוספת כרטסת ביבליוגרפית.
3. תצוגת כרזות של התעמולה הנאצית האנטי יהודית, מובאות מנאומיו של היטלר, תצלומים וצווים של שלטונות הכיבוש. לכך תיתווסף מפת אירופה עם ציון אבידות היהודים בכל ארץ.

²¹³ עדותה של שרה שגר כפי שמופיעה בסרט "הבית" של מחלקת ההדרכה במוזיאון.
²¹⁴ כרוניקה משנת 1951 **ארכיון בלה"ג** 22201, עמ' 1 - 2. מעניין במיוחד אזכור ביקורם של תלמידים במוזיאון במסגרת "תוכנית הלימודים והפעולה החינוכית" משום שהוראת השואה כחלק מחייב בלימודי ההיסטוריה נכנסה למערכת החינוך בישראל רק בראשית שנות השמונים; "תערוכת אסתר לוריה בבית יצחק קצנלסון" **על המשמר** 31 ביולי 1951, עמ' 2.
²¹⁵ יצחק צוקרמן, "הישוב ואנשיו: ראשית הבית" 1958 **ארכיון בלה"ג**, 607, עמ' 3.
²¹⁶ דן גלברט (1918 - 2001) נולד בהמבורג, גרמניה. היה חבר בתנועת הנוער "הבונים". עלה ארצה ב 1941 והיה חבר קיבוץ אלונים. לאחר תפקידי ניהול שונים בקיבוץ פנה לעסוק בכתיבה וציור וצייר קריקטורות כל שבוע ב"דף לחבר" שנאספו לספר **פנימי בהחלט**. כתב, אייר ועיצב עטיפות ספרים בהוצאת הקיבוץ המאוחד. היה המעצב הראשי בתערוכת "הקיבוץ" בחיפה (1960), תערוכת צה"ל בת"א (1972) ו"על היקים בישראל" (1995). החל מ 1970 עסק - ביחד עם חנן גולדפרב כפרוייקטור - בעיצוב תערוכות לבית לוחמי הגטאות.

4. גטאות וגירושים, כאשר עיקר התצוגה מבוסס על תצלומים, תעודות רשמיות ותוכניות של הגטאות השונים. מקום מיוחד יוקדש לגורלם של ילדי ישראל וכן למפעל החזרת הילדים הניצולים לעמם.

5. תערוכת גטו לודז'.

6. מחנות הריכוז וההשמדה.

7. גטו ורשה. מראשית הקמתו עד לחיסולו תוך הבלטת פרשת המרד. בונקר של מפקדת הארגון היהודי הלוחם ייצור קרבה והזדהות. פינה מיוחדת תוקדש לרינגלבלום ולארכיונו וכן לפעולת התייעוד של מרדכי טננבוים. יש לעיין גם בהצגת 'פנתיאון' של תמונות לוחמים. מפה מיוחדת תדגים את פעולת הקשר של המחותרת החלוצית. כן תוצג המרידה במחנות ההשמדה.

8. ארץ ישראל בחיי היהודים תחת הכיבוש. כאן המקום להצגת הצנחנים ושליחי הצלה אחרים, לרשימת אוניות המעפילים שהפליגו בימי המלחמה, לעיתונות המחותרת המעידה על הקשר עם ארץ ישראל ולמכתבים מן המרכז בקושטא.²¹⁷

המתווה לא בוצע במלואו אך חשיבותו בכך שהוא מציג את תפיסתם המוקדמת של מקימי המוזיאון בנוגע לתמטיזציה של זיכרון השואה והמרד. מוטיב ההתנגדות היהודית אמור היה להיות מיוצג באמצעות סיפור גטו ורשה. המדור האחרון הוקדש לארץ ישראל ולמאמצי היישוב לסייע בהצלה ובהעפלה. סיום המסלול הסיפורי בארץ ישראל אמור היה להקנות לתולדות השואה והמרד משמעות ציונית שכן סיפור העלייה לארץ וארץ ישראל עצמה הוצגו כמשאת נפש בסיפור השואה וההתנגדות היהודית.²¹⁸

ב 19 באפריל 1952 הונחה אבן הפינה למשכן הקבע של המוזיאון לפי תוכנית שהכין האדריכל ביקלס בתחילת 1953 נסגרה התערוכה לצורך הרחבתה, והיא נפתחה מחדש לקראת יום הזיכרון לשואה ולגבורה בליווי התואר "מוזיאון".²¹⁹ ביולי 1958 הוקם ועד ציבורי להקמת המבנה.²²⁰ וביום הזיכרון לשואה ולגבורה ב-5 במאי 1959 - יום הזיכרון הראשון שצויין במסגרת חוק הזיכרון לשואה ולגבורה שחוקק באותה שנה - נחנך הבניין החדש של המוזיאון והמוזיאון הועבר ממשכנו הזמני אל משכן הקבע הנוכחי.²²¹ בתחילת 1960 הוחלט על הקמת אמפיתיאטרון והוא נחנך בשנת 1966 וכלל כשבעת אלפים מקומות ישיבה ועוד כאלפיים מקומות על הדשא.²²²

מאחר והמוזיאון נבנה בשלבים, והיה ברור ששנים יחלפו עד שתושלם הבנייה, צריך היה להכריע באיזה סדר יוקמו התערוכות. האם לעבוד על פי תוכנית אב ולאכלס את האולמות בכל שלב ושלב על

²¹⁷ כוכבי - 50 שנה, עמ' 223 - 224.

²¹⁸ דונר וקדם - בית, עמ' 10.

²¹⁹ "לקראת חידוש התערוכה בבית לוחמי הגטאות" על המשמר 23 בינואר 1953, עמ' 7. מודעה בעמוד הראשון של על המשמר מה 7 באפריל 1953 המודיעה שאחרי הרחבת התערוכה וחידושה יהיה מוזיאון השואה והמרד פתוח לקהל המבקרים.

²²⁰ "ועד ציבורי להקמת בית לוחמי הגטאות" דבר 31 ביולי 1958, עמ' 3.

²²¹ "בנין חדש למוזיאון בקיבוץ לוחמי הגטאות" דבר 3 במאי 1959, עמ' 9.

²²² "אמפיתיאטרון ליד מוזיאון השואה" דבר 24 בפברואר 1960, עמ' 6; "אמפיתיאטרון ענק יוקם בקיבוץ לוחמי הגטאות" מעריב 11 באוגוסט 1965, עמ' 15; "אמפיתיאטרון נחנך בגליל המערבי" דבר 28 בינואר 1966, עמ' 13.

פיה או למלא את האולמות שבנייתם הסתיימה? צריך היה גם להכריע מה במוקד העשייה: הנצחה או חינוך? וצריך היה לקבוע את האיזון בין "שואה" לבין "מרד".²²³

ביצוע הבניין בשלבים שלא יצאו אל הפועל בשלמותם, ארגונו מחדש לצורכי פיתוח והשימוש היומיומי במבנה הרחיקו את החלל הפנימי מתוכניתו המקורית של ביקלס. ביקלס רצה שקיפות, בהירות, חלל זורם ובפועל נוצרה תחושת מבוך וחוסר התמצאות. בשאלת סידור התערוכות בתנאים של בנייה מתמשכת ספק אם התקבלה החלטה פורמלית. היה ברור שבכל שלב תוצג בפני המבקר תצוגה שלמה בהתאם לסדר הקדימויות של הבית ובהתאם לשטח העומד לרשות התערוכה. משום כך נמנעה מן המבקר התקדמות במסלול כרונולוגי ברור ונוח אך בתמורה התקבל מגוון תצוגות בנושאים שונים המתמזגים לכדי תמונה שלמה.²²⁴

ויכוחים על התפיסות על פיהן יש להקים ולהפעיל את הבית התנהלו מימיו הראשונים "ויכוחים לגטימיים אך הם מעולם לא גובשו לכלל קו מנחה אחיד והתפרצו חדשות לבקרים בכל צומת הכרעות ולקראת כל תערוכה. התוצר שהתקבל הוא פספס מורכב, תוצאה הכרחית של תעודת זהות מוגדרת מחד ואילו ציפים למיניהם מאידך".²²⁵

התערוכות הראשונות במוזיאון הזמני (בשנים 1950 - 1958) הוקדשו לשלושה נושאים: התפתחותה של המדיניות האנטי יהודית; מאבק הקיום היהודי בגטאות ותעודות המתארות את הפעילות התרבותית; ותעודות וצילומים שעניינם המאבק המזוין תוך הבלטת המרד בגטו ורשה. באופן דומה תוכננו במשך הקבע ארבעה אולמות תצוגה שהוקדשו ל:

1. עליית הנאצים לשלטון בגרמניה והתעמולה האנטי יהודית.
2. הגטאות כשלב ראשון בהשמדה.
3. מחנות ריכוז והשמדה.
4. מאבקה של המחתרת היהודית.

עם פתיחת המוזיאון הוקדש אולם שלם לתצוגת דגמים.²²⁶ הוצגו בו, בין השאר, דגם מחנה טרבלינקה שנבנה בידי יעקב וירניק²²⁷ ודגם גבס של גטו ורשה שנבנה על פי עדותם של אנטק וקאז'יק והוחלף מאוחר יותר בדגם עץ. הדגמים נתפסו כגילומה של העדות בחומר.²²⁸

²²³ כוכבי - 50 שנה, עמ' 220.

²²⁴ שם, עמ' 221.

²²⁵ מתוך ראיון שקיים יואש תדמור עם שרה שרר ביולי 1996. מופיע בעבודת סמינריון **בית לוחמי הגטאות**

במבחן השנים, אוניברסיטת חיפה, 1996, עמ' 15.

²²⁶ "הזעקה האילמת" **מעריב** 6 במאי 1959, עמ' 3.

²²⁷ יעקב וירניק (1887-1972) נולד בביאלה פודולסקה, פולין. ב 1904 נמנה עם אנשי ההגנה של תנועת ה"בונד". בהמשך עבד בוורשה כנגר - טפסן. ב 23 באוגוסט 1942 גורש מהגטו אל מחנה ההשמדה טרבלינקה. הוא נבחר לעבודה, בתחילה במחנה העליון שם נמצאו תאי הגזים, ולאחר מכן לעבודות בניין במחנה התחתון. וירניק יצר קשר עם המחתרת ושימש איש קשר. השתתף במרד בטרבלינקה ב 2 באוגוסט 1943 ושב לוורשה. בוורשה שרטט את תכנית המחנה והעלה על הכתב את שראה בשנת שהותו בטרבלינקה. חיבורו **שנה בטרבלינקה** הוצא לאור כבר ב 1944 על ידי "הוועד היהודי הלאומי" לאחר שהודפס בחשאי על ידי אנשי מחתרת פולנים שעבדו בבית הדפוס (הכפוף לגרמנים) של העיתון הפולני "נובי קורייר ורשבסקי" (Nowy Kurier Warszawski) ב 24 במאי 1944 נשלחה עדות זו יחד עם צרור מסמכים מחתרתיים אחרים מוורשה ללונדון ומשם הועברה גם לארצות הברית ולארץ ישראל. בארץ הוצאה העדות לאור בעברית בדצמבר 1944 בסדרה "פנקס קטן" על ידי ההסתדרות הכללית. וירניק לחם במרד הפולני ולאחר השחרור עלה ארצה. בשנת 1955 התבקש על ידי צביה ואנטק לבנות דגם של מחנה טרבלינקה בעבור

במאמרה "בדלתיים פתוחות, מוזיאונים להיסטוריה במרחב הציבורי בישראל" טוענת אריאלה אזולאי כי מוזיאון היסטורי אמנם מציג פרקים מן ההיסטוריה, אך בעצם ההחלטה מה להציג ובאיזה אופן, הוא הופך לסוכן תרבותי המשתתף בהבניית תרבות ההווה.²²⁹ ריקי בודנהיימר מציינת במאמר "המוזיאון ההיסטורי לתולדות השואה - תפקידו במעשה החינוכי" כי מוזיאון היסטורי העוסק בשואה אינו מחליף את תפקיד המורה ואינו יכול להיות הבסיס הבלעדי לידע. המוזיאון בוחר להתמקד בהיבט מסויים של אירוע ובלקח שניתן להפיק ממנו ונאלץ לוותר על חלקים מפרטי הסיפור אותו בחר להציג. אוסף מאורגן של חפצים ואמצעי המחשה שונים יוצרים חוויה חזותית ולימודית. ואופן הצגתם מעצב זיכרון, יוצר תודעה ומחייב את המבקר במוזיאון לנקוט עמדה.²³⁰

בבית לוחמי הגטאות בחרו לספר את סיפורה של תנועת "דרור" ולהדגיש את סיפור הגבורה היהודית בתקופת השואה כפי שבא לידי ביטוי במרידות בגטאות ובמחנות, ובעיקר במרד גטו ורשה. המחוייבות למורשת המרד היתה מובנת מאליה למייסדי הבית. המרד לא היה רק פרק אישי חשוב בביוגרפיה שלהם אלא - כפי שאנטק תאר זאת - החיים עצמם: "היתה רוח כזו בתנועה החלוצית ובתנועות הנוער שלנו שאמרה: מרד! מחשבה - מרד; מעשה - מרד; חיים - מרד. הכל מכוון למרד.. למענם ולמעננו, לכבודם ולכבודנו, להמשך אשר יבוא, לדורות הבאים - מרד!".²³¹

הנצחת ה"שואה והגבורה" או "השואה והתקומה" אפיינה את מוזיאוני השואה והאנדרטאות בארץ. אתרי ההנצחה לא התמקדו בזוועות בלבד כפי שעשו אתרי הנצחה שהוקמו בפולין במחנות ההשמדה, אלא מיקמו את אירועי השואה בתוך המשכיות היסטורית שכללה חיים יהודיים לפני ואחרי החורבן. השואה הוצגה כנקודת מפנה ואישרה את האידאולוגיה הציונית.²³² הנצחה כחלק מתהליך האבל כוללת בתוכה כמיהה לנחמה. בהנצחה הארץ ישראלית הנחמה היא כמעט תמיד האתוס הציוני: הגבורה הפיזית, האידאל הלאומי וחזון המולדת.²³³ במובן זה המסרים אותם בחר בית לוחמי הגטאות להציג תאמו את הנצחת השואה הממלכתית מוסדית.

בעשור הראשון למוזיאון עוצבו התערוכות כ"ארכיון פתוח" וכ"קיר הוכחות" שהנכיחו חזותית למבקר את מסרי התערוכה. כזו היתה למשל תערוכת "גטאות וגירושים". התערוכה מוקמה בהמשך ישיר לתערוכה "גרמניה מדבירה ארצות ועמים" והוקדשה לשלבים הראשונים של תהליך השמדת יהודי אירופה: ריכוזם בגטאות וגירושם למחנות. חנה ונפתלי בזם עיצבו אותה בטכניקה מוזיאולית של שנות החמישים: המבקר נפגש תחילה עם הודעות שלטונות הכיבוש בפולין בדבר הגזרות הראשונות ומיד ראה צילומים של השפלה והתעללות. המסלול המחיש למבקר את תנאי החיים בגטו - בידוד וניתוק, עבודת כפייה, הרעבה. ואחר כך הוקדשה מעין תחנה שעסקה בידונראט ככלי לביצוע הגזרות

בית לוחמי הגטאות. דגם זה נחנך ב 1959. בשנת 1961 העיד ויירניק במשפט אייכמן. בשנת 1964 העיד במשפט טרבלינקה. בשני המשפטים נעזרה התביעה בדגם שיצר.

²²⁸ דונר וקדם - בית, עמ' 12.

²²⁹ אזולאי - בדלתיים פתוחות, עמ' 80 - 82.

²³⁰ בודנהיימר - המוזיאון ההיסטורי, עמ' 42 - 45.

²³¹ צוקרמן - בגטו ובמרד, עמ' 148 - 149.

²³² אסתי ריין, "מהנצחה כוללת להנצחה אינדיווידואלית: אנדרטאות לזכר השואה בישראל", גשר 126,

הקונגרס היהודי העולמי, (תשנ"ג), עמ' 78 - 80.

²³³ תידור באומל - לזכרון עולם, עמ' 37.

הגרמניות. הצד השני של האולם הוקדש לגירושם על כל פני ארצות אירופה תוך הצגת האופייני לכל ארץ. במרכז החלל מוקם ציון לילדים שנספו (שכלל תצלומי ילדים וגם סינר וזוג נעלי ילדים אותנטיים).²³⁴

לא היה בתערוכה זכר לעמידה יהודית ורק בחלוף השנים ועם שינויים שחלו בחברה הישראלית לגבי מושג הגבורה נאלצו המייסדים להתמודד עם שינויים עיצוביים כמו גם תוכניים.²³⁵ בשנות השבעים והשמונים הטביע דן גלברט את חותמו על המוזיאון, כשבשיתוף עם חנן גולדפרב עיצב את התערוכות: "מחנות ריכוז והשמדה"; "וילנה - ירושלים דליטא"; "עיירה יהודית - אולקניקי"; "הנוער היהודי שהיה"; "גרמניה מדבירה ארצות ועמים". ב 1985 חידשו את תערוכת "גטו ורשה הלוחם" וב 1990 את תערוכת "סלונקי - עיר ואם בישראל".²³⁶

"זכורות לי ישיבות רבות ופגישות אין ספור בהן התמודד דן עם חברי צוות ההיגוי של המוזיאון והתערוכות. חברי הצוות היו אלה שבאו מ'שם' אשר חיפשו בתערוכות דרך לספר את הסיפור האמיתי שלהם וזאת על חשבון הצופה מבקר בתערוכה. לא אחת היה דן מתווכח עם החברים אך גם בינו לבין עצמו בסוגייה זו. באופיו הנינוח ידע בסבלנות ובמתנות למצוא את המוצא הנכון תוך דגש על תפקידה של התערוכה כגורם מעצב בסיפור הכללי ולא רק סיפורם של קובעי המדיניות בבית לוחמי הגטאות".²³⁷

שאלת מקומו של מרד הגטאות המשיכה להעסיק את אנשי הבית. בראיון שנתן אנטק לכתב העיתון "למרחב" רם עברון, לציון עשרים וחמש שנים למרד גטו ורשה, אמר:

"אינני חושב שיש צורך לנתח את המרד מבחינה צבאית. המדובר הוא במלחמה של פחות מאלף איש נגד צבא אדיר ובלב איש לא היה פקפוק ביחס לתוצאותיו המעשיות. זה לא נושא ללימוד בבית ספר צבאי. לא הנשק, לא המבצעים, לא הטקטיקה. אם יש בית ספר ללימוד רוח האדם, הרי שם זה צריך להיות מקצוע ראשי. הדברים החשובים באמת היו טמונים בכוח שגילו צעירים יהודים, לאחר שנים של השפלה, לקום על משמידיהם ולקבוע בעצמם באיזה מוות יבחרו: טרבלינקה או מרד. אינני יודע אם קיימת אמת מידה מקובלת למוד את זה".²³⁸

לקראת הפקת הסרט "פני המרד" הוחלט שהיצירה תעסוק בכל ההיבטים של ההתנגדות היהודית כולל התקוממות רוחנית, תרבותית, דתית ומוסרית. ובגילויים שונים של הגנה על צלם האדם. "פני המרד" היה השני בטרילוגיה בהפקת חיים גורי וז'אק ארליך. הטרילוגיה כללה שלושה סרטים באורך מלא: "המכה ה'81" משנת 1974 שגולל את קורות השואה והורכב מפסקול של עדויות ממשפט אייכמן. "פני המרד" משנת 1979 שתאר את גילויי ההתנגדות היהודית לכובש הגרמני. ו"הים

²³⁴ כוכבי - 50 שנה, עמ' 224.

²³⁵ בינה סלע צור, "בין זיכרון להוויה: מוזיאון לוחמי הגטאות האגף החדש", **איים של זיכרון: השואה במוזאונים בראשית המאה ה-21**, משואה ל"ה, משואה ומשרד הביטחון הוצאה לאור (2008) עמ' 58. להלן: סלע צור - בין זיכרון להוויה.

²³⁶ שרה שניר, "על דן גלברט מקיבוץ אלונים", חוברת לזכרו של **דן גלברט 1918 - 2000**, ירושלים (2002) עמ' 58.

²³⁷ שמחה שטיין, שם, עמ' 60.

²³⁸ יצחק צוקרמן, **שבע השנים ההן 1939 - 1946**, הוצאת הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות (1991), עמ' 18.

האחרון" משנת 1985 שסיפר את סיפור שארית הפליטה. בבריחה, בהברחת הגבולות, בהעפלה לארץ ישראל ובניסיון לפרוץ את ההסגר הימי של הצי הבריטי.²³⁹

תערוכות קבועות זמניות, תערוכות ניידות שנשלחו למוסדות חינוך ותרבות בארץ ובחוץ לארץ, ארכיון, ספרייה, הוצאת ספרים ועצרת זיכרון שנתית - בכל האמצעים האלה ניסה המוזיאון להנחיל את מורשת השואה וההתנגדות ואת לקחייהן וזאת מתוך הצורך להתאים את הבית ופעילותו למציאות משתנה ולקהל היעד, ומתוך ניסיון בלתי פוסק להתמודד עם השאלה מהי הדרך הנכונה לעשות זאת:

"שפתנו לא נוצרה לתיאור השואה.. אם תשאל אותי מה היה הדבר הקשה ביותר בכל ניסיונות ההידברות שלנו עם הדור הצעיר בארץ, אגיד ללא היסוס: הכי קשה היה הניסיון להקנות להם את התודעה כי רק לפני שנות דור אחד, לא היה ליהודים נשק להגנה. רק לפני דור אחד לא היה מרכז פוליטי שיכוון את המעשה הלאומי ציוני, שידאג לתכנית כללית ויישא באחריות לגורלנו. .. שואל אני את עצמי מה רציתי בעצם לומר בכל העבודה שלנו? תשובתי, שאינה מלאה ומקיפה דיה, היא זו: אנו מבקשים לחנך את המבקר במוזיאון, את הקורא בספרים שלנו או הצופה בסרטים שהפקנו - לכבד את קרבנות השואה; לא לרחם עליהם, לא להתבייש בהם, אלא לכבד אותם".²⁴⁰

צבי ושרה שגר ובמיוחד אנטק וצביה הפכו לעוגן המוסרי של אנשי לשכה 06 של משטרת ישראל שהכינו את החומר לקראת משפט אייכמן כמו גם של גדעון האוזנר התובע במשפט. אנשי הבית העמידו עצמם לרשות הכנת כתב האישום והדגישו את הצורך החיוני בעדויותיהם. צביה ואנטק אף העידו במשפט. לאחר סיום המשפט נמסר תא הזכוכית שבו ישב אייכמן למוזיאון כביטוי הערכה שייחדו המשטרה והתביעה לאנשי הבית בכל הקשור לשימור מורשת השואה והנצחתה.²⁴¹ כמוצג היסטורי וכחפץ שהיה חלק מתפאורת ההליך המשפטי, התא בו ישב אדולף אייכמן במהלך משפטו בירושלים הוא גם עדות וגם אפילו. התא ממחיש את סיפור הבאתו לדין של מי שהיה מופקד על הפתרון הסופי, את משפטו ואת הוצאתו להורג על הפשעים שביצע נגד האנושות בכלל והעם היהודי בפרט.²⁴²

טוביה בוז'יקובסקי היה ממייסדי הקיבוץ ומחברי הוועדה הראשונה שהוקמה לטיפול ב"בית תרבות - מפעל על שם יצחק קצנלסון". הפעילות המו"לית של בית לוחמי הגטאות החלה עם פרסום ספרו **בין קירות נופלים** שנכתב עוד בפולין ותורגם מידיש. בוז'יקובסקי נפטר ב 9 במרץ 1959 לאחר מחלה והיה לנקבר הראשון בבית העלמין של קיבוץ לוחמי הגטאות.²⁴³ גורלה של שרה בידרמן חברתו

²³⁹ דן גלברט (מעצב), **בית לוחמי הגטאות**, בית לוחמי הגטאות (1990). בשנות התשעים כשהוקמה תערוכת "ההתנגדות היהודית" היא כבר ביטאה תפיסה מורכבת יותר, מרובת פנים של התגובה היהודית בשואה כשציינה צורות התנגדות שונות: ממאבק הישרדות ברמת הקיום היומיומי ועד להתנגדות המאורגנת ששיאה המאבק החמוש.

²⁴⁰ דרור - דפי עדות, "צבי שגר", עמ' 1401.

²⁴¹ יבלונקה - אייכמן, עמ' 85; חליפת מכתבים וחומרים תיעודיים לקראת משפט אייכמן **ארכיון בלה"ג** 4775.

²⁴² דונר וקדם - בית, עמ' 47.

²⁴³ דרור - דפי עדות, "טוביה בוז'יקובסקי", עמ' 1645.

לועדת ההקמה של בית קצנלסון לא שפר עליה. שרה "קרישה" שהיתה לוחמת האי"ל בוורשה נפצעה בצד הארי. היא מעולם לא החלימה לגמרי מפצעה, סבלה סבל פיזי ונפשי רב ונפטרה ב 22 ביוני 1972.²⁴⁴ אבקה (אבא) לביאש, היה מזכיר הקיבוץ בוולדהיים ובמעבר לסמריה ועבד גם כבנאי, חצרן וכמדריך קבוצת הנוער "דרורים" שהגיעה ללוחמי הגטאות מעירק. עזב עם רעייתו את הקיבוץ לקרית חיים ב 1959 מכיוון שבתם לא הצליחה להסתגל ללינה המשותפת.²⁴⁵

יצחק קופצ'בסקי - היה מזכיר הקיבוץ בין השנים 1957 - 1958, נסע ללמוד תואר שלישי בלונדון ובשובו ארצה כבר השתקע עם משפחתו בתל אביב.²⁴⁶

אנטק היה הרוח החיה במוזיאון "מה שאמר - היה! בלעדיו, אין ספק, המוזיאון לא היה קם".²⁴⁷ עם השנים הפך בית לוחמי הגטאות להיות מרכז חיו ולעיסוקו הבלבדי. לא היה אורח בקיבוץ או מבקר בבית משפחת צוקרמן שלא נלקח על ידו לסיור במוזיאון. אהובה פריד, אחותה של צביה סיפרה שכל פעם שהגיעה עם בני משפחתה לבקר היה גורר אותה כדי להציג רכש חדש, תצלומים או סרטים עד שבאחת הפעמים התמרדה והודיעה לו שדי לה במה שכבר ראתה.²⁴⁸ מחצית שנות חיו עברו עליו בפולין, אך מיום שעמד על דעתו רוחו נאחזה בארץ ישראל, בקיבוץ. מחצית החיים השנייה עברה עליו בארץ, אך עד יומו האחרון התקשה להתנער מהקושמאר (סיוט) של מה שעבר עליו תחת הכיבוש הנאצי.²⁴⁹ לאחר מותה של צביה ב 1978, שקע אנטק בצער וחולי ונפטר ב 17 ביוני 1981.

צבי שגר הקדיש את כל שנותיו לעבודתו בבית לוחמי הגטאות. הוא ערך רבים מהספרים שיצאו לאור, נמנה עם עורכי המאספים **דפים לחקר השואה והמרד** והיה סגן מנהל המכון לחקר תקופת השואה המשותף למוזיאון ולאוניברסיטת חיפה. ניהל את המוזיאון עד לפטירתו ב 22 באוגוסט 1984. כשנפטר, ספדה לו רעייתו: "עייף היה, עייף מאוד. עתה מצא את מנוחתו באדמת קיבוץ שכה אהב, ליד קברות חברים, אנשי עמל, עובדי אדמה, שכה רצה להיות אחד מהם".²⁵⁰ שרה שגר עסקה במשך עשרות שנים בכתיבה ספרותית, במחקר ובהוראה, במיוחד בנושאים הקשורים לשואה. נפטרה ב 22 בספטמבר 2008. חווקה פולמן נישאה ליחזקאל רבינוביץ - רבן ונולדו להם בן ושתי בנות. חזקל שימש כמורה ומרכז בית הספר ועבד כעיתונאי. היה חבר מערכת "למרחב" ושנים רבות ערך את עלון הקיבוץ **דפים**. נפטר בשנת 1998 לאחר מחלה ארוכה. חווקה אמנם עסקה בחינוך בקיבוץ ונשאה את דבר הלוחמים מספר פעמים בעצרות, אך לצוות החינוכי של המוזיאון הצטרפה רק בשנת 1985. היא ליוותה מסעות בני נוער לפולין וסיפרה את סיפורה האישי בפני קבוצות רבות ומגוונות בימי עיון במוזיאון עד לפטירתה ב 9 בינואר 2014.

²⁴⁴ פולמן רבן - לא נפרדתי, עמ' 212 - 215.

²⁴⁵ בורשטיין - בלי שום מקרה מוות, עמ' 614.

²⁴⁶ שם, עמ' 716.

²⁴⁷ גוטרמן - צביה, עמ' 336.

²⁴⁸ שם, עמ' 341.

²⁴⁹ דרור - חיים עם הקושמאר, עמ' 88.

²⁵⁰ שרה שגר נשמית, גיליון **דפים** לזכרו של צבי שגר, הוצאת בית לוחמי הגטאות, עמ' 15.

יכולתם של מייסדי בית לוחמי הגטאות בשנות החמישים, שנים בהן עוצבו גובשו ובמידה רבה גם התמסדו דפוסי זיכרון השואה במדינת ישראל²⁵¹ לעשות יש מאין מעוררת השתאות. במחקרו על מרקם הזיכרון מונה ג'יימס יאנג חמישה מניעים להקמת אנדרטאות לזכר השואה ברחבי העולם: הצו היהודי לזכור, הצורך של ממשלות באירופה להסביר את עברן לציבור, הרצון לחנך, כפרת אשמה ורצון למשוך תיירות. בישראל נוסף גורם ייחודי: תחושת שליחות כלל יהודית שנובעת ממעמדה של המדינה כיורשת רוחנית ומעשית של קורבנות השואה.²⁵²

במקרה של בית לוחמי הגטאות ראתה עצמה קבוצת ניצולי שואה בקיבוץ צעיר בפריפריה במידה רבה כנציגת הקורבנות. הם הקימו ארכיון וספרייה, אספו חומרים, גייסו חוקרים ותורמים, פרסמו כתב עת אקדמי ומחקרים, ייסדו הוצאת ספרים, הקימו תערוכות ומבנה מרשים "מפעל חינוכי של זכירה וחקר מדעי שקם בכפר ישראלי, ביישוב קיבוצי, המרוחק ממרכזי היצירה התרבותית במדינה".²⁵³ יצירתו של בית לוחמי הגטאות ייצגה את מחויבותם לתעד ולספר, לזכור ולהזכיר. היתה זו הגשמת חלומם של אנטק בדבר הנצחה חיה ופעילה של השואה והמרד והנחלת הלקח לעתיד. השילוב של הקמת קיבוץ עם הקמת מפעל הנצחה ניצב בבסיס תפיסתו כפי שבאה לידי ביטוי קבל עם ועדה ביום העלייה על הקרקע.²⁵⁴ לאחר מותו, אמר שר - שהיה שותפו בהקמת הבית ופיתוחו לאורך השנים:

"ידעתי.. כי פניו מועדות להגשמה קיבוצית, שתלך בד בבד עם עשייה לשמירת זכר השואה והמרד. כבר אז היה ברור לי שאין כוונתו של יצחק לאנדרטה מעשה אבני גזית או גושי שיש. הבינותי יפה כי חולם הינו על מפעל חי, המשתלב ביצירתו של הדור שבא אחרי השואה; מפעל שיהיה חלק מרקמתו התרבותית של היישוב בארץ, שיהיה בו כדי למצות את לקחי השואה. יצחק רצה שמפעל זה, המתאר את האסון היהודי ואת חולשתו של העם, יהיה מקור של כוח במאבקו של עמנו, מאבק שלא הסתיים. שום ארכיון, כולל הארכיון שלנו, לא היה בשביל יצחק מטרה בפני עצמה. לא גנזך ראה יצחק במפעל כי אם לקח; לא את אבק ההיסטוריה ביקש כי אם לקח לעתיד".²⁵⁵

מפעלים עדיין עומד.

²⁵¹ ויץ - עיצוב זיכרון בשנות החמישים, עמ' 473.

²⁵² יאנג - מרקם הזיכרון, עמ' 2.

²⁵³ שר - במשמרת, עמ' 13.

²⁵⁴ יאנג - מרקם הזיכרון, עמ' 238.

²⁵⁵ שר - במשמרת, עמ' 11 - 12.

פרק ג. מבפנים: יחסי קיבוץ מוזיאון

ג1. הקיבוץ כקהילת חיים והמוזיאון כענף מענפי המשק

מייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות התיישבו בנחלה שהוקצתה להם בחורף 1949 באוהלים וצריפונים, עם ריהוט דל ושירותים משותפים. ציר האורך של הקיבוץ היה ממערב למזרח כשהפנים פונות לעבר מבצר יחיעם. דרומה מהציר אמורים היו לקום מבני המשק וצפונה לו המגורים. מרכז הבנייה שלמה כגן מציין שמראש שוריינה הגבעה הדרומית עבור מוסד ההנצחה. התוכנית כללה כשש מאות דונם לבנייה וככול שהיא התממשה התרחקו מגורי החברים מבתי הילדים וממרכזי השירותים: חדר האוכל, מחסן הבגדים, המכבסה, המקלחת הציבורית והספרייה. הקושי נחשב אז כמשהו זמני. במבנה שנתר מהבסיס הבריטי במורד הגבעה הותקן חדר אוכל בו אכלו, קיימו אספות, ושם היו הרדיו היחיד, ארון הספרייה ותאי הדואר. זה היה גם מועדון התרבות שבו הופיעו אמנים והתקיימו מסיבות הקיבוץ. רק בפברואר 1970, אחרי תהליך ארוך, נבנה חדר אוכל חדש. מייסדי הקיבוץ הקימו משק מעורב המשלב בין עובדי אדמה, בעלי מלאכה ופועלי חרושת. שילבו עמל כפיים ועבודה רוחנית - קיבוץ גדול וגדל ברוח הקיבוץ המאוחד.²⁵⁶

רצון עז ללמוד את מקצועות החקלאות ומוטיבציה למעורבות אפיינו את המשק הצעיר. התנועה שלחה מדריכים לבתי התינוקות, לפלחה, לבנייה, לניהול המשק ולהדרכה חברתית; וחברות וחברים נשלחו לקורסים והשתלמויות בכל התחומים. "ולכן, היינו לקיבוץ של עולים חדשים, שבתקופה קצרה להפליא עמד על הרגליים והפך למשק מתקדם".²⁵⁷ עבודה עצמית ושותפות בעשייה הניבו תנופה בכל תחומי החיים. יוסף פרומר שהיה מזכיר הקיבוץ בין השנים 1958 - 1959 טען שכוחו של הקיבוץ הוא בזה שהחבר יעבוד בכל עבודה שהקיבוץ צריך אותה. "אמרו לי צריך סנדלר - נהייתי סנדלר".²⁵⁸ את הענפים החקלאיים בנו חברים שמבחינה מקצועית התחילו מאפס. כוחם היה בזה שהם היו פתוחים ללמוד. הם קראו בעיתונות המקצועית, השתתפו בימי עיון, למדו בקיבוצים אחרים ובעזרתם של מדריכים חקלאיים. מאירק'ה אגמי, מרכז המשק בשנים 1966 - 1970 ו 1973 - 1975 זכר ש"עבדנו שלוש משמרות ביממה. בהיותנו דלים בציוד מצאנו פטנטים. היינו מחברים שניים שלושה דרילים (מזרעות) כדי ליצור רוחב בזריעה".²⁵⁹

על היצירתיות והחדשנות סיפר יששכר לונדון: "בזמן שבמשקי הסביבה איש עדיין לא העלה בדעתו להעביר את הבישול על פרימוסים לבישול באמצעות קיטור, הצעתי לעשות את הקפיצה הזו.. בהמשך הכנסנו גם סירי בישול מנירוסטה והיה לנו ממש מטבח מודרני!".²⁶⁰

חברי קיבוץ לוחמי הגטאות עשו מאמצים גדולים להתערות בהוויה הצברית.²⁶¹ רחל ביקל ילידת הארץ שהגיעה לקיבוץ בעקבות אהבתה לאוסקר הנדלר חשה שהיא בבחינת צופה משתתפת:

²⁵⁶ דרור - סיפור המקום, עמ' 83.

²⁵⁷ שם, עמ' 49.

²⁵⁸ שם, עמ' 83.

²⁵⁹ שם, עמ' 43.

²⁶⁰ שם, עמ' 64 - 65.

²⁶¹ בקיבוץ 5, 13 באפריל 1950, עמ' 2.

"כקולקטיב הם שאפו בלב ובנפש לא להיקלט אלא 'להקליט' את עצמם בארץ. אני מדברת על השירים ששרו במקהלה, על האופי ששיוו לחגים, על הספרים שקראו, על החוג הקטן ששקד בשבתות ובשעות הפנאי על הכרת הסביבה.. על הרצאות שהוזמנו כדי ללמוד על תולדות הארץ, על ההתעקשות לקרוא עיתון בעברית וגולת הכותרת: הטיולים הגדולים בשנות החמישים והשישים לגליל, לנגב, למדבר יהודה, לאילת ולסיני".²⁶²

עם התבססות המשק דאגו החברים גם לביטחון אישי ולעלייה מתמדת ברמת החיים. הם אבזרו את בתיהם ואת מבני הציבור ולעיתים אף הקדימו את הרמה המקובלת ביישובי התנועה.²⁶³ צביה, שהיתה פעילה מאוד בחיי הקיבוץ, הפכה עובדת חרוצה בכל תחום שבו נדרשה. עבדה במטבח, בלול וכיהנה שלוש פעמים כמזכירת המשק (1948 ביגור/ולדהיים; 1956 - 1957; 1963 - 1965) "כאילו באמת היה זה כה פשוט להמיר את הנשק, את המתח הגבוה של קרב, את אלף ההצעות בעיני המוות, את הייאוש הצומח ומשתלב עם גבורה, ליום עמל וחיים בקיבוץ".²⁶⁴ המייסדים התמקדו בהווה, אך צללי העבר לא הרפו. סיפר אנטק:

"בשנים הראשונות הייתי כמו שיכור, ואולי כמי שמהלך על חבל מעל זירת הקרקס ואינו נופל.. הדברים נשאר מופעפים בתוכי.. יצאתי פעם בשעת בין ערביים אל השדה ובידי החזקתי את ילדי הפעוט.. בפתאומיות נח מול עיניי מראה מהגטו בוורשה".²⁶⁵

ב 1954 החלה נינה ונגרוב לבית גזמן לכתוב יומן במשק:

"תפקדתי כרגיל.. הלא המלחמה עברה, ואני נמצאת בארץ ישראל, ויש לי בעל וילדים - כל אלה חלומות שהתגשמו, ולמראית עין נראה שהכל בסדר, שהגעתי למה שרציתי להגיע. הן חלומי היה להיות אדם חופשי, לבנות משפחה, שסוף סוף יהיה לי טוב. אלא שבפנים לא כך בדיוק היו הדברים. לא חשתי שאני נותנת את עצמי לכל מה שקורה. בפנים אני חיה עם עצמי את עברי".²⁶⁶

באפריל 1963 התפרסמה כתבה בעיתון מעריב תחת הכותרת "דמותו של ישוב: קיבוץ לוחמי הגטאות".²⁶⁷ הכתב כתב על הקמת הקיבוץ והקמת המוזיאון והתייחס להיסוסים וללבטים של המייסדים. כיצד יעכלו אנשים שחיו שנים באופן ממושטר את עצם הקולקטיביות והאם מתוך המחסור והפחדים של ימי השואה לא יגברו מגמות אינדיבידואליות "כמיהה לפינה עצמית חמימה, שאיפות זעיר בורגניות.. האם לא יירתעו מפני השיתוף, מפני המרות הקיבוצית? והרי ידוע הפחד מפני 'קולחוז'..". והאם תחת מטען החוויות ומשקע הזיכרונות שנשאו יוכלו בכלל לבנות חיים משותפים חדשים? מסקנתו משיחותיו עם חברים במשק היתה שהמייסדים לא התעלמו מהקשיים הצפויים

²⁶² דרור - סיפור המקום, עמ' 74.

²⁶³ קנטור - בעצמם, עמ' 321.

²⁶⁴ רבקה גורפיין, "התמונה", במדור לחברה **על המשמר**, 9 באפריל 1956, עמ' 2.

²⁶⁵ דרור - סיפור המקום, עמ' 41.

²⁶⁶ דרור - דפי עדות, "נינה ונגרוב לבית גזמן", עמ' 13.

²⁶⁷ יהושע א. גלבע "דמותו של ישוב: קיבוץ לוחמי הגטאות" **מעריב** 14 באפריל 1963, עמ' 8. להלן: גלבע - דמותו של ישוב.

מהרכב החברים אבל "סמכו על כוח החיים ולא רצו להניח לניסיון השנים שנצטבר אצלם כי יתפורר ויאבד" החברים הסבירו כי מלכתחילה הבינו שניסיון לחיות באופן קבוע את חוויות העבר, הוא מצב פתולוגי, אבל גם לא רצו לטשטש את העבר. קיבוצם שילב עבר והווה. לא בריחה מזיכרונות, כי אם הנצחת העבר תוך חיים רגילים, כדברי צביה: "מידת שכחה מסוימת היא כורח חיוני של קיום אנוש.. שכחה משתלטת בלי תודעה. היא עשתה ותעשה את שלה, גם עלינו. יש משאלות חיים, יש משפחה, בית. לשכחה לא דרושה פעולה. אבל הזיכרון צריך טיפוח".²⁶⁸

למען הזיכרון, ובמקביל למאמצי ההתאקלמות בארץ והקמת חברה עובדת, ייסדו חברי המשק את הארכיון והספרייה. במבנה שנותר מהמחנה הצבאי הבריטי הוקצה חדר למוזיאון המתהווה. בחדר השני של המבנה שכן בית הילדים. העתיד וזיכרון העבר דרו בכפיפה אחת. למרות מצבו הכספי המתוח של המשק הצעיר הושקעו עבודה וכספים בציוד הבית. בית יצחק קצנלסון תפקד כענף בקיבוץ ולצד הדיווחים על התפתחות משקית בפלחה, במספוא ובמרעה הזרוע, בגן הירק, ברפת ובלול, בבריכות הדגים, בכרם ובמשתלת הגפנים, בפרדס ובמטעי הבננות, הופיעו גם סקירות על התפתחות האוספים, תיאור הפריטים שנמסרו על ידי החברים ותיאור העבודה המחקרית.²⁶⁹

יחסם המורכב של חלק מחברי הקיבוץ אל המוזיאון בא לידי ביטוי לאורך השנים במספר צמתים מרכזיים: ראשית בעצם ההחלטה על הקמתו. אנטק ניהל מאבק להקצאת אנשים ומשאבים למוזיאון והצליח להעביר את ההחלטה להקצות מבנה ועובדים אבל הרעיון היסודי בו חפץ - שהקיבוץ ובית לוחמי הגטאות יהיו דבר אחד, לא עמד במבחן הכלכלי או במבחן החברתי. המחלוקת במשק התנהלה על רקע מחסור מתמיד בידיים עובדות (הוקפד על היצמדות לעקרון העבודה העצמית). חלק מן הידיים כתבו, מיינו, תייקו, במקום לחרוש, לטעת, לחלוב. "כל מה שהיה מעבר לעבודה הקונקרטיית במשק לא זכה ללגיטימציה מצד חוג די רחב של חברים. לדוגמא: העצרת. ההתגייסות של החברים להכנת העצרת נתפש אצל אלו כ'הירתמות לקפריזה של אנשים ספורים".²⁷⁰

כבר בדברים שנכתבו לאחר העצרת הראשונה, שהתקיימה ביום העלייה על הקרקע של הקיבוץ, צויין שהפקת האירוע לוותה בספקות וקשיים מצד מוסדות ואנשים אליהם פנו המייסדים בבקשה עזרה, אך גם מצד חברים בקיבוץ:

"לא עודדה אותנו גם עמדת חברנו אנו באספות אשר הוקדשו לעניין זה ובשיחות שהתנהלו בין החברים בכל הזדמנות. ורק עקשנותם של יחידים יחד עם עזרתם של מוסדות אחדים שהבינו את ערך יום הזיכרון ועידודם של חברים אחדים - רק זה עמד לנו ולבסוף ריכז סביב הפעולות הרבות והמסועפות את מרבית חברנו. ימי ההכנות האחרונות הפכו לנו ימים של עמל ופרך בעיקר בסמריה, הטובים והנאמנים מבין חברינו עמדו במבחן ועל כך יישר כוחם".²⁷¹

²⁶⁸ שם.

²⁶⁹ לדוגמא: דפים מס' 54, 18 באוגוסט 1950, עמ' 3; דפים מס' 61, 1 בדצמבר 1950, עמ' 4; דפים מס' 70, 29 בספטמבר 1951, עמ' 7-8; דפים מס' 88, 31 בדצמבר 1954, עמ' 6.

²⁷⁰ דרור - סיפור המקום, עמ' 54.

²⁷¹ דפים מס' 10, נוה יער - סמריה, 22 באפריל 1949, עמ' 2.

החיבור בין שלושת הגרעינים מיגור, מגינוסר ומבית השיטה לא היה תמיד קל, כפי שסיפרה אורה ברוט בגילוי לב:

"אפילו כשרציתי לחלוק על דעתם של חברי החבורה המובילה את הקיבוץ (כולם מגרעין יגור) לא העזתי. עברו שנים עד שהעזתי להתווכח איתם. הם היו מדברים בשצף קצף, בהרמת קול, ומי אני שאחלוק עליהם? חברותי נהגו אחרת. הן פיתחו רגשות הערצה כלפי החבורה המובילה, וגם אני הסתגלתי לראות בהם 'מנהיגי הדור', 'חברים מרכזיים'. רק פה ושם היו ניסיונות להתקומם כנגד הלחץ שהם הפעילו בכל תחום אפשרי".²⁷²

ההצעה להתחיל בבניית המוזיאון חידדה את היחסים הבין אישיים וגרמה למתח הסמוי ששרר בין חברים בקיבוץ לבין עובדי המוזיאון ופעיליו לפרוץ באספות ובשיחות החצר.²⁷³

"עד היום תקוע בזיכרוני מה ששמעתי מפי אדם בעל מעמד בניהול הקיבוץ, אחד מאלה שהשואה צרבה בו בצורה האכזרית ביותר, ששפך אש וגופרית נגד יוזמי הבנייה. הוא אמר: 'אמא שלי לימדה אותי שכשאתי עובר ליד הכנסייה שבעיירה שלי עליי להפנות ממנה את מבטי ולירוק שלוש יריקות. כך אעשה מול הבית הזה אם אמנם יקום'".²⁷⁴

היו מי שביטאו את הסתייגותם במילים קשות: "אסור שהבית הזה יקום אצלנו. חטא כבד נחטא לילדינו אם נכריח אותם לחיות תמיד בצל השואה".²⁷⁵

אחרים סבלו מההשפעה שהשפיעו עליהם תכני המוזיאון. גרשון פלג, שהיה אחד החברים שעבדו במוזיאון בראשית הקמתו סיפר שהתקופה במהלכה הוקמה התערוכה שעסקה בעולם המחנות השפיעה עליו מבחינה נפשית בצורה איומה ממש "המשכתי עוד. עבדתי קצת. כמעט שלא ירדתי לאותו אולם. אבל יום אחד החלטתי שזהו זה. באתי הביתה, אמרתי: מירקה, יותר אני לבית קצנלסון לא נכנס".²⁷⁶

לעומת המסתייגים ניצבה אותה קבוצה שבראש מעייניה ובמרכז עיסוקה היתה הנצחת העבר. נדרש זמן עד שהחברה כולה הכירה בחשיבותו של מפעל ההנצחה המתפתח.

2. הקיבוץ המאוחד וטבנקין יחסם לקיבוץ לוחמי הגטאות ולמוזיאון

אחת הסיבות המרכזיות להתנגדות לבניית המוזיאון היה חשש מן העול הכלכלי שיוטל על הקיבוץ הצעיר. "היה ויכוח לאן ילכו הכספים שצביה ויצחק גייסו בחו"ל. היו חברים שטענו שהכסף לא צריך ללכת למוזיאון, אלא לבניית הקיבוץ. לרכישת טרקטור חדש. הוויכוח הזה הולך כחוט השני לאורך

²⁷² דרור - סיפור המקום, עמ' 28.

²⁷³ ברזל - עד כלות ומנגד, עמ' 190.

²⁷⁴ דרור - סיפור המקום, עמ' 174.

²⁷⁵ שם, עמ' 54. את הדברים אמר בוריה יודקובסקי, שנעוריו ובחרותו היו בביטון, עירת הולדתה של צביה לובטקין. שררו ביניהם חילוקי דעות אך גם כבוד והערכה רבה.

²⁷⁶ בורשטיין - בלי שום מקרה מוות, עמ' 58; בנימין אמוליק, "מספרים ושרים על גרשון", 20 בדצמבר 2007,

דף ההנצחה לגרשון פלג באתר קיבוץ לוחמי הגטאות

<http://www.loh.org.il/viewpage.asp?pagesCatID=576&MemorialPage=1&Personkey=gf95g3g877878377832128321vx1&siteName=lohamei>

ההיסטוריה שלנו".²⁷⁷ באספה כללית של הקיבוץ מה 31 בינואר 1959 שדנה בכספי התרומות שגייס אנטק בארצות הברית אמר אחד החברים: "מתנגד לשיטת הניהול של בית כצנלסון [שגיא במקור] ומציע שתבחר ועדה של המשק לצורך הטיפול במוסד הנ"ל". בתגובה ציין אנטק שלמרות מאמציו להרחיב את מעגל המחליטים ועדת בית כצנלסון אינה פעילה מספר שנים, ושבימדה ולא יבחרו בו ישמח לסייע גם מחוץ לוועדה. בסיום האספה נערכה הצבעה והוחלט כי התרומה תועבר למוזיאון.²⁷⁸ גב רעיוני וכלכלי להקמתו ופעילותו של הבית נתנו ראשי הקיבוץ המאוחד, תנועה שיזמה והזינה שורה של מוסדות ציבור ותרבות, ביניהם הוצאת ספרים, סמינר אפעל, המשכן לאמנות בעין חרוד, תזמורת ומקהלה.²⁷⁹

בינואר 1950 החליטה מזכירות הקיבוץ המאוחד לעודד את יוזמת חברי הקיבוץ להקמת מוזיאון בהענקת הלוואה.²⁸⁰ ביולי 1950 פנה אנטק למזכירות הקיבוץ המאוחד בבקשה לתמיכה כלכלית:

"ההוצאות השוטפות שלנו בסכום של 870 ל"י לחודש. ז"א 10,440 ל"י לשנה. נוסף לתקציב חודשי זה דרושה קרן של 4,500 ל"י להוצאת ספרים...הסעיף השלישי בתקציבנו הוא הקמת הבניין. המוסד שוכן עתה בבית קטנטן והמקום הוא צר מלהכיל את החומר העשיר ואת הספרייה הגדולה. עשינו צעדים ראשונים בכדי להבטיח לנו עזרה ותמיכה מצד מוסדות וארגונים שונים אך ברור לנו שיש סיכוי לעבודתנו רק אם הקיבוץ ישא בעול החזקת המפעל בתקופה הראשונה עד להרחבת הבסיס החומרי שלו... אנו מניחים שאין צורך במקרה זה להרחיב את הדיבור על המפעל עצמו על ערכו ועל ערכיו - הרי המפעל הזה קנינו ויצירו של בית הקיבוץ כולו והוא גם יקבע את דמותו".²⁸¹

התנועה החליטה לגייס כספים ולעזור בהקמת המבנה והחליטה להמליץ בפני כל יישובי הקיבוץ על תשלום מס של ארבעה גרוש לחבר לחודש. "ההחלטה הזו מעידה על מידת האהדה וההבנה של מוסדות הקיבוץ למפעלנו זה".²⁸²

ב 1952 החליטה מזכירות הקיבוץ המאוחד על הקמת ועד ציבורי ומגבית קבועה לצורכי בית כצנלסון²⁸³ ועל מימוש החלטה זו הופקדו טבנקין, יגאל אלון, ברל רפטור,²⁸⁴ לייב לויטה²⁸⁵ ואנטק. בספטמבר 1953 הוקמה "אגודת שוחרי בית לוחמי הגטאות" לשמש משענת ציבורית ולהבטיח את קיומו ופיתוחו של המוזיאון. צביה שימשה כמזכירת הוועד הארצי של השוחרים וטוביה בוז'יקובסקי

²⁷⁷ שרה שרר בראיון מה 12 לאוגוסט 2003, בורשטיין - בלי שום מקרה מוות, עמ' 41.

²⁷⁸ ליאור ענבר, "קיבוץ לוחמי הגטאות: מחוז זיכרון בתוך הווה מאתגר: 1949 - 1959", ילקוט מורשת, 99, גבעת חביבה (2018) עמ' 77.

²⁷⁹ אפרת - סמליות והפשטה, עמ' 4.

²⁸⁰ מזכירות הקיבוץ המאוחד 24 בינואר 1950 ארכיון הקיבוץ המאוחד (אק"מ) חטיבה 1 ב, מיכל 8, תיק 36; מזכירות הקיבוץ המאוחד 21 ביולי 1950 אק"מ חטיבה 1 ב, מיכל 8, תיק 38.

²⁸¹ יצחק צוקרמן למזכירות הקיבוץ המאוחד 23 ביולי 1950 ארכיון בלה"ג 20659.

²⁸² דפים מס' 65, 26 בינואר 1951, עמ' 3.

²⁸³ ברזל - עד כלות ומנגד, עמ' 190.

²⁸⁴ ברל (דב) רפטור (1902 - 1989) נולד ברוז'ין, אוקראינה. מראשי ההסתדרות. מחותמי מגילת העצמאות. חבר כנסת מהאגף השמאלי (חברתית) ואקטיביסטי (ביטחונית) של תנועת העבודה.

²⁸⁵ לייב לויטה (1904 - 1976) נולד במינסק, בלרוס. בשנת 1924 עלה לארץ ישראל והצטרף לקיבוץ עין חרוד. ב-1939 היה שליח בפולין. לאחר המלחמה השתתף בארגון פעולות הבריחה וההעפלה. מגדולי האידיאולוגים בקיבוץ המאוחד, מזכיר מדיני במפ"ם ועורך בהוצאת הקיבוץ המאוחד. מיזמי הקמת "יד טבנקין" וחבר הנהלתו.

מונה לגזבר.²⁸⁶ ביטוי סמלי לקשר שבין מוסד ההנצחה לבין הקיבוץ המאוחד היה הכללתם של כל חבריו באגודת שוחרי הבית. במסגרת זו הוטל על כל אחד מחברי הקיבוצים לשלם מס חודשי להדגשת תמיכתם בפעילותם של חברי לוחמי הגטאות. צביה הגיבה בתקיפות כנגד כל קיבוץ שניסה להתחמק מתשלום דמי החברות באגודה. בספטמבר 1953 נשלח חוזר אל כל חברי הקיבוץ המאוחד ובו תזכורת כי "הובטח לנו הסדר כולל אשר יבטיח את השתתפותם של כל משקי הקיבוץ בהחזקת המוסד, בהתאם למספר חבריו".²⁸⁷

באוקטובר 1957 נמסר במזכירות הקיבוץ המאוחד שעד אז הושקעו בבנין 50,000 ל"י ועד לסיום הבנייה יש צורך בעוד 80,000 - 100,000 ל"י. בערבות קרן הקיבוץ המאוחד הושגו הלוואות למימון השלמת הבנייה, אך מפעל הבנייה שנמשך צבר חוב גדול. בשנת 1963 החליטה מזכירות התנועה להכפיל את המס המוטל על חברי הקיבוצים למען פעילות בית לוחמי הגטאות מ 12,000 ל"י לשנה ל 27,000 ל"י.²⁸⁸

פרט להקצבה ממשרד החינוך והתרבות והענקות צנועות ממספר רשויות מקומיות לא זכה המוסד לעזרה ממשית והתקיים בעיקר הודות לתמיכת הקיבוץ המאוחד. לאורך שנות השישים והשבעים עסק אנטק בגיוס משאבים כלכליים בארץ ובחוץ לארץ. "מעטה עדיין התמיכה הציבורית שהמוסד נהנה הימנה, עזרה רחבה ממשית, מוסרית וכספית של הציבוריות היהודית בארץ ומחוצה לה, היא בלבד יכולה להבטיח התפתחות מתמדת ופעולה תקינה של בית לוחמי הגטאות".²⁸⁹

לעיתים גוייסה למשימה גם צביה. לשם הגדלת המימון יצרה קשר עם ארגונים שונים דוגמת הסתדרות המורים כדי לרתום את חבריהם לאגודת השוחרים, ובניסיון לקבל גיבוי ציבורי ממלכת היא עמדה בקשר עם אשת רחל ינאית בן צבי רעיית נשיא המדינה:

"סבורה אני כי מיותר להדגיש כמה מוקירים אנחנו את זיקתך הכנה להנצחת השואה והמרד ואת אהדתך לתפקידים אשר 'בית לוחמי הגטאות' העמיס על עצמו.. למרות ההתנכרות מצד מוסדות לאומיים, למרות מצבנו הכספי הדחוק, הספקנו להקים מוסד בעל ערך לאומי, מוזיאון, בו מבקרים עשרות אלפים יהודים, ספריה.. ארכיון של תעודות ועדויות על חייהם של יהודי אירופה, ואוסף תמונות גדול.. המצב הדחוק כובל אותנו לא מעט. הבניין, אשר התחלנו להקימו - הופסקה בנייתו בגלל חוסר כסף ואין כל ספק כי רבה העבודה, שצריכה להיעשות מזו שעשינו, וראויה היא לתמיכה".²⁹⁰

קיבוץ לוחמי הגטאות ומוזיאון בית לוחמי הגטאות צמחו זה לצד זה כקהילת חיים ואתר הנצחה וזיכרון. בדבריו בפני מרכז הקיבוץ המאוחד ב 1974 אמר צבי שר:

²⁸⁶ יודקה הלמן וצביקה דרור (עורכים), "אבני דרך בתולדות הבית", **עדות** חוברת ד, בית לוחמי הגטאות, (נובמבר 1989), עמ' 15; גוטרמן - צביה, עמ' 337.

²⁸⁷ **ידיעות בית לוחמי הגטאות** 3, אוקטובר 1953 עמ' 3.

²⁸⁸ יעקב זק, **רעיון וכסף רוח וחומר: הסיפור של קרן הקיבוץ המאוחד בע"מ**, יד טבנקין (1999), עמ' 174 - 176. להלן: זק - רעיון וכסף.

²⁸⁹ "בית לוחמי הגטאות למורשת השואה והמרד ע"ש יצחק קצנלסון סקירה כללית" **ארכיון בלה"ג** 2730, עמ' 3.

²⁹⁰ מכתב של צביה לובטקין לרחל ינאית בן צבי מה 26 בפברואר 1957 **ארכיון בלה"ג** 14597.

"..כל הישגנו לא באו לנו אלא בזכות מזיגה של שלושה גורמים שהם מקור כוחנו וקרקע צמיחתנו. הראשון בשילוש המופלא הזה: חזונם, יוזמתם ומעופם של היהודים, בעלי תודעת השליחות המזינה ומפרנסת אותם כל השנים; השני - דבקותו ורוחב אופקיו של המשק, שעל אדמתו קם הבית ושחבריו היוו במשך שנים רבות את הגרעין בצוות המפעיל אותו. והחוט השלישי במישור יחיד במינו זה - הקיבוץ המאוחד על יישוביו ומוסדותיו, אשר ליווה את הבית בכל שנות קיומו, עמד לימינו, העניק לו את תמיכתו המוסרית והחומרית, העמיד לרשותו את מגוייסיו...".²⁹¹

טבנקין, שראה במחצית שנות הארבעים כיצד התערער בסיס קיומו של הקיבוץ המאוחד והוא נדחק לשולי סדר יומה של החברה הישראלית, בשל התהום שפערה השואה בהווית קיומו של העם היהודי אך גם בגלל המאבקים הפוליטיים הבלתי פוסקים בתוך התנועה ומחוצה לה, ביקש להאחז באתוס המרד.²⁹² המפגש בין הנהגת התנועה בארץ ישראל למורדי גטו ורשה, היה טעון ולווה רגשות אשמה, גאווה וחשש.²⁹³ ההנהגה עמדה על ערכו של קיבוץ שבו יתרכזו הלוחמים ששמם נישא אז בפי כל, הפכה אותם לסמל ועשתה בו שימוש "היינו מוקד למתעניינים, אנשי שם, אנשי רוח ותרבות, עסקנים וסתם יהודים שמפעלם של ניצולי שואה עורר בהם צורך להזדהות". יחד עם זאת המשיכו לראות בהם קבוצה יוצא דופן שיש לנהוג באנשיה משנה זהירות "כיוון שהם דיכאוניים".²⁹⁴

תחושת החוב כלפי צביה ואנטק נוכח גדולת מעשה המרד ומשום ש"אנחנו לא היינו איתם" הוצגה כנתון של קבע בהתייחסות התנועה לגיבוריה, ואף יצרה רצון "לפצותם, להעניק להם את היקר ביותר ואת הטוב ביותר שיש לנו". דברי ההערצה והאהבה שהרעיפו עליהם חברי הקיבוץ המאוחד קיבלו משנה תוקף נוכח הנורמה התנועתית על פיה אין להוציא ולייחד את היחיד מתוך הכלל.²⁹⁵

את מערכת היחסים שנוצרה בין גרעין חברים בקיבוץ לוחמי הגטאות לבין טבנקין ניתן להמשיל ליחסים של אב גאה בילדיו המוצלחים. שניים מאותם ילדים, צביה ואנטק הסבו לו נחת מיוחדת.²⁹⁶ טבנקין חיפש את קרבתם של צביה ואנטק אך גם ציפה למחוייבות הדדית. הוא לא רצה להותירם כסמל גבורה מורם ומנותק מעם וניסה לרתום אותם לעשייה פוליטית תנועתית. נוכחותם ולעיתים העדרם היוו גורם משמעותי בעיצוב יחסו לשואה ולמרד.²⁹⁷

מעורבות הנהגת הקיבוץ המאוחד בעיצובו ובבנייתו של מחוז הזיכרון בקיבוץ לוחמי הגטאות ובבית לוחמי הגטאות באה לידי ביטוי לא רק בתמיכה כלכלית אלא גם בביקורים תכופים בקיבוץ. ועדות החינוך, המשק והחברה של מזכירות הקיבוץ המאוחד היו אורחות קבועות ביישוב וביקוריהן זכו לאזכורים בעלוני הקיבוץ. מבחינת טבנקין הקיבוץ היה של אנטק וצביה, אבל זה לא היה הקיבוץ רק שלהם. היו מי שחשו גאווה משום שזכו להיכלל במסגרת מיוחדת לצדם ובצילם "היות ראשי קבוצתנו

²⁹¹ צבי שגר מתוך דברים שנשא בפני מרכז הקיבוץ המאוחד, 1974. בתוך: יודקה הלמן וצביקה דרור (עורכים), **עדות**, חוברת ד, בית לוחמי הגטאות, נובמבר 1989, עמ' 32.

²⁹² ענבר - מעל לחשכת התהום, עמ' VI.

²⁹³ קנטור - בעצמם, עמ' 1 - 2.

²⁹⁴ גוטרמן - צביה, עמ' 328.

²⁹⁵ ברזל - עד כלות ומנגד, עמ' 154 - 155.

²⁹⁶ ענבר - מעל לחשכת התהום, עמ' 141 - 143.

²⁹⁷ שם, עמ' 135.

בבחינת מיוחסים אצל מנהיגי התנועה ושועי המדינה חלחלה אלינו, חשנו שכל מה שמורעף עליהם מורעף גם עלינו". אך היו שחשו שנוכחותם מכבידה ומחייבת את שאר החברים כמו היו תחת מבחן מתמשך.²⁹⁸

על רקע זה מעניינת תפיסתו של טבנקין שהבחין בין ניצולי שואה 'סתם' - אלה ש"אין הם מרימים את האת על אויביהם אף כי יודעים כי חופרים הם קבר לעצמם" לבין חברי תנועות הנוער החלוציות. חברי תנועות הנוער זכו לגילויי הערכה ואפילו הערצה. המוני בית ישראל שלא היו חלוצים ולא היו מורדים נתפסו כגלותיים וזכו ליחס שונה.²⁹⁹ רוב מייסדי הקיבוץ, כזכור, לא היו לוחמים. המרד כערך מחנך לדורות הודגש בשיח הציבורי ובייחוד בעצרות הזיכרון שהתקיימו במשק לוחמי הגטאות בימי הזיכרון. בעשור למרד גטו ורשה נכתב ב"בקיבוץ":

"הקיבוץ המאוחד, אשר באמצעיו הונח היסוד ל'בית יצחק קצנלסון', חברי המקום הרואים בבית זה חלק בלתי נפרד מביתם וממשקם - ימשיכו במאמציהם לבסס את מעמדו, להרחיב את מסגרתו, להכשירו לתפקידו העיקרי: להזכיר ולזכור, לחנך את הדור הצעיר בארץ לאור משואות הגבורה של מורדי הגטאות ומפעלי ההתיישבות של ממשיכיהם".³⁰⁰

העצרת בקיבוץ לוחמי הגטאות לציון יום הזיכרון לגבורה ולמרד היתה למסורת. זיכרון הקמת הקיבוץ והנצחת מרד הגטאות נכרכו יחד בטקס חגיגי, כלל ארצי. בשנים הראשונות לקיומה של מדינת ישראל, פרט לעצרת הזיכרון בקיבוץ יד מרדכי שבדרום, היה זה האירוע המרכזי לציון "יום השואה והמרד". ב-1951 כשהתקבלה ההחלטה לקבוע את יום הזיכרון הממלכתי לאירועי השואה בכ"ז ניסן ולכנותו "יום הזיכרון לשואה ולמרד הגטאות", היא תאמה את השקפתם של אנשי השמאל הציוני שנאבקו על אופייה של מדינת ישראל כמדינה חלוצית סוציאליסטית ועל מעמדו המיוחד של הקיבוץ, ואת השקפתם של אנשי בית לוחמי הגטאות³⁰¹ הקיבוץ המאוחד הזיז את ציון יום המרד מהתאריך הלוועזי למועד העברי שקבעה הכנסת. לקראת העצרת של 1954 ביקשו חברי לוחמי הגטאות מתנועתם לחדול מן הטקס. הם העדיפו "לחיות בצמצום חברנו אנו" ולהסתפק בציון יום השואה כאירוע פנימי בלבד. "אין צורך בעלייה לרגל לבית השואה" כתב המזכיר מוטקה הורביץ מה גם ש"אין לנו כיום לתת אנשים לארגון העצרת". מזכירות הקיבוץ המאוחד התעקשה. המטען הסמלי והאידיאולוגי לא היה עניינם הפרטי של חברי הקיבוץ, הם נשאו בתפקיד בשירות התנועה הקיבוצית והעצרת היתה "סימן היכר של היישוב ושל בריתו עם הקיבוץ" לפיכך "על לוחמי הגטאות לקיים את היום".³⁰²

מבחינת חברי קיבוץ לוחמי הגטאות העצרת הכבידה, אך הנהגת הקיבוץ המאוחד התייחסה למחוז הזיכרון בקיבוץ לוחמי הגטאות כאל נכס חשוב שאפילו הובא אל מערכת הבחירות.³⁰³ "אחדות העבודה" זיהתה עצמה כאקטיביזם הציוני סוציאליסטי המתחבר עם לוחמי הגטאות בגולה ועם

²⁹⁸ גוטרמן - צביה, עמ' 330.

²⁹⁹ יחיעם ויץ, "דימויו העצמי של היישוב ומציאות השואה בראי העיתונות של הקיבוץ המאוחד ומפא"י", **ילקוט מורשת**, מ"ח (אפריל 1990), עמ' 103 - 105.

³⁰⁰ **בקיבוץ** 153, 8 באפריל 1953, עמ' 5.

³⁰¹ שטאובר - הלקח לדור, עמ' 239.

³⁰² מזכירות הקיבוץ המאוחד 28 במרץ 1954 **אק"מ** חטיבה 1 ב, מיכל 10, תיק 55.

³⁰³ קנטור - בעצמם, עמ' 318 - 319.

הפלמ"ח בארץ. לויכוח בינה לבין מפא"י, גוייס אנטק, שבדרך כלל לא היה מעורב בחיים הפוליטיים. הוא הופיע במפגש פעילים באפעל ובאסיפה בקולנוע "אסתר" בתל אביב ב 15 ליוני 1955 וקבע שרק בשורות שירו של אלתרמן "שתי הדרכים" חיים בשלום אנשי היודנראט והלוחמים. מבחינתו רק רוח המרד יכולה היתה להציל.³⁰⁴

ג3. יחסם של הקיבוץ והמוזיאון לגרמניה ולקבלת כספי ה"שילומים"

סערות ציבוריות ואירועים מכוננים במדינת ישראל השפיעו באופן שונה על הקיבוץ ועל המוזיאון. דוגמא לפרשה שהציפה את יחסי הגומלין המורכבים בין הקיבוץ למוזיאון היתה היחס לגרמניה ושאלת קבלת ה"שילומים" והפיצויים האישיים. לצד אמונתם באידיאולוגיה ובעמדות המקובלות של מפ"ם שביטאו תמיכה בברית המועצות, הדגישו אנשי הקיבוץ המאוחד את האלמנט היהודי הציוני. הם קיבלו את הטענה הסובייטית כי מזרח גרמניה זכתה ל"חינוך מחדש" ואין לה כל קשר עם העבר הנאצי והיא שואפת לשלום כנגד האימפריאליזם המערבי, אך לא יכלו לקבל את יחסה השלילי של ברית המועצות לצינונות ולא הסכימו שאין סכנה גם בחימושה של גרמניה המזרחית. גרמניה המערבית נתפסה כניאו נאצית שיעודה להחריב את העולם, ובהסכמה ל"שילומים" ראו התכחשות לשואה ולמרד וסכנה לשלום העולם.³⁰⁵

בתחילת ינואר 1952 אישרה הכנסת את המשך ניהול המשא ומתן עם ממשלת מערב גרמניה על הסכם ה"שילומים". צביה ואנטק לקחו חלק פעיל במאבק ובמחאה נגד המשא ומתן. בויכוח הציבורי הסוער שהתקיים במהלך 1952 מעל דפי העיתונות, בכנסת ובעצרות עם, הם הופיעו בין הדוברים הראשיים מטעמה של מפ"ם, כמי שייצגו את משמעותה האמיתית והבלעדית של "צוואת הקורבנות" במובן של לא סליחה ולא מחילה. הכותרת בעמוד הראשון של "על המשמר" הכריזה: "פרטיזנים ולוחמי מחתרת קוראים: 'מו"מ עם בון - בגידה בקורבנות"'. למול קהל האלפים שהתכנס בקולנוע "מוגרבי" בתל אביב אמרה צביה: "האם גם בארץ ישראל יכולים להיות חילוקי דעות בשנאה נגד רוצחי עמנו?.. פיוס עם גרמניה לא יקום ולא יהיה".³⁰⁶ למחרת התייצבה ביחד עם משלחת של לוחמי הגטאות, פרטיזנים וחילי הבריגדה בפני נשיאות הכנסת כדי למסור את מחאת המוני הלוחמים נגד המשא ומתן.³⁰⁷

בבית לוחמי הגטאות המדיניות היתה ברורה ונחרצת. מאז ייסודו של המוזיאון נמנע כל קשר עם גרמניה. שני היבטים היו לחרם הזה: האחד נגע לקבלת כספים והשני נגע לקבלת גרמנים בבית.

"יצחק היה בלתי מתפשר ביחסו אל העם הגרמני בדורנו. מדעת ויתר על סיכויים וטובות הנאה משינוי היחס לגרמניה ולגרמנים. היה טוען וחוזר וטוען כי את המצבה לבניו, קורבנות הנאצים,

³⁰⁴ יחיעם ויץ, **האיש שנרצח פעמיים: חייו, משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר**, ירושלים, כתר, (1995), עמ' 289 - 293.

³⁰⁵ תמר גזית, **יחסו של הקיבוץ המאוחד לגרמניה 1945 - 1959**, עבודת גמר המוגשת כמילוי חלק מהדרישות לקבל התואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה (1998), עמ' 115 - 117. להלן: גזית - יחסו.

³⁰⁶ "פרטיזנים ולוחמי מחתרת קוראים: 'מו"מ עם בון - בגידה בקורבנות"', **על המשמר**, 6 בינואר 1952, עמ' 1 והמשך בעמ' 4.

³⁰⁷ "הערב עצרת בת"א; משלחת לוחמי מחתרת לכנסת", **על המשמר**, 7 בינואר 1952, עמ' 1.

יקים העם היהודי בכוחותיו ובפרוטותיו האחרונות. ולא יזדקק לשם כך לכספי גרמנים. אפילו יקראו להם כספי שילומים".³⁰⁸

זאב איבינסקי³⁰⁹ העיד על שיחותיו עם אנטק בערוב ימיו:

"דברנו על עתידו של בית לוחמי הגטאות. אמרתי לו 'יש אולי בתים יפים מהבית הזה, לשם מביאים את השועים והגויים הנכבדים המגיעים לישראל, למען יזכרו הם את אשר אנחנו שוכחים יום יום.. אבל הבית הזה, ייחודו הוא זה שאתם הטבעתם בו; הוא נבנה בפרוטותיו של העם היהודי, של הקיבוץ, הוא לא נטל פרוטה מכספי השילומים - בעמידה זקופה וגאה ותקיפה, דחיתם כל קשר עם המרצחים'. ועוד אמרתי 'אני חרד לסחף, ללחצי הדוהרים לנורמליזציה ול'תיקון' ביחסים עם הגרמנים. אני פוחד מן האופורטוניזם והאופורטוניסטים'. אז קם יצחק והרעים קולו: 'כל עוד אני חי ויודקה כאן - לא יקום ולא יהיה!' אני לתומי הפטרתי אבל אנחנו - בני תמותה אנחנו".³¹⁰

אירוח ממוסד ורשמי של קבלת השגריר או קבלת קבוצות מבקרים מאורגנות - נפסל. באמצע שנות השמונים - לאחר שצביה, אנטק וצבי שנר הלכו לעולמם - עלתה השאלה לדין מחודש בעקבות מכתב ששלח ב 24 באפריל 1986 וילי בראנדט (לוחם אנטי נאצי וראש ממשלת גרמניה לשעבר, שבתקופת כהונתו כקנצלר גרמניה ביקר בארץ והיה אורח הקיבוץ המאוחד ויגאל אלון בקיבוצו גינוסר) בו סיפר שהמפלגה הסוציאלדמוקרטית ייסדה סוכנות נסיעות המארגנת סיורים בארצות שונות להרחבתה והעמקתה של התודעה הפוליטית של חברי המפלגה וביקש מהנהלת הבית לדון באפשרות שקבוצת חברי מפלגה צעירים יבקרו בבית לוחמי הגטאות. הדיון בבקשה שהתקיים ב 10 בספטמבר 1986 היה סוער. יודקה הלמן, זאב איבינסקי ושרה שנר תבעו בתוקף לשמור על הנוהל הקיים המסתמך על גישתם של המייסדים וכלל לא להעמיד את הנושא להכרעה בוועד המנהל. שנר אף הציעה שקבוצות של גרמנים יוכלו לבקר בבית כאורחי ההסתדרות, מפלגת העבודה או כל גוף אחר שירצה שכן, אך לא יודרכו על ידי עובדי הבית. הרוב המכריע של חברי הוועד המנהל תמך בהיענות לבקשתו של בראנדט "בהתחשב בעברך האנטי נאצי ומכיוון שאנו יודעים את רצונך ואת כוונותיך הכנים במאבק הרעיוני החינוכי נגד הניאו נאציזם ונגד הניסיון לטשטש ולהכחיש את השואה.. כל קבוצת נוער שתבוא אלינו עם המלצה חתומה על ידך, נארח אותה ונדריך אותה". בראנדט נפטר והסידור לא החזיק מעמד זמן רב. איבינסקי הפסיק את פעילותו בבית ויודקה הלמן התפטר מהוועד המנהל.³¹¹

³⁰⁸ כוכבי - 50 שנה, עמ' 238.

³⁰⁹ זאב איבינסקי (1923 -), נולד בלידה, בלרוס. היסטוריון, מורה ומחנך, איש לח"י בנעוריו, לוחם בשורות גדוד "מוריה" במהלך מלחמת השחרור. ממייסדי קיבוץ יראון בגבול הלבנון. חבר קיבוץ עין חרוד מאוחד. בשנות השבעים שימש כמרצה באוניברסיטה העברית בירושלים בחוגים להיסטוריה כללית ולימודים רוסיים, בנושאי תנועות המהפכה, הטרור והמרד במאות התשע עשרה והעשרים. מיוזמי ומקדמי הקמת "יד לילד" בבית לוחמי הגטאות.

³¹⁰ זאב איבינסקי, **מרד של בדידות: עיונים**, ת"א, בית לוחמי הגטאות ומשואה, (1993), עמ' 102 - 103. להלן: איבינסקי - מרד של בדידות.

³¹¹ חליפת מכתבים בשאלת קשרים עם גרמניה 1986 **ארכיון בלה"ג** 16190.

ביקורי גרמנים הסבו קושי גם לחברים בקיבוץ: "לפני כמה שנים רצו להביא לנס עמים קבוצת נוער גרמני, כדי שיחיו בארץ ויכפרו ויבינו. נשלחתי עם עוד חברים לדבר אל לב אנשי נס עמים לבטל את הרעיון".³¹² בדבריה של צביה לעיתונאי גלבוע תמכה בחרם על גרמניה:

"על גרמניה ודאי יקוים חרם על ידי כל העולם ובראש ובראשונה על ידי יהודים. לפחות בדור שלנו.. חלום בלהות כזה של התקרבות בין יהודים וגרמנים לא יכלה לתאר. היא יודעת לא פחות מאחרים: יש פוליטיקה. אבל האיש ברחוב?! צביה נזרת מפני פסק דין כולל על גרמנים, אבל מה שמתחולל לנגד עינינו הוא לדבריה 'אטרופיה של חוש הגאווה הלאומית'. רע מזה: 'המשך של אשליה יהודית'. כבר גרמניה אחרת? עוד אין עובדות ואנו נאחזים בקש. ואת הסליחה מכרנו מהר מדי - ולא יימחל לנו".³¹³

באוגוסט 1965 נתלתה בחדר האוכל של הקיבוץ כרזה שקראה לשביתת מחאה כנגד כינון היחסים עם גרמניה: "נפסיק את העבודה בשדה בסדנה ובשירותים לאות מחאה נגד בואו של השגריר הגרמני".³¹⁴

יחד עם זאת, כשעלה נושא הפיצויים האישיים בתנועה הקיבוצית, פעלה צביה כמזכירת המשק לקבלת הכסף. היא עברה בין כל החברים והאיצה בהם לחתום על הבקשה לקבלם. היא טענה שעל הגרמנים לשלם על מעשיהם וכי כספי הפיצויים ישמשו לפיתוח ולרווחת המשק. אחרי שהטפסים מולאו והתביעות נשלחו למדו החברים שהיא ואנטק לא הגישו תביעת פיצויים.³¹⁵ זעמם ותסכולם היה רב והיו שהתקשו לסלוח לה על הולכת השולל, כפי שתאר חיים שפרשטיין:

"מוסדות הקיבוץ ראו לעצמם כמשימה להגדיל את מספרם של מקבלי הפיצויים. היו פונים אל חברים, שלפי עצת עורכי הדין היו זכאים לכאורה, ומשכנעים אותם 'לקחת שילומים'. היות שמדובר היה בטובת הכלל, נענו חברים, התגברו על הבחילה, העידו וחתמו. אולם לא כולם. היו חברים שהתנגדותם היתה עקרונית, וקשה היה לכפות עליהם, מה גם שהיו ממלאי תפקידים - כאלה שלא לקחו בעצמם שילומים בגלל עקרונות אידאולוגיים ומוסריים והם הפעילו לחץ על זולתם. פה ושם היתה התפרצות: 'כשאתה תיקח - גם אני אקח!'.³¹⁶

זכאותם של חברי קיבוץ רבים לקבלת פיצויים אישיים, עוררה מתחים במשקי הקיבוץ המאוחד. סכומי הכסף שהיו אמורים להגיע לידיים פרטיות היוו איום על צורת החיים הקיבוצית. התביעה למסירת כספי ה"שילומים" לקיבוץ בהתאם לאידאולוגיה של חיי שיתוף העלתה בחריפות את שאלת השמירה על עיקרון השוויון גם לגבי מקורות כספיים אחרים. ההחלטות שהתקבלו במשקים היו שונות. בעיקרן: מסירת הסכום לקיבוץ למטרות ציבוריות תוך השארת חלק קטן ממנו לחבר המוסר.³¹⁷

³¹² דרור - דפי עדות, "מאירקה אגמי", עמ' 565.

³¹³ גלבוע - דמותו של ישוב.

³¹⁴ ארכיון בלה"ג, מדור תצלומים 53324.

³¹⁵ גוטרמן - צביה, עמ' 345 - 347.

³¹⁶ דרור - סיפור המקום, עמ' 89.

³¹⁷ גזית - יחסו, עמ' 118.

בלוחמי הגטאות סרבו חלק מן החברים להגיש תביעה לפיצויים על אף זכאותם. חברים אחרים ביקשו לקבל באופן אישי את הפיצויים אותם תבעו וסרבו להעבירם לקופת המשק ולאחר שהתקבלה החלטה המחייבת חברים להעביר את הפיצויים מגרמניה לקופת המשק, עזבו מספר משפחות את הקיבוץ.³¹⁸

שנים רבות אחר כך אמר יצחק שטרנברג שהיה מזכיר הקיבוץ בשנים 1951 - 1953 ו 1961 - 1963 מילים קשות על כספי הפיצויים וכינה אותם כסף טמא:

".. בגלל שהוא כסף גרמני, בגלל איך שקיבלנו אותו, בגלל השבר המוסרי - מבחינה תנועתית ופרטית כאחד, בגלל הסחף מ'אף פעם לא נשכח' ובגלל ההתגוללות המתמשכת שלנו בכסף הטמא הזה. עברו שנים. היום אין כבר זכר לחרם על גרמניה. הדויטשה מרקים שלהם כבר מזמן נספגו ב'שוטף' של המשק.. הכל הולך ומתפוגג על ראשינו - האידיאולוגיה, המוסר והיחס אל זכר הקורבן. מבחינה ציבורית פושה בנו רקב. ואני שואל את עצמי האם באיבוד ערכים כזה תוכל החברה שלנו, הקיבוץ, להחזיק מעמד".³¹⁹

בסוגייה זו ניתן לראות כיצד נוצר פער בין מובילי ההחלטות במוזיאון לבין מציאות החיים במשק. בעוד במוזיאון דבקו בסירוב לקבל כסף גרמני, בקיבוץ - גם אם הכספים לא היו מיועדים להוצאות שוטפות אלא למטרה ציבורית משקית (הוחלט להשתמש בכספים לבניית בריכת שחייה) - הכריע הצד המעשי וצרכי הקיבוץ עמדו מעל הכל.

ג. מפנה הדורות: הצטרפות גרעיני "המחנות העולים" לקיבוץ והשתלבותם של בני הדור השני במוזיאון

לקיבוץ לוחמי הגטאות היו מאפיינים ייחודיים לעומת יישובים אחרים. היה זה משק צעיר אך חבריו היו מבוגרים. לניסיון החיים ולבשלות היו אמנם יתרונות אך רבים מהחברים היו במצב בריאותי כזה שלא אפשר להם לעמוד במאמץ הפיזי הכרוך בעבודות השדה. גם עובדת היות כל החברים ניצולי שואה לא הקלה.

"היה זה משגה שיצרנו גרעין הומוגני, מבחינת מוצאם של החברים. גם הגיל הממוצע הגבוה של חברי הגרעין היה בעוכרנו, ושימו לב אל הפער הגדול בין גיל ילדינו לבין גיל החברים. תוצאה אחרת: לא השתרשה התרבות העברית כראוי".³²⁰

הקיבוץ סבל מחוסר כמעט כרוני בידיים עובדות. הפער בין החברים וילדי המשק היה גדול יותר מהרגיל. "אלא שבעיות ופתרונות כרוכים ירדו לעולם. מסתמנת הצמדת גרעין תנועתי לכיתות הבוגרות של בית הספר, לשם יציאה משותפת לנח"ל. אלה יהיו המילואים - כך מקווים - לקיבוץ של יוצאי פולין, אשר מפולין כבר לא יקבל תגבורות ותוספות אדם".³²¹

³¹⁸ דרור - סיפור המקום, עמ' 88.

³¹⁹ שם, עמ' 90.

³²⁰ דפים מס' 172, 7 ביוני 1962, עמ' 6.

³²¹ גלבוע - דמותו של ישוב.

משום כך החליטו לחפש "מפעל חרושתי לא גדול שייתן מענה לפתרון בעייתנו הכאובה".³²² בשנת 1962 הוקם קמ"א [קונדנסטורים מוצרים אלקטרוניים] מפעל לייצור קבלים לתאורה ולמנועים. בשנות השבעים חיפשו מפעל תעשייתי גדול יותר מכיוון ש"צריך להביא בחשבון.. שמטבע הדברים דור המייסדים מזדקן ואילו הדור השני מהווה כוח עבודה מסוג אחר, שבהיותו בעל השכלה גבוהה הוא נוטה לעבוד בעבודות שונות". באחד במאי 1985 הופעל קו הייצור של המפעל שהוקם: "טבעול".³²³ את הדברים כתב גזי קפלן חבר גרעין "אשרת" מהמחנות העולים, גרעין שהגיע ב 1966 כהשלמה לבני המייסדים בקיבוץ ובהליכתם לנח"ל. המחסור החמור בכוח אדם ובידיים עובדות בעיקר כשבני קבוצת "אלון" ילידי 1948 התגייסו הורגש "בכל חומרתו.. במשק כולו ובכל ענף וענף בנפרד.. כדי לעמוד בכל עומס העבודות שלפנינו יידרש מאמץ רב מהציבור כולו.. דרושה לנו עזרה גם ממוסדות הקיבוץ: תוספת בני השנה השלישית.. עד אשר ראשוני בנינו יתחילו לחזור הביתה".³²⁴ תגובתם של חברי המחנות העולים מתל אביב והרצליה שעשו של"ת במעגן מיכאל ומוסדות התנועה החליטו לצרפם ללוחמי הגטאות היתה קשה. הם קנאו בגרעין המקביל שהופנה לקיבוץ אילות: "האידיאל שלנו היה להצטרף לקיבוץ צעיר או להקים קיבוץ חדש".³²⁵ שמונה מבני גרעין "אשרת" נשארו בקיבוץ ונישאו לבנות קיבוצים. ב 1977 נבחר שמחה שטיין, חבר הגרעין לתפקיד מזכיר הקיבוץ - הראשון בתפקיד מבני הדור השני - כך שלמעשה ניתן לראות בהגעת גרעיני המחנות העולים את מפנה הדורות בקיבוץ. באותו הקיץ, קרא לו אנטק והציע לו להיכנס לעבוד בבית לוחמי הגטאות:

"..תהיתי בלבי מה לומר ובלבד שלא להכעיסו. החלטתי לומר שנושא השואה רחוק מהכיוון המחקרי שבחרתי בו.. שעדיין אינני בשל לעבודה במוזיאון.. התכוננתי לתגובת נגד חריפה או להטפת מוסר, אבל הקול הבוטח של אנטק כי זו רק שיחה ראשונה והוא בטוח כי בסופו של דבר אמצא עצמי משתלב בשליחות הזיכרון".³²⁶

חמש שנים לאחר אותה שיחה, בסתיו 1982, החל שטיין את פעילותו במוזיאון. תחילה כמדריך ובהמשך כמנכ"ל המוזיאון. ומה לגבי בני המייסדים? האם גם הילדים שגדלו בקיבוץ בצילו של המוזיאון השתלבו בעבודה בו? על יחסם של בני הדור השני, הצברים, לקיבוץ שהקימו הוריהם ניצולי השואה ולמוזיאון, ניתן ללמוד מספרו של בן הקיבוץ יורם הרפז **ילדי מעיין:**

"..השם של הקיבוץ שלנו לא התאים.. הרגשנו לא נוח עם השם, הוא הכביד עלינו והצר את תנועותינו. התקנאנו בשמות של קיבוצים אחרים, שמות קלים, נאים, שמות שצמחו מן הים, מהשמים, מהאדמה. למשל 'שדות ים', 'איילת השחר' או 'אלונים'. פעם אחת החלטנו לקחת את גורלנו בידינו ולשנות את שם הקיבוץ; לתת לו את השם שמגיע לו. בחרנו משלחת והלכנו לדבר אל לבו של יצחק צוקרמן.. לבסוף העיז אבי ואמר: 'יצחק, השם 'לוחמי הגטאות' הוא שם לא טוב;

³²² פנייה לקבלת מימון להקמת המפעל 1960, דרור - סיפור המקום, עמ' 85; **דפים** מס' 163, 26 בינואר 1962, עמ' 1 - 2; **דפים** מס' 165, 23 בפברואר 1962, עמ' 2 - 3.

³²³ דרור - סיפור המקום, עמ' 136 - 138. "טבעול" הפך מפעל מצליח ורווחי ביותר.

³²⁴ **דפים** מס' 219, 19 במרץ 1966, עמ' 2.

³²⁵ דרור - סיפור המקום, עמ' 106.

³²⁶ שם, עמ' 155 - 156.

אנחנו רוצים שם אחר'.. יצחק שתק זמן רב. הוא לא כעס. נדמה היה שהוא חש את מצוקתנו. בסוף הוא אמר: 'תראו ילדים, אי אפשר להחליף את השם. השם עושה את המקום. אנחנו לא קיבוץ רגיל, אנחנו נועדנו להיות מצבה לששת מיליוני היהודים שנספו בשואה'. יצאנו שותקים. כבדים כמו מצבות".³²⁷

המוזיאון היה חלק ממצייאות קיימת ונוכחת, סמוך לחדר האוכל בלב הקיבוץ

"הבית' על הגבעה בכניסה לקיבוץ היה כל כך גדול עד כי חדר האוכל הצמוד אליו, בתי החברים, הלולים, הרפתות, המטעים, אפילו הים מצדו האחד ורכס ההרים מצדו האחר, נראו קטנים לידו. 'הבית' - כך קראו החברים למוזיאון שלנו לשואה ולגבורה.. גם אנחנו, ילדי מעיין, הרגשנו ב'בית' כמו בבית. מדי פעם נכנסנו לבית, סתם ככה, לשוטט בין התערוכות; להתפעל שוב מהדגמים של מחנות הריכוז או מהמדים הנאציים, וגם כדי להפגין בעלות: הלכנו במכנסיים קצרים ובסנדלים בין האורחים הנפעמים והראנו ש'הבית' שייך לנו.. בביקור אחד פרץ מושיק בצחוק באולם גטו ורשה והדביק את כולנו. כל המבקרים הביטו עלינו מזועזעים".³²⁸

שמעון בנם של צביה ואנטק, הבן הבכור של הקיבוץ טוען ש "אינני זוכר שהיתה לי בעיה לזהות את עצמי כבן קיבוץ לוחמי הגטאות.. בשעה שהייתי בחוג המבוגרים הם היו מתחילים מיד לספר לי זיכרונות, ואותי זה לא עניין. הרגשתי שיש ממני ציפיות שלא הבנתי בדיוק את טיבן".³²⁹

היו חברים שהתפעלו מכך שילדיהם משתובבים על מדרגות המוזיאון ובין התצוגות, אך היו חברים שלא רצו לעסוק בנושא בכלל והתנגדו להקמת המוזיאון ולנזק שעלול להיגרם לילדיהם. אסתר צורף אמרה: "כל מה שרציתי הוא שכאשר יוולדו לי ילדים, כל זה לא יעבור אליהם".³³⁰

ניהולו של בית לוחמי הגטאות היה נתון בראשיתו בידי קבוצה קטנה שהיתה קרובה במוצאה ובמטרותיה. על הקשר העמוק עד לכדי ערבוב תחומים בין "בית קצנלסון" לבין חברי הקיבוץ שעבדו בו, ועל הקושי שלעיתים התלווה לכך סיפרה שרה שנר בזיכרונותיה:

"בשנים הראשונות לקיום הבית.. צבי ואני היינו כאן תמיד. והמבקרים, כאשר מצאו את המוזיאון סגור, היו פשוט באים לדירתנו ומבקשים לפתוח להם. כאשר צבי נעדר מן הבית, בגלל נסיעותיו התכופות, היה העול נופל עלי. ניסיתי להתגונן בפני ביקורים פרטיים בערבים ובחגים, אך צבי מעולם לא סירב לקבל ביקורים של קבוצות תלמידים, של חיילים או קשישים, גם בהיותו עייף מאוד. מעל עשר שנים שימשה דירתנו בצריף אכסניה לאורחי המוזיאון.. מובן שהתנאים בצריף, בדירה בת חדר וחצי, לא התאימו לאירוח.. ופעם גם עשיתי לילה תמים בישיבה בכורסה. כעבור

³²⁷ יורם הרפז, ילדי מעיין, ת"א, ספרית פועלים, (1999), עמ' 17-18. להלן: הרפז - ילדי מעיין; לעניין מתן שם כהנצחת הנספים, סיפר אהרון פלדנקרייז (ולא היה זה המקרה היחיד בקיבוץ): "כשנולדה, לאחר קשיים, בתנו הבכורה רציתי שהיא תקרא על שם אבי, יונה.. שרה שנר הציעה להוסיף את הת' - מיונה ליונת ואילו הבת השנייה היא על שם אמה של אווה פרומה - פרומית" בתוך: דרור - סיפור המקום, עמ' 62.

³²⁸ הרפז - ילדי מעיין, עמ' 103.

³²⁹ דרור - סיפור המקום, עמ' 56.

³³⁰ דרור - דפי עדות, "אסתר צורף לבית שלפין", עמ' 196.

שנים, כאשר המוזיאון גדל והתפתח ורווח לו מבחינה כספית, החלו מזמינים בשביל אורחי המוזיאון חדר במלון בנהריה".³³¹

בהמשך הצטרפו לפעילות בבית מייסדי קיבוץ נוספים כמו אווה פלדנקרייז שניהלה את הארכיון ובנימין אנוליק, מייסדי אגודת קורצ'אק הישראלית והמנהל הכללי שלה שכיהן גם כסגן יו"ר אגודת קורצ'אק העולמית. אנוליק עבד במשתלת הוורדים בקיבוץ והדריך חברות נוער. כשהתמנה למנהל בית הספר בקיבוץ ביקש חומר תיעודי מאריה בוכנר יו"ר ועד קורצ'אק להקמת פינת הזיכרון. הוא קיבל ממנו צרור צילומים מקוריים, מסמכים ומחברת בכתב ידו של קורצ'אק. מחניכי קורצ'אק בארץ קיבל חומרים נוספים ואלה הפכו ליסודו של ארכיון קורצ'אק בבית לוחמי הגטאות. במשך שנים כיהן אנוליק כמזכ"ל הבית, הדריך, נתן עדות, ניסה להפיץ את הערכים החינוכיים של קורצ'אק בארץ ובעולם ובתוך כך יצר קשרים עם מוסדות שונים ברחבי העולם. לאחר ניתוק הקשרים הדיפלומטיים עם פולין ב-1967, המשיך לקיים קשרים תרבותיים ולא פעם סייע במגעים בלתי רשמיים עם עמיתים שנמצאו מעבר למסך הברזל.

נעמי יודקובסקי שנמנתה על חברי ועדת הבנייה של בית קצנלסון בתוקף הכשרתה כאדריכלית תכננה לאחר שביקלס נפטר בשנת 1975, את התוספת לבניין המרכזי. ב-1979 נחנכו המשרדים, הכיתות והספרייה באגף המזרחי של הבית. ב-1983 נחנך המזנון וב-1987 נחנך המרכז הלימודי על שם צביה ויצחק צוקרמן.³³²

כשהיה צריך להגדיל את קבוצת הפעילים, נקראו בני דורם של המייסדים מקיבוצי הקיבוץ המאוחד, ותיקי "החלוץ" בפולין. בדצמבר 1960 התכנסה פגישה של ותיקי "החלוץ" ונציגי בית לוחמי הגטאות לדיון בהקמת "ארכיון התנועה החלוצית בישראל" - "ארכיון החלוץ" - כארכיון מרכזי לכל התנועות שהיו קשורות בו. עד אז נשמר כל התיעוד בנוגע לפעולת התנועה החלוצית בארכיון הקיבוץ המאוחד בעין חרוד (אחר כך ברמת אפעל). אנטק לא התלהב מהעניין אך אנשי הקיבוץ המאוחד תבעו שהמוסד החדש יועמד תחת חסות הבית וגייסו את יודקה הלמן למשימה.³³³ הלמן פעל במרץ, החל לאסוף חומרים מוותיקי "החלוץ", וערך את הקבצים על גושי ההכשרה של "החלוץ" בפולין שהופיעו בהוצאת בית לוחמי הגטאות. המציאות שבה כבר קמו ארכיונים תנועתיים נפרדים - ל"שומר הצעיר" בגבעת חביבה, ל"גורדוניה" בחולדה ו"לנוער הציוני" ו"עקיבא" במשואה - והישאבותו אל הפעולה הכללית של הבית מנעה ממנו להמשיך. ב-1980 מונה במקומו אליהו שטרן כמנהל "ארכיון החלוץ"

³³¹ שרה שניר, **ואל המנוחה לא באתי**, ת"א, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד (1988), עמ' 243 - 245. להלן: שניר - ואל המנוחה.

³³² יודקה הלמן וצביקה דרור (עורכים), **עדות**, חוברת ד, בית לוחמי הגטאות, נובמבר 1989, עמ' 18.

³³³ יהודה (יודקה) הלמן (1907-1999) נולד בפניסק, פולין. עלה ארצה ב-1923 והצטרף אל קבוצת "נוער פינסק" שייסדה ב-1926 את קיבוץ גבת. עבד בגן ירק ובפלחה והיה לרועה הצאן הראשון של גבת. במקביל היה פעיל בהוצאה לאור של ביטאון הקבוצה "עיתון חי" ו"ניב" ובהמשך יומן המשק. בפרוץ מאורעות 1936 שימש כנוטר ועם עליית קיבוץ אלונים על הקרקע, יצא לסייע לקיבוץ הצעיר. בשנת 1939, ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה, יצא יודקה בשליחות התנועה לפולין והדריך את חברי "הפועל הצעיר". היה אחרון השליחים שעזב בשנת 1940 את פולין לאחר הכיבוש. עם שובו ארצה החל לעסוק בפעילות חינוכית והתגייס לעבוד בוועדת הנוער של המזרח הקרוב. במסגרת זו דחף לקליטת תנועת הנוער הבולגרית בגבת. במלחמת העצמאות שימש כקצין תרבות וחינוך בחטיבת יפתח בדרגת סרן. בין השאר הוציא את עלוני החטיבה בתקופת המלחמה. בסוף שנות החמישים יצא עם רעייתו לעזרת קיבוץ מחניים. בגיל 55 שנים יצא ללימודים בסמינר אפעל ובתום לימודיו החל לעבוד במוזיאון בית לוחמי הגטאות.

שהתפתח כמדור בארכיון הכללי של הבית.³³⁴ הקשיים שהתגלו סביב פעולת "ארכיון החלוצ" בבית לוחמי הגטאות עלו במשנה תוקף כשבאו לעצב את תערוכת "הנוער היהודי שהיה" שעסקה בתנועות הנוער. השמועה על עיצוב האולם עשתה לה כנפיים ונציגי כל התנועות תבעו את חלקם. אברהם גיבלבר, ראש הוועד המנהל של הבית והמזכיר האחרון של "החלוצ" בפולין ביטא את הדילמה: "צריך להיות ביטוי לכלליות, כמו בכל הבית, אך יש צורך גם בביטוי ל'החלוצ', אולי באולם מיוחד. אנו חייבים לקיבוץ [המאוחד] את 'החלוצ', אך זה הבית של כל העם היהודי". את ההתלבטות חתך אנטק:

"להנצחת 'החלוצ' אפשר להקים בית נפרד. הקיבוצים הם הם ההנצחה ל'החלוצ'. נעשה עוול להיסטוריה אם יוקדש אולם ל'החלוצ' בלבד. היו גם קומוניסטים וגם נוער פועלי ציון שמאל ובונד. 'החלוצ' לא היה היחידי שהוביל למרד". חתך, ושוב בסימן המרד.³³⁵

עם חלוף השנים הופיעה שכבת ביניים מגוונת של מורים ופעילים, חלקם בעלי תארים אקדמיים, שלא דווקא צמחו בקיבוץ המאוחד. אחריהם הופיעו בני דור הבנים.³³⁶ בתחילת שנות השמונים נכנסו בני הדור השני - מקרב חברי הגרעינים ומבני המייסדים - לעבודה במוזיאון: אבי הורביץ כאוצר האמנות ואחראי על עיצוב התצוגות ולאחר מכן כמנהל חטיבת המוזיאון; שמחה שטיין כמדריך ובהמשך כמנכ"ל; דליה צורף כמנהלת הספרייה; טלי שנר כמדריכה ובהמשך כמנהלת "יד לילד" ומשה שנר שניהל את המרכז הפדגוגי.³³⁷

אנטק, שהיה גאה על שגשוגו ועל הישגיו של קיבוץ לוחמי הגטאות. אמר: "ילדי כברי נהגו לקרוא לילדינו 'לוחמי הגטאות' וראה מה שהקימו 'לוחמי הגטאות האלה!'"³³⁸ יחד עם זאת, הוא וגם שנר היו מודעים לקשיים הכלכליים ולהוצאות הגבוהות שהמוזיאון העמיס על המשק. באפריל 1954 כשציין הקיבוץ חמש שנים להיווסדו נסקרה ב"דפים" התפתחות המשק וצויינו הישגים והכישלונות של ענפי השדה וענפי המלאכה. תחת הכותרת "בית קצנלסון בשנה החמישית לקיומו" כתב שנר: "בית קצנלסון הוא חלק בלתי נפרד מנוף החיים שלנו. הישגיו הם הישגי המשק וחבריו, כישלונותיו ומגרעותיו הם בראש וראשונה בעטיו של נושאו החברתי העיקרי, כלומר יש לזקוף אותם על חשבון חברתנו אנו.. יש הכרח לחזק את המוסד על ידי תוספת עובדים צעירים - כוונתי לאנשי מדע צעירים משורות הקיבוץ".³³⁹

עשרים שנה מאוחר יותר אמר: ".. לא נעלמו מנגד עינינו תוכניות שלא נתגשמו, נקודות תורפה שלא התגברנו עליהן, סכנות האורבות להמשך מפעלנו. לא מבחינה תקציבית ולא מבחינת כוח האדם - עתידנו אינו מובטח. עלינו לדאוג לעתודה של אנשים צעירים שייקחו על עצמם את עול העבודה המיוחדת במינה, אך בעלת חשיבות בלתי ניתנת לניסוח".³⁴⁰

³³⁴ כוכבי - 50 שנה, עמ' 218 - 219. שטרן החזיק במשרתו עד לפטירתו ב 1995.

³³⁵ שם, עמ' 232.

³³⁶ שם, עמ' 247.

³³⁷ שם, עמ' 244; דרור - משא מרים, עמ' 180 - 181.

³³⁸ איבינסקי - מרד של בדידות, עמ' 102 - 103.

³³⁹ דפים מס' 87, אפריל 1954, עמ' 14 - 17.

³⁴⁰ דבריו של צבי שנר בפני מרכז הקיבוץ המאוחד ב 1974. צבי שנר, חוברת דפים לזכרו, הוצאת בית לוחמי הגטאות, עמ' 86.

ג. מהציבורי לפרטי: פרסומם של דפי עדות והקמת האנדרטה בבית העלמין של הקיבוץ

לאורך השנים התמודד הבית בשאלות על המשך דרכו³⁴¹ התרחבות הפעילות תבעה מבנה ארגוני מסודר. בראש הבית עמדה ה"חוליה" - שלושה חברים מן המייסדים. היא התכנסה בהתאם לצורך ודנה בכל נושא שהתעורר. במהלך שנות השבעים הוחלפה השלישייה בהנהלה של עשרים ואחד חברים, מה שיצר סרבול. ולכן נקבעה מזכירות בת חמישה חברים שגם היא דנה בכל ענייני הבית. שמחה שטיין שלימים שימש כמנכ"ל תאר את המצב: "המזכירות עבדה בשיטת 'כולם ביחד וכל אחד לחוד'. לא היתה חלוקת תפקידים. למרות שהיו תארים. כל אחד עסק בתחום ובתחום זולתו. והיו נושאים שאיש לא עסק בהם". הוחלט לערב גורם חיצוני. בתהליך ממושך ורצוף לבטים פנו למומחי התק"ם ואחר כך לחברה חיצונית ורק ב 1988 נקבע מבנה חדש לפיו בית לוחמי הגטאות הוא עמותה אך גם מוסד ללא כוונת רווח (מלכ"ר) ומוסד ציבורי.³⁴²

גם שאלת הבעלות על המוזיאון והצורך בגיבוי לקיומו נדונה לאורך השנים. גידול פעילותו והמשך הבנייה דרשו קנה מידה חדש לביצוע הדברים. "קיימת גם בעיית העבודה השוטפת: החברים העובדים בבית מתבגרים ברובם, מגיעה להם הקלה בעבודתם כי יכולתם אינה גדלה".³⁴³

התקיימו דיונים בין נציגי בית קצנלסון, מזכירות המשק ומזכירות הקיבוץ המאוחד והוצעה שותפות על בסיס של 51% לתנועה ו 49% למשק.³⁴⁴ יעקב זק מנהל קרן הקיבוץ המאוחד תיעד את מעורבותו בהשגת כספים למען המוזיאון ואת יחסיו החמים עם מנהליו. בשנת 1974, דיווח, גדלה הקצבת הקיבוץ המאוחד לבית לוחמי הגטאות ל 300,000 ל"י וב 1978 ל 570,000 ל"י. לצורך מימון הפעילות נמכר נכס ברמת גן והוקמו קרנות ייחודיות.³⁴⁵

היו חברים שהסתייגו ממסירת הבעלות לתנועה והעדיפו את מסירתה לרשות ציבורית ממלכתית מכיוון "שהיקף הפעולה שלו מחייב רשות כוללת של המדינה עליו".³⁴⁶ באספת הקיבוץ ב 7 ביולי 1976 הסבירו אנטק וצביה את הצורך בגיבוי של התנועה להמשך קיומו: "כי גיבוי כזה לא נמצא לא בהסתדרות ולא בממשלה ובמוסדות המדינה. הבית, רוחו וגם פעולתו עלולים להתנוון, אם יימסרו לידי מוסד ממשלתי ואפילו הסתדרותי. אך האמת היא כי המשק לבדו אין בכוחו לשאת במעמסה הכבדה של מוסד חשוב ומתרחב, בעל ערך חינוכי מובהק.. רק התנועה שלנו מסוגלת לקחת נטל זה על כתפיה".³⁴⁷ ברוב קולות אימצה האספה את ההחלטה.

³⁴¹ דפים מס' 3,405 בספטמבר 1976, עמ' 12.

³⁴² כוכבי - 50 שנה, עמ' 218 - 219. המבנה הניהולי עודכן ב 1996, ונכון לשנת 1999 כשצויין יובל לבית לוחמי הגטאות בעמותה היה רוב לנציגי התק"ם וקיבוץ לוחמי הגטאות תוך עדיפות לתק"ם. האספה הכללית בחרה ועד מנהל זה בחר יו"ר. תפקיד הניהול המרכזי היה בידי מנכ"ל ולידו שלושה מנהלי אגפים: אגף מינהל, אגף שיווק ויחסי ציבור ואגף רעיוני שחלש על הספרייה, הארכיון, מחקר ופרסומים, המכון המשותף עם אוניברסיטת חיפה, אגודת קורצ'אק והוצאת הספרים. בעשרים השנה שחלפו מאז חלו שינויים פרסונליים ומבניים - אך זהו חומר למחקר המשך.

³⁴³ דפים מס' 3,405 בספטמבר 1976, עמ' 12.

³⁴⁴ דיון בענייני בית לוחמי הגטאות 20 ליוני 1975 ארכיון קיבוץ לוחמי הגטאות מג-בק-2.

³⁴⁵ זק - רעיון וכסף, עמ' 174 - 176.

³⁴⁶ דפים מס' 3,405 בספטמבר 1976, עמ' 12.

³⁴⁷ שם. סיכום החלטה כפי שנרשמה על ידי דני רוזוליו ויעקב זק בשם מזכירות הקיבוץ המאוחד ונכללה בפרוטוקול אספת הקיבוץ מה 7 ביולי 1976 ארכיון קיבוץ לוחמי הגטאות מג-בק-2.

עד לאותה עת לא היתה למוזיאון מסגרת משפטית מסודרת. תחילה הוכר הארכיון כמוסד ציבורי, אחר כך הוקמה "אגודת ידידי הבית" כארגון תומך. היה ועד ציבורי ונעשו ניסיונות לשוות לבית מסגרת דוגמת אגודה עות'מנית אך כל אלה לא תאמו מוסד בסדר גודל כזה. החל מדצמבר 1976 עסקו בהסדרת המבנה המשפטי והארגוני של בית לוחמי הגטאות והוכן תקנון ליצירת תאגיד משפטי של הנכסים.³⁴⁸

כשדווח לחברים על מעמדו של בית קצנלסון כ"אגודת בית לוחמי הגטאות למורשת השואה והמרד" בעלת שני מוסדות: המייסדים (שמונה חברים שהכוונה להגדילם לעשרים ואחד) ועד מנהל בו עשרים ואחד חברים מהם עשרה מהמשק ואחד עשרה יקבעו על ידי התנועה הקיבוצית ותפקידם לבחור את הנהלת המוסד, הובהר ש"התחייבות המוזיאון בתקנון זה בשום מקרה איננה באחריות המשק. מה שנשאר לבירור בין המשק לבין המוזיאון הם הקרקעות המיועדות למוזיאון וקביעה סופית של הגבול בין השניים".³⁴⁹

המוזיאון שקם כחלק אינטגרלי של הקיבוץ וחפש במהלך השנים את דרכו הארגונית כבר לא היה בבעלות מלאה של הקיבוץ. נוצר "גבול" בין השניים.³⁵⁰ צביה לובטקין נפטרה ב 1978, יצחק צוקרמן ב 1981 וצבי שר ב 1984. באוקטובר 1984 פנו זאב איבינסקי, ושמה שטיין אל חבורה שהגדירו כ"בני דור ההמשך ואנשי רוח" לפגישה שתדון בשאלה כיצד ממשיכים לנוכח הסתלקותם של המייסדים:

"בזה אחר זה הם מסתלקים מאתנו.. אלה שבמודע או שלא במודע 'נטלו על עצמם את אשמת האדישות של עם שלם', כדברי אבא קובנר ביום עיון לזכרו של אנטק. הנחנו להם לעשות את המלאכה עד כלות כוחם. כאחרונים ויחידים על החומה. עתה, כאשר הם אינם, הניתן להמשיך את מורשת השואה והמרד? היש צורך, חובה, טעם להמשיך? כיצד ממשיכים? מי ימשיך? בית לוחמי הגטאות רוצה לתת תשובתו בהקמת 'המרכז ללימוד וחקר ההתנגדות והמרד בשואה על שם צביה ויצחק צוקרמן' שיקיים סדנאות, סמינרים וקורסים אקדמיים בנושא זה".³⁵¹

לקראת פתיחת המרכז הלימודי לחקר העמידה היהודית בשואה על שם צביה ויצחק צוקרמן פרסם בית לוחמי הגטאות קול קורא שנועד להסביר את תפקידיו ואת תפיסתו הרעיונית והחינוכית. המרכז הלימודי נבנה על תשתית מחלקת ההדרכה במטרה לפתוח אפיקי למידה חדשים בנושא השואה. ייחודו ימצא ביטוי בהעמדת מורשת הלחימה וההתנגדות במרכז העיון, בהעמקת ההיכרות עם דמויות לוחמים ותנועותיהם, בהצגת גילויי המרי בכל שכבות העם, ובבחינת התפקיד המורכב של ההנהגה היהודית בתקופת השואה, ובעיקר התמודדות עם כל שאלות התקופה המציקות לדור החי כיום בארץ

³⁴⁸ הצעה לדין על הקמת מבנה משפטי וארגוני של בית לוחמי הגטאות 1 בדצמבר 1976 ארכיון קיבוץ לוחמי הגטאות מג-בק-2.

³⁴⁹ דפים מס' 465, 24 באוגוסט 1979, עמוד 3.

³⁵⁰ תהליך הפיכתו של המוזיאון לאגודה עצמאית נמשך גם מעבר לזמן בו עוסקת עבודה זו. בדברים שכתב בנימין אנוליק על המוזיאון ופורסמו בשנת 2005 הוא תאר שבועד המנהל 41% נציגי התק"ם, 39% נציגי הקיבוץ, 10% ידידי הבית ו 10% נציגי המועצה האזורית מטה אשר. בתוך: דרור - סיפור המקום, עמ' 155.

³⁵¹ כוכבי - 50 שנה, עמ' 228.

ולקבוצות יהודיות שיבואו מן התפוצות. מורשת הלחימה וההתנגדות עדיין עמדו במרכז, אך לראשונה נעשה שימוש בביטויים "מרי" - שאינו זהה ל"מרד" - וב"בכל שכבות העם".³⁵²

נקודת המפנה שהתרחשה במוזיאון תאמה את שהתרחש גם בקיבוץ. המתח בין היות לוחמי הגטאות קיבוץ רגיל לבין היותו סמל תנועת וולאומי המגולם בדמותם של צביה ואנטק נמשך שנים רבות. יחסם האמביוולנטי של חברי הקיבוץ לחיבור בין מיתוס הגבורה וטיפוח זיכרון השואה לבין חיי היום יום, בא לידי ביטוי בעובדה שלציון הקמת הקיבוץ התקיימו שני טקסים נפרדים: האחד בפברואר, לציון העלייה על הקרקע והשני ב 19 באפריל לציון הנחת אבן הפינה ביום פרוץ המרד. בשנת 1962 כשצינו שלוש עשרה שנים להקמת הקיבוץ הוזז חג המשק לשבועות. במהדורה מיוחדת של **דפים** נכתב:

"יום העלייה על הקרקע חל כידוע ב 19 באפריל. אולם, מאחר שיום זה הוא יום זיכרון ועצרת זיכרון, ואין באפשרותנו לקיים באותו תאריך את חג העלייה, העתקנו את מועד החגיגה לשבועות, הוא חג הביכורים".³⁵³

באותה החוברת תחת הכותרת "יחודו של קיבוץ" פורסמה שיחת חברים בה התייחסו הדוברים לקיבוצם כאל חברה קיבוצית המתלבטת בשאלות שהעסיקו חברי קיבוצים באותו הזמן: שאלת תקפותו של השוויון, ארגון החינוך המשותף, החרדה להמשך הצמיחה המשקית. עלתה אף תרעומת על כך שהקיבוץ לא קיבל השלמה ארץ ישראלית מאז הקמתו. עם זאת משנדרשו חברי הקיבוץ לציון את ייחודם, הם חזרו לציון את בית קצנלסון ואת עצרת הזיכרון לשואה ולגבורה:

"יש בשני מוסדות אלה להצביע לא רק על העבר, יש לראות בהם גם גורמים המשפיעים על ההווה. חבל רק שבשנים האחרונות נתלשו קצת מוסדות אלו מחיי היום יום של המשק, לפחות מבחינה ארגונית. דבר המפחית מערכם לגבי החבר שלנו בעוד אשר מבחינה ציבורית תנועתית ערכם רב".³⁵⁴

בערב יום הזיכרון לשואה ולגבורה באותה שנה נערך בפעם הראשונה טקס זיכרון פנימי באחד מאולמות המוזיאון. "חברים רבים הביעו את שביעות רצונם מן העובדה כי גם אנו מצאנו את הדרך הנאותה להעלאת זכרון של שנות השואה ושל קרובינו אשר נספו בה".³⁵⁵

החשש שהסיפור האישי לא יסופר ולא ימצא את ביטויו במוזיאון, תחושת ניכור כשהאבל הפרטי לא התמזג עם סיפור גבורת המרד - היו קיימים מההתחלה. הסתייגותם של חלק מהמייסדים מהקמת המוזיאון נסבה לא רק סביב חלוקת משאבים אלא גם סביב העדר סיפורם של הלא מורדים:

³⁵² שם, עמ' 226 - 227. בצוות הראשון של המרכז הלימודי היו: עליזה בדמור, יחיאל ינאי, יהויקים כוכבי, זלמן פלג, חווקה רבן, דורקה שטרנברג ונעמי שמי.

³⁵³ **דפים** מס' 172, 7 ביוני 1962 "19 באפריל 1949 - 19 באפריל 1962 י"ג שנה להתנחלותנו בגליל המערבי", עמ' 2. ארבעה עשרה שנה מאוחר יותר, ערב חג השבועות תשל"ו תמהים "כיצד התגלגל חג עלייתנו על הקרקע בסמריה לחג השבועות, הרי העלייה העובדתית והרשמית לא בחג זה התממשה. אנו יודעים שאי אפשר היה למזג את חג העלייה עם יום הזיכרון לשואה ולגבורה, אבל אפשר היה למצוא תאריך קרוב.. לא נתווכח עוד בנושא זה, נקבל את ההחלטה כמוגמרת ונחוג את חגנו ושבועות יחד". **דפים** מס' 400, 3 ביוני 1976, עמ' 2.

³⁵⁴ **דפים** מס' 172, 7 ביוני 1962 "19 באפריל 1949 - 19 באפריל 1962 י"ג שנה להתנחלותנו בגליל המערבי", עמ' 5 - 8.

³⁵⁵ **דפים** מס' 170, 11 במאי 1962, עמ' 1 - 2.

"הם רוצים לבנות היכל.. זה מה שיקרה: יהיה היכל, יהיו מכובדים, יהיו עסקנים, הם יהיו הכוהנים של מה שייחפך לדת חדשה דת השואה.. הם יבליטו את גבורותיהם. כך יישכחו בני משפחתי, הוריי, יישכחו הנרצחים, המיליונים שנהרגו ללא עוון בכפם".³⁵⁶

משנות השמונים, לאחר המהפך הפוליטי שהוביל לשלטון הימין ומפלגת "הליכוד", התגבשו במדינת ישראל עמדות חברתיות ותרבותיות בעלות אופי קפיטליסטי ואינדיבידואליסטי שהועצמו על ידי תהליך הגלובליזציה וההפרטה שעברה החברה המערבית כולה. בעידן פוסט מודרני בו הציבור העניק הכרה ל"אחר", עלה קולם של בודדים וקבוצות שביקשו מהאליטות ומהחברה הכרה ציבורית במורשתם הפרטית ומספרן של ההנצחות בנושא השואה הלך וגדל.³⁵⁷

המשבר הכלכלי שהתרחש בעקבות מדיניות עצירת האינפלציה של הממשלה פגע בקיבוצים ובמגזרים שזכו לפני כן להלוואות נוחות. התזמון עבור הקיבוצים היה גורלי משום שהוא הצטרף לאותו תהליך של ליברליזציה והעצמת הפרט והמשפחה שהתרחש בעולם המערבי בכלל ובישראל בפרט. נקודה משמעותית בתהליך זה הייתה המעבר מלינה משותפת של הילדים בבתי ילדים ללינה משפחתית.³⁵⁸ אנשי קיבוץ לוחמי הגטאות הקדימו את התהליך. "בסוף שנות השישים היתה אספת חברים שבה הראה חיים גורי את הסרט 'פני המרד'. בסוף ההקרנה קמה בחורה אחת ואמרה: 'זאת הפעם הראשונה שמתייחסים גם אלינו ולא רק ללוחמים'".³⁵⁹

הצורך לספר את הסיפור האישי ולהנציח באופן פרטי את בני משפחותיהם שנספו בשואה, כולם, ולא רק תקופה מקום ומעשים נבחרים, עלה לדיון בקיבוץ כבר בתחילת שנות השבעים. הקול הפרטי בקע דווקא בקיבוץ שנוסד כ"מצבת חיים ויצירה", שבכל שנה התקיימה בו עצרת במוצאי יום הזיכרון לשואה ולגבורה, וש אחד מענפיו היה מוזיאון למורשת השואה והמרד. לאחר שהוזז יום העלייה על הקרקע לחג שבועות נקבע יום הזיכרון הכללי לנפטרי המשק ליום לפני ערב יום העלייה, כלומר לד' סיוון. טקס זיכרון זה בא במקום הנוהג המחייב את הישוב כולו לעלות על קברי הנפטרים מדי שנה בשנה גם לאחר גילוי המצבה. ועדת ההנצחה חיפשה דרך "שבא ימצא ביטוי לקשר בין הנפטרים בשואה לבין אלה שנפטרו כאן".³⁶⁰

הדיון על עיצוב דרכי הנצחה חדשות בא לידי ביטוי בפניה של ועדת ההנצחה לחברים: "ב'נוהגי אבלות' שאישרה האספה דובר גם על 'הנצחה בבית העלמין או בצמוד אליו בדרך כלשהי את זכרם של בני משפחות החברים אשר נספו בשואה'".³⁶¹ הועדה ביקשה מהחברים רעיונות אך יצאה מנקודת המוצא שמדובר במצבה. תהליך הדיון בצורתה, מיקומה ונוסח הכיתוב עליה התקדם באיטיות. בפברואר 1975 פורסמה הודעת הוועדה:

³⁵⁶ באלף - קול שלא נאלם, עמ' 35.
³⁵⁷ מולי ברוג, "אבן מקיר תזעק: ההנצחה המונומנטאלית של השואה בנוף ישראל", **משואה**, ל"ג, תל אביב (2005), עמ' 93 - 105.
³⁵⁸ מנחם טופל ודורון נדיב, **אתגר השיתופיות**, יד טבנקין ויד יערי, (2018), עמ' 12 - 13.
³⁵⁹ שרה שניר בדברים שאמרה ב-12 באוגוסט 2003 לבורשטיין - בלי שום מקרה מוות, ייתכן ושנר טעתה בזמנים או בשם הסרט, מכיוון ש"פני המרד" הופק בשנת 1979. קדם לו "המכה ה-81" משנת 1974 ואולי דבריה מתייחסים להקרנת סרט זה בפני חברי הקיבוץ.
³⁶⁰ מכתב לחברים מוועדת ההנצחה, 24 בנובמבר 1972. **ארכיון קיבוץ לוחמי הגטאות מא-זכ-6**.
³⁶¹ **דפים מס' 309**, 1 בדצמבר 1972, עמ' 8 - 9.

"אנדרטה לזכר בני המשפחות שנספו בשואה תוקם בשולי בית העלמין. היו דיונים מספר בנושא, אף קיימו ישיבות פתוחות של הוועדה. הדעות היו חלוקות הן לגבי הצורך בהקמתה והן לגבי צורתה. דומה כי הגיע הזמן לחזור ולדון בנושא... הנחת היסוד.. שיש להנציח בצוותא כשם שחיים אנו בצוותא".³⁶²

רק בספטמבר 1983 הודיעה ועדת ההנצחה כי צוות הפרוייקט הציע שהנצחת בני המשפחה שנספו בשואה תהיה בבית העלמין ולידו יוקמו חדר זיכרון, אולם פעילות וגן זיכרון.³⁶³ באפריל 1984 קיימה מזכירות הקיבוץ דיון עם צוות הפרוייקט והפסלת דליה מאירי, ודגם התוכנית הועמד במועדון כדי שהחברים יוכלו להתרשם ממנו.³⁶⁴ קושי גדול היה כיצד לציין את השייכות המשפחתית. הוחלט שרק הורים, אחים ואחיות יצויינו ובאספה מיום 22 בנובמבר 1986 מסרה ועדת ההנצחה שרוב החברים החזירו את השאלונים בהם התבקשו לרשום פרטים על משפחותיהם ושהפרטים נמסרו לפסלת שתעצב את הפרוייקט.³⁶⁵

בערב יום הזיכרון לשואה ולגבורה 1987 התפרסמה מהדורה מיוחדת של **דפים** - עלון הקיבוץ. בעמוד השער תמונת האבן המרכזית שהוצבה ברחבת הכניסה לבית העלמין, עליה כתוב: לזכרם של אמהות ואבות, אחיות ואחים, שנספו בשואה. סביב האבן המרכזית מוצבות שבע אבנים נוספות עליהן כתובים שמות הקרובים שנספו ומקום מגוריהם. בשער החוברת נכתב "...בחרדת קודש וביראת כבוד ייאסף זכרם להיות עימנו".³⁶⁶ במעשה זה היתה הנכחה חדשה של העולם שהיה אל תוך ההווה והעתיד של הקיבוץ. בערב יום הזיכרון לשואה מתקיים ליד מצבה זו טקס אינטימי קהילתי של חברי הקיבוץ. ואילו העצרת שמתקיימת באופן מסורתי במוצאי יום הזיכרון, היא חלק מהזיכרון הלאומי. "החברים טוענים שזה משהו שלהם, מרגישים שזה לא עם ההמונים. רמת ההזדהות יותר גבוהה. כמעט כולם באים. לקרוא את השם ולשמוע אותו, משהו זה עושה לכל אחד".³⁶⁷

בקהילת לוחמי הגטאות רווחה התפיסה כי ההנצחה הטובה ביותר היא כתיבת עדות בספר. המילה הכתובה היא נצח, אמר אנטק ורבים מחברי הקיבוץ פרסמו את סיפורם בהוצאת הספרים של הקיבוץ המאוחד. לנוכח פטירתם של חברים בשנות השבעים, גברה הנכונות לספר לדור השלישי ולהשאיר עדות. בדצמבר 1970 כתב בנימין אנוליק ב"דפים":

"זה שנים מרחף בינינו הרעיון להכין ספר על חברי קיבוצנו, אשר יספר על תולדות חייהם... נדמה לי כי הגיעה השעה להתחיל בריכוז החומר. הן הכנת הספר תימשך זמן רב, 'מתקרבת' שנת מחצית היובל של משקנו (1974). האם יהיה זה בלתי מציאותי להציע, שנתגייס ונעשה את הכל שהספר יופיע לקראת מועד זה? מזכירות המשק, בית קצנלסון וכלל החברים חייבים לתת דעתם הדחופה על רעיון זה".³⁶⁸

בינואר 1978 פרסמה שרה שנר ב**דפים** כתבה תחת הכותרת "השעה קרובה לחצות":

³⁶² **דפים** מס' 372, 21 בפברואר 1975, עמ' 6 - 7.

³⁶³ **דפים** מס' 551, 8 בספטמבר 1983, עמ' 12.

³⁶⁴ **דפים** מס' 556, 10 בפברואר 1984, עמ' 8.

³⁶⁵ **דפים** מס' 623, 28 בנובמבר 1986, עמ' 12.

³⁶⁶ **דפים** יומן קיבוץ לוחמי הגטאות, מהדורה מיוחדת, אפריל 1987, כריכה קדמית.

³⁶⁷ באלף - קול שלא נאלם, עמ' 46.

³⁶⁸ **דפים** מס' 260, 23 בדצמבר 1970, עמ' 10.

"פעמים אחדות כבר הוחלט אצלנו על הכנתו של ספר קורותיהם של החברים הוותיקים, מניחי היסוד לקיבוצנו.. פני חברתנו השתנו, אך ראויים הם מייסדי היישוב הזה ובניו שקורותיהם לא יטבעו בים השכחה.. מדוע יש לנו הכוח והעניין לבנות בניינים, לנטוע מטעים, לגדל עוף ובהמה - הכל נכסים חולפים ועוברים, ואין בנו הכוח והרצון לעשות משהו למען הנצח?.." ³⁶⁹

צביקה דרור, מהבודדים מבין חברי הקיבוץ שלא היה באירופה בזמן מלחמת העולם השנייה, נבחר כעורך מפעל התייעוד ³⁷⁰ הוא החל באיסוף החומר וכתבת הספר, תוך שהוא מפציר בחברים "יפה יעשו חברים אם יקחו לצורך מתן העדות שבת (או שבתות). חשוב להשמיע את הדברים בניחותא ויישוב הדעת. אך גם בערבים יעמוד העורך לרשות החברים אם יחפצו בכך". ³⁷¹

בשנת 1984 ראו אור ארבעת הכרכים של הספר **דפי עדות: 96 חברים מקיבוץ לוחמי הגטאות מספרים** המביא את עדויותיהם של חברי דור המייסדים על שנותיהם לפני המלחמה ובתקופת השואה. ייתכן ששם הקובץ מרמז על שם העלון המקומי **דפים** ואולי הוא מכון לזיכרון פרטי, שכל דף בו הוא עדות אישית מלאה, שיש לכבדה בפני עצמה כטקסט אוטונומי. חלק מהטקסטים היו כאלה שכבר פורסמו בעבר ואחרים הובאו לראשונה. הסיפורים אוגדו ללא סדר מכון ונוצר זיכרון שוויוני. בדפי עדות אין הפרדה בין שואה לגבורה. ³⁷²

בגיליון מיוחד של **דפים** שהוקדש ל**דפי עדות**, כתב צביקה דרור את הרשימה "מדוע לא עליי?" בה סיפר איך החבר א. שמעולם לא כתב לשם פרסום אפילו שורה אחת, ביקש ממנו עזרה "לכתוב ספר אחד, ספר על עצמי.. אני רוצה שפעם אחת יכתב ספר על אדם אפור שהלך בדרך אפורה, שעשה את שההיסטוריה זימנה בגורלו לעשות". ³⁷³

הזיכרון האישי חלחל אל תוך הזיכרון הקולקטיבי והשפיע חברתית. חברים ולעיתים אף בני זוג שלא דברו במהלך השנים על מוראות ימי המלחמה גילו את עברם, כמו נינה ונגרוב:

".. אמש, לפני שבאתי לספר, דיברתי עם עקיבא. היתה לנו שיחה יפה. הוא סיפר לי על חייו בגירוש בברית המועצות. שאלתי אותו: תגיד, עקיבא, מה אתה יודע עלי? רציתי לדעת מהי התמונה שיש לו ממני, מהשורשים שלי, מי אני, עם מי הוא התחתן בכלל. הוא השיב: אני לא יודע כלום. משהו כן ידע אבל, לא במדויק" ³⁷⁴.

לאחר שהחברים קראו זה את סיפורו של זה ולאחר שהורים נחשפו בפני ילדיהם: "דומה שרוח אחרת נשבה בחצר הקיבוץ והרימה את ראשיהם של הבנים שהחלו 'להתגאות' בהוריהם. אחת התוצאות: בעת כתיבת שורות אלה תופסים בני הדור השני של הקיבוץ תפקיד מרכזי בסגל הגדול המפעיל את בית ההנצחה שהיקפי פעילותו גדלו לאין ערוך". ³⁷⁵

³⁶⁹ **דפים** מס' 432, 20 בינואר 1978, עמ' 5.

³⁷⁰ **דפים** מס' 453, 12 בפברואר 1979, עמ' 5.

³⁷¹ **דפים** מס' 455, 12 במרץ 1979, עמ' 4.

³⁷² קנטור - בעצמם, עמ' 321 - 324.

³⁷³ **דפים** מס' 556, 10 בפברואר 1984, עמ' 6 - 7.

³⁷⁴ דרור - דפי עדות, "נינה ונגרוב לבית גזמן", עמ' 13 - 14.

³⁷⁵ צביקה דרור, "לוחמי הגטאות להנצחת השואה" **סיפורי קיבוצים: סיפורם של ארבעים קיבוצים**, זאב ענר (עורך), משרד הביטחון ההוצאה לאור, (1998), עמ' 118.

תהליך כתיבת סיפורם האישי של כל המייסדים, כולל מי שעזבו את הקיבוץ, הושלם עם כתיבת **בלי שום מקרה מוות: סיפורים מקיבוץ לוחמי הגטאות** ספר שהופק לכבוד תערוכת "בית עדות".³⁷⁶

מוזיאון היסטורי הופך חומר לסיפור ואת הסיפור לחומר. שרידים מן העבר כמו חפצים וייצוגים מסוגים שונים (תעודות, מסמכים) הופכים לתערוכות מתוך רצון לבטא נרטיב מסוים. עד שנות השבעים המאוחרות למוזיאונים להיסטוריה בישראל היתה סמכות לייצג את העבר ומתוך כך סיפור עברו של היחיד הופקע משליטתו והוטמע אל תוך הסיפור הקולקטיבי, לאומי. החברה הישראלית עסקה בעיגון העבר במרחב ובהפיכתו לנראה במחוזות זיכרון מוגדרים.³⁷⁷

במקרה של לוחמי הגטאות הפרטת הזיכרון ובקיעת הקול הפרטי השפיעו גם על יחסי הקיבוץ והמוזיאון. כי כשבקהילת החיים, היינו בקיבוץ, סופר הסיפור האישי הוא חדר גם אל תוך המוזיאון בהקמת אולם המייסדים - תערוכת "בית עדות" בשנת 2007.³⁷⁸ היה זה תהליך ארוך מכיוון שעל פי רוב תצוגות מוזיאליות משתנות באיטיות רבה.³⁷⁹

לקראת תחילת המאה העשרים ואחת התקיימו דיונים בהנהלת המוזיאון על שינויים אדריכליים אפשריים שיחדשו את פני הבית ויתאימו אותו לצרכים של העידן החדש, וזאת מבלי לפגוע באדריכלות החיצונית והפנימית שייחדה את עבודתו של ביקלס. משרד האדריכלים אפרת קובלסקי נבחר לבצע את השינויים ואוצרת האגף החדש במוזיאון היתה בינה סלע צור בת דגניה. השינוי המרכזי היה בקומה הראשונה. מתוך תפיסה כי בחלוף הדורות צריך לחזור אל האישי כי בו אצור הזיכרון, נבנה באולם הכניסה אולם "יזכור". מאחורי קירות זכוכית נראים אורות כחולים ומאחוריהם נמצא הארכיון. המבקר לוחץ על לוח התצוגה ומקבל מידע על החפצים הנחשפים בפניו. מעל אולם "יזכור" נוצר אולם חדש: אולם המייסדים המאפשר לספר מחדש את סיפורו של בית לוחמי הגטאות ואת סיפורם של מייסדי הקיבוץ.³⁸⁰

בתערוכת "בית עדות" המהווה צומת אליו מובילות שאר תערוכות הבית וממנו הן יוצאות, מובא סיפורה של קהילת מייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות כקהילה בעלת מאפיינים ביוגרפיים משותפים וכאוסף של יחידים בעלי סיפור חד פעמי. היא מבססת את המסר של הבית: מוזיאון שהוקם על ידי קהילת ניצולים שהעמידה במרכז את העדות החיה, המסמך הארכיוני ואת ההנחלה הערכית לדורות הבאים. חנוכת התערוכה היתה בבחינת השלמת תהליך: לאחר שסופר סיפורם של חברי הקיבוץ בדפי עדות, הוא מצא ביטוי, למעשה בפעם הראשונה, בתוך המוזיאון. הפרטי, הקהילתי והציבורי לאומי מצאו את מקומם המשותף.

³⁷⁶ בורשטיין - בלי שום מקרה מוות.

³⁷⁷ אזולאי - בדלתיים פתוחות, עמ' 79 - 80.

³⁷⁸ "אגף חדש למוזיאון לוחמי הגטאות", **תרבות**, 30 במרץ 2007,

<https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3382888,00.html>

³⁷⁹ אזולאי - בדלתיים פתוחות, עמ' 93.

³⁸⁰ סלע צור - בין זיכרון להוויה, עמ' 56 - 63.

סיכום: ואל המנוחה לא באתי

קיבוץ לוחמי הגטאות הוא יצירתם הייחודית של קבוצת ניצולי שואה שהקימה בגליל המערבי את ביתה. השאיפה לשמש "מצבת חיים ויצירה למרד הגטאות" לא היתה קלה להגשמה. חיים גורי סיפר כי בבואו למשק בשנים הראשונות לקיומו היה שומע בלילות זעקות ביעותים שבקעו מחלונות הצריפים. לא כל מייסדי הקיבוץ נמנו עם המורדים בנאצים. רבים מהם התייטרו בעובדה ש"רק" ניצלו מאימי השואה ולא היו בלוחמים. מיתוס הגבורה הכביד עליהם מאוד.³⁸¹ כששאל תום שגב ב-1989 - כשלקיבוץ מלאו ארבעים שנה - אם במבט לאחור נראה להם שעשו נכון כשהחליטו להזדקן ביחד "הם אמרו שלא דיברו יום יום על השואה" ושעד לפרסום דפי עדות היו שלא הכירו כלל את פרטי הסיפורים של חבריהם.³⁸²

יש שראו בעצם הבחירה ללכת להתיישבות חדשה ולבנות ישוב קיבוצי משלהם, לאחר מה שהתנסו במלחמת העולם השנייה, חלק משיקומם הנפשי:

"ההכרח שעמדנו בפניו להתעסק בבעיות יומיומיות בתנאים של מחסור, הצורך להתגבר על דברים הצצים חדשות לבקרים בישוב חדש הנבנה מאנשים שידיעותיהם באיך בונים משק היו מועטות, ההתמודדות עם אתגר חיצוני לאני שלנו, כל אלה הסיטו את תשומת הלב מן הנבירה בעבר, שלו שקענו בו, ספק אם היינו נחלצים מהעבר שרדף אותנו. בנוסף, היתה זו תקופה של הרבה חתונות ולידת הילדים הראשונים. חוויות העבר פינו את מקומן לחוויות ההווה. אבל רק לכאורה. במקום כמו שלנו, מקום שהתמזגו בו בכוונה תחילה חיים והנצחה, העבר שלנו נשאר חלק אינטגרלי מחיינו".³⁸³

גם חברים שעסקו בעבודת הנצחה והנחלת זיכרון השואה בעבודתם במוזיאון התמודדו עם קשיים: "חייתי את חיי... במאבק תמידי עם עצמי, חדורה רצון לא לבזבז על קטנות את חיי שניתנו לי במתנה. חיים עצובים היו חיינו... למרות שהיו אלה חיים של עשייה, ולפעמים גם של יצירה. אולם בבית העלמין של יהדות אירופה הכרותה, שבו חיינו, לא יכלה לנבט שמחה. לכן גם בביתנו הפרטי שררה שמחת חיים רק לעיתים רחוקות".³⁸⁴

פייר נורה מבחין בין זיכרון והיסטוריה. היסטוריה היא האופן שבו חברה מספרת את העבר וזיכרון הוא האופן שבו היא חווה את העבר. על פי הגדרתו: "מחוזות הזיכרון נולדים וחיים מהתחושה, שלא קיים זיכרון ספונטני, שיש ליצור ארכיונים, שיש לקיים חגי יובל, לארגן חגיגות, לשאת הספדים... מפני שפעולות אלה אינן טבעיות".³⁸⁵ להבדיל מהזיכרון האישי, הזיכרון ההיסטורי הוא תוצר של פעילות חברתית שמטרתה לשלב את העבר בתקשורת החברתית. בניגוד לחיי היום יום, בהם ההמרה של עבר בהווה היא תהליך המציין את התקדמות הזמן, הזיכרון ההיסטורי קיים במובלעות המופרדות

³⁸¹ שגב - המיליון השביעי, עמ' 447.

³⁸² שם.

³⁸³ פולמן רבן - לא נפרדתי, עמ' 170.

³⁸⁴ שנר - ואל המנוחה, עמ' 247 - 248.

³⁸⁵ פייר נורה, "בין זיכרון להיסטוריה - על הבעיה של המקום", **זמנים: רבעון להיסטוריה**, 45, אוניברסיטת תל אביב וזמורה ביתן (1993) עמ' 6 - 8.

מרצף הזמן והשגרה. אנדרטאות, טקסי זיכרון ומוזיאונים הם כלים שבאמצעותם העבר משולב בהווה ונעשה לחלק בלתי נפרד ממנו. מוזיאון בית לוחמי הגטאות הוא מקום מפגש בין ההיסטוריה והזיכרון. כמוזיאון היסטורי הוא מהווה הזמנה למסע בזמן ויש לו פונקציה הנצחתית ודידקטית.³⁸⁶ במקרה הייחודי של קיבוץ לוחמי הגטאות ובית לוחמי הגטאות שולבו זה בזה זיכרון קולקטיבי וזיכרון אישי, זיכרון פרטי וזיכרון של קהילה.

כשהובאה דורקה שטרנברג לקבורה הוקראו דברי פרידה שכתב לה צביקה דרור:

"עוד ועוד נאספים מארץ החיים אל גבעת היגון הזאת בני דור המייסדים.. דורקה תמיד הייתה חלק מהקהילה.. בהרהורים לקראת שנת היובל של הקיבוץ אמרה: 'זה שנים שאני מסתובבת בהרגשה שאנשים אינם מבינים, ממש עיוורים לראות את מה שעשו בחייהם, הלא כולם בזיעה ובמרץ בנו כאן משהו ענקי.. כשהתחלנו - מי היינו? מה היה לנו? התחלנו משתי פרדות ופרה אחת, שאת החלב שלה מכרנו לשטראוס בכד אחד. לא ידענו עברית והגישו לנו אוכל שטעמו הלם את העובדה שהוא בושל בעיקר על אש של רצון טוב. השתוקקנו לילדים, לגדל אותם ברוח חדשה ורצינו בתים עם נוי ועל כל צעד שעשינו שאלנו 'מה אומרת על זה התנועה?' וכן, גם האמנו לתשובות שקיבלנו. לא היה חג ומועד שלא צויין בישוב הזה. ומכל זה יצא משהו: תראו את החצר היפה, תראו את הילדים והנכדים, ויש משק ויש 'טבעול' וגם את המוזיאון שהמשק הקים. כל מי שיזכה להזקין יוכל לומר 'במו ידיו, בשותפות שלנו, בכישרונות וביכולות שלנו בניינו מפעל לתפארת', וגם זאת יוכל לומר, 'הקיבוץ הזה הוא מפעל חי'. כמו כל דבר שנוצר על ידי בני אדם - יצורים לא מושלמים - גם הקיבוץ אינו מושלם. אבל הוא יותר מושלם מהעולם שמחוץ לקיבוץ. אני מקבלת הכל באהבה, הטעם בחיי נותר בעינו - אני שותפה למפעל אנושי".³⁸⁷

מייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות בחרו לחיות בארץ ישראל עם שליחות כפולה: לבנות בית קיבוצי ולגדל בו ילדים - ולספר על ביתם שנחרב בעולם שהיה. הקמת הקיבוץ, קיום העצרת, הארכיון והקמת המוזיאון - נבעו מאותה מוטיבציה. הסיפור שמספרים המוזיאון והקיבוץ הוא אחד הסיפורים הדרמטיים והמשמעותיים ביותר בתולדות העם היהודי ובתולדות האנושות והם נועדו מלכתחילה להיות שלובים זה בזה: הקיבוץ כקהילת חיים והמוזיאון כקהילת זיכרון - מרכז להנצחת השואה והמרד. יחד עם זאת, כבר מההתחלה עלו גם קולות אחרים בקיבוץ, שהתנגדו להקמת המוזיאון בשל מועקה כלכלית ואולי משום שפרופיל כלל המייסדים היה שונה מפרופיל מייסדי המוזיאון. היחסים בין הקיבוץ למוזיאון היו מורכבים. לעיתים חפפו, לעיתים השיקו והיו מקרים בהם אף סתרו זה את זה.

³⁸⁶ דונר וקדם - בית, עמ' 1-2.

³⁸⁷ צביקה דרור "פרידה", בתוך: דף ההנצחה לדורקה שטרנברג באתר האינטרנט של קיבוץ לוחמי הגטאות. <http://www.loh.org.il/viewpage.asp?pagesCatID=576&MemorialPage=1&Personkey=gf55g4g873878377832128321vx1&siteName=lohamei>

רשימה ביבליוגרפית

ספרי זיכרונות וספרי עדות

- אנוליק בנימין, **בשליחות הזיכרון**, בית לוחמי הגטאות, תל אביב (1990).
- אנוליק בנימין, **רוץ אל השער בני: קורותיו של נער בגטו וילנה ובמחנות באסטוניה 1941-1944**, הוצאת בית לוחמי הגטאות, תל אביב (2002).
- אקרמן זלמן, **זיכרונות**, הוצאה פרטית, כפר סבא (2010).
- בוז'יקובסקי טוביה, **בין קירות נופלים**, הוצאת הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, תל אביב (תש"ל).
- גראייק שלום סטיפן, **המאבק על המשך החיים: יהודי פולין 1945-1949**, הוצאת עם עובד, תל אביב (1989).
- גרופינסקה אנקה, **סחור סחור: שיחות עם לוחמים מגטו וארשה**, הוצאת הקיבוץ המאוחד (2002).
- דרור צביקה (עורך), **דפי עדות: 96 חברים מקיבוץ לוחמי הגטאות מספרים כרכים א - ד**, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, קיבוץ לוחמי הגטאות (תשמ"ד).
- הרמן מרק, **מהרי האלפים עד ים סוף**, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב (1985).
- הרפז יורם, **ילדי מעיין**, ספרית פועלים, תל אביב (1999).
- יודקובסקי נעמי, **רקוויאם לשתי משפחות**, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב (1990).
- לובטקין צביה, **בימי כליון ומרד**, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב (1979).
- סנד יונת, **קאזיק**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב (2008).
- פוטרמילך יעקב, **באש ובשלג: זכרונות של לוחם**, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, (1982).
- פולמן רבן חווקה, **לא נפרדתי מהם**, בית לוחמי הגטאות (1998).
- פרומר מרקלס נעמי, **בין הקירות ואנחנו צעירים**, הוצאה פרטית, קיבוץ לוחמי הגטאות (2005).
- פרייברג דניאל, **חושך כיסה ארץ**, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד (1970).
- צוקרמן יצחק, **פרקים מן העזבון**, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב (1982).

צוקרמן יצחק, **בגטו ובמרד**, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב (1986).

צוקרמן יצחק, **יציאת פולין: על ה"בריחה" ועל שיקום התנועה החלוצית**, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב (1988).

צוקרמן יצחק, **שבע השנים ההן 1939 - 1946**, הוצאת הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות (1991).

רוזנברג יצחק, **בדרכי שלי: פרקים בחיי**, הוצאת המשפחה, תל אביב (2005).

שטרנברג יצחק, **בזהות אחרת**, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב (1984).

שנר צבי, **במשמרת**, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב (1986).

שנר נשמית שרה, **ואל המנוחה לא באתי**, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב (1988).

שנר נשמית שרה, **הילדים שלנו: סיפור הקואורדינציה הציונית לגאולת ילדים יהודים בפולין**, הוצאת בית לוחמי הגטאות והוצאת ביחד, עכו (2007).

מחקר ועיון

איבינסקי זאב, **מרד של בדידות: עיונים**, בית לוחמי הגטאות ומשואה, תל אביב (1993).

אפרת אביטל, **סמליות והפשטה: האדריכלות של מוזיאון לוחמי הגטאות 1951 - 1975**, סמינר בפקולטה לאמנות בביה"ס לאדריכלות, אוניברסיטת תל אביב (2006).

באלף מיכה, **קול שלא נאלם: עיצוב זיכרון השואה ודרכי הנצחתה בתנועה הקיבוצית**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב (2008).

בוגנר נחום, **בחסדי זרים: הצלת ילדים בזהות שאולה בפולין**, יד ושם, ירושלים (2000).

בורשטיין דרור, **בלי שום מקרה מוות: סיפורים מקיבוץ לוחמי הגטאות**, הוצאת בבל ובית לוחמי הגטאות, תל אביב (2007).

בר גיל שלמה ושיין עדה, **וישבתם בטח: ניצולי השואה בהתיישבות העובדת 1945-1955**, יד ושם, ירושלים (2010).

ברוג מולי (שמואל), **נוף זיכרון וזהות לאומית: הנצחת השואה ביד ושם 1942-1996**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים (2006).

ברוטין בתיה, **לחיות עם הזיכרון: אנדרטאות לזכר השואה בישראל**, בית לוחמי הגטאות (2005).

ברזל נעימה, **עד כלות ומנגד: המפגש בין מנהיגי מרד הגטאות לבין החברה הישראלית**, הוצאת הספרייה הציונית, ירושלים (1998).

גוטרמן בלה, **צביה האחת: סיפור חייה של צביה לובטקין**, הוצאת הקיבוץ המאוחד ויד ושם, תל אביב (2016).

גזית תמר, **יחסו של הקיבוץ המאוחד לגרמניה 1945 - 1959**, עבודת גמר המוגשת כמילוי חלק מהדרישות לקבל התואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה (1998).

דונר בתיה וקדם מירי (עורכות), **בית לוחמי הגטאות למורשת השואה והמרד ע"ש יצחק קצנלסון 1949-1999**, בית לוחמי הגטאות (2000).

דרור צביקה, **הם היו שם: במחיצת שארית הפליטה**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב (1992).

דרור צביקה (עורך), **קיבוץ לוחמי הגטאות: סיפור המקום**, הוצאת קיבוץ לוחמי הגטאות, תל אביב (2005).

דרור צביקה, **משא מרים: סיפור חייה של מרים נוביץ'**, הוצאת קיבוץ לוחמי הגטאות ובית לוחמי הגטאות, תל אביב (2008).

הלמן יודקה דרור צביקה (עורכים), **עדות חוברת ד**, בית לוחמי הגטאות, (1989).

הס אשכנזי נילי, **מקומו של בית לוחמי הגטאות בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי במדינת ישראל בשנים 1949 - 1961**, עבודת גמר המוגשת לאחר קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה (2006).

ויץ יחיעם, **מודעות וחוסר אונים: מפא"י לנוכח השואה 1943 - 1945**, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים (1994).

ויץ יחיעם, **האיש שנרצח פעמיים: חייו, משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר**, כתר, ירושלים (1995).

זק יעקב, **רעיון וכסף רוח וחומר: הסיפור של קרן הקיבוץ המאוחד בע"מ**, יד טבנקין (1999).

טופל מנחם ונדיב דורון, **אתגר השיתופיות**, יד טבנקין ויד יערי (2018).

יבלונקה חנה, **אחים זרים: ניצולי השואה במדינת ישראל 1948 - 1952**, הוצאת יד בן צבי והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב, ירושלים (1994).

יבלונקה חנה, **מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן**, ידיעות אחרונות ספרי חמד ויד יצחק בן צבי, תל אביב (2001).

יבלונקה חנה, **הרחק מהמסילה: המזרחים והשואה**, ידיעות אחרונות ספרי חמד ואוניברסיטת בן גוריון בנגב, תל אביב (2008).

כהן בעז, הדורות הבאים - איככה ידעו? לידתו והתפתחותו של חקר השואה הישראלי, יד ושם, ירושלים (2010).

כוכבי נהב רוני, אתרים במחוזות הזיכרון: ספרי יובל של קיבוצים, יד טבנקין, יד יערי, ירושלים (2006).

כנרי ברוך, לשאת את עמם: ההגשמה, השליחות והדימוי העצמי של הקיבוץ המאוחד, יד טבנקין הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב (1989).

ליבנה ענת, המיית הציפור, שאגת הצער: דרכי עיצוב הזיכרון בכתבתם של ניצולי השואה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב (2015).

ענבר ליאור, "מעל לחשכת התהום": יצחק טבנקין ויחסו לשואה ולמרד, עבודת גמר המוגשת לקבלת התואר מוסמך האוניברסיטה, חיפה (2010).

צור זאב, הקיבוץ המאוחד ביישובה של הארץ, יד טבנקין והוצאת הקיבוץ המאוחד, ירושלים (1982).

קורנינסקי יוסף, בשליחות חלוצים, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד (1979).

קטקו תמר, זיכרון נפרד מאבן: אתיקה של הגדת השואה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב (2010).

קנטור אפרת, בעצמם הם כותבים להם שיר: עיצובו של הזיכרון הקולקטיבי בקיבוץ המאוחד 1978-1948, מכון בן גוריון ויד טבנקין, ירושלים (2007).

שגב תום, המיליון השביעי: הישראלים והשואה, כתר, ירושלים (1991).

שטאובר רוני, הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, הוצאת יד יצחק בן צבי והמרכז למורשת בן גוריון, ירושלים (2000).

שמיר אילנה, הנצחה וזיכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזיכרון, עם עובד, תל אביב (1996).

תדמור יואש, בית לוחמי הגטאות במבחן השנים, עבודת סמינריון, אוניברסיטת חיפה, 1996.

תידור באומל יהודית, קיבוץ בוכנוואלד, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב (1994).

תידור באומל יהודית, גיבורים למופת: צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה והזיכרון הקולקטיבי הישראלי, מכון בן גוריון, ירושלים (2004).

Young James E., **The texture of memory: Holocaust memorials and meaning**, Yale University Press, New Haven (1993).

מאמרים

- אזולאי אריאלה, "בדלתיים פתוחות, מוזיאונים להיסטוריה במרחב הציבורי בישראל", **תיאוריה וביקורת**, 4, (סתיו 1993) עמ' 79 - 95.
- אנגל דוד, "כתיבת ההיסטוריה כשליחות לאומית: יהודי פולין ומסורותיהם ההיסטוריוגרפיות", **עמנואל רינגלבלום: האדם וההיסטוריון**, (עורך: ישראל גוטמן), יד ושם, ירושלים (2006) עמ' 109 - 130.
- בודנהיימר ריקי, "המוזיאון ההיסטורי לתולדות השואה - תפקידו במעשה החינוכי", **בשביל הזיכרון**, גליון 44, יד ושם, ירושלים (2002) עמ' 42 - 45.
- בר-און מרדכי, "לזכור ולהזכיר: זיכרון קולקטיבי, קהילות זיכרון ומורשה", **דפוסים של הנצחה: אסופת מאמרים**, (עורכים: מתתיהו מייזל ואילנה שמיר), משרד הביטחון והוצאה לאור, תל אביב (2000) עמ' 11 - 47.
- ברוג מולי, "מראש מצדה עד לב הגטו: המיתוס כהיסטוריה", **מיתוס וזיכרון**, (עורכים: דוד אוחנה ורוברט ויסטריך), מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב (1996) עמ' 203 - 227.
- ברוג מולי, "אבן מקיר תזעק: ההנצחה המונומנטאלית של השואה בנוף ישראל", **משואה**, ל"ג, תל אביב (2005) עמ' 93 - 105.
- גוטוין דניאל, "הפרטת השואה: פוליטיקה, זיכרון והיסטוריוגרפיה", **דפים לחקר תקופת השואה**, טו, המכון לחקר תקופת השואה, חיפה (1998) עמ' 7 - 52.
- דרור צביקה, "לוחמי הגטאות להנצחת השואה", **סיפורי קיבוצים: סיפורם של ארבעים קיבוצים**, (עורך: זאב ענר), משרד הביטחון והוצאה לאור, 1998, עמ' 115 - 118.
- דרייפוס בן ששון חווי, "צוקרמן: עד ומקור; מנהיג ואדם", **ילקוט מורשת לחקר השואה והאנטישמיות 70 שנה למרד גטו ורשה**, גבעת חביבה ואוניברסיטת ת"א (2013), עמ' 117 - 132.
- ויץ יחיעם, "דימויו העצמי של היישוב ומציאות השואה בראי העיתונות של הקיבוץ המאוחד ומפא"י", **ילקוט מורשת**, מ"ח (אפריל 1990), עמ' 97 - 108.
- ויץ יחיעם, "בהקשר הפוליטי: הממד הפוליטי של זכרון השואה בשנות החמישים", **עיונים בתקומת ישראל**, כרך 6, באר שבע (1996) עמ' 271 - 287.
- ויץ יחיעם, "עיצוב זיכרון השואה בחברה הישראלית בשנות החמישים", **תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה**, (עורך: ישראל גוטמן), יד ושם, ירושלים (תשנ"ו) עמ' 473 - 493.
- זרובבל יעל, "מות הזכרון וזכרון המוות: מצדה והשואה כמטפורות היסטוריות", **אלפיים**, כרך 10, תל אביב (1994) עמ' 42 - 67.
- חולבסקי שלום, "וידויו של יצחק צוקרמן", **דפים לחקר תקופת השואה**, ט, חיפה (1991) עמ' 9 - 14.

יבלונקה חנה, "ותיקים וניצולים בבית הקיבוצי", **בין עולים לוותיקים: ישראל בעלייה הגדולה 1948 - 1953**, (עורכת: דליה עופר), יד בן צבי, ירושלים (1996) עמ' 161 - 176.

יבלונקה חנה, "קליטת ניצולי שואה במדינת ישראל - היבטים חדשים", **עיונים בתקומת ישראל**, 7, באר שבע (1997) עמ' 285 - 299.

יבלונקה חנה, "עולי אירופה ותודעת השואה", **העשור הראשון תש"ח - תשי"ח**, (עורכים: חנה יבלונקה וצבי צמרת), הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים (1997) עמ' 41 - 56.

יבלונקה חנה, "תודעת השואה כגורם מעצב זהות", **העשור השני תשי"ח - תשכ"ח**, (עורכים: חנה יבלונקה וצבי צמרת), הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים (1997) עמ' 149 - 166.

יבלונקה חנה, "50 שנה למפגש - ישראלים וניצולים בראי הספרות, הזיכרון וההיסטוריוגרפיה", **ילקוט מורשת**, סה, תל אביב (1998) עמ' 81 - 103.

יבלונקה חנה, "זהויות סותרות, זהויות משלימות - ניצולים, זיכרון השואה והזהות היהודית", **בריחים של שתיקה: שארית הפליטה וארץ ישראל משואה**, קובץ כח, חולון (תש"ס) עמ' 301 - 317.

יבלונקה חנה ושנר טלי, "מגנזך בית לוחמי הגטאות: ימי בראשית - פרסומים ראשונים על השואה", **דפים לחקר השואה**, כד, חיפה (תש"ע) עמ' 339 - 344.

כוכבי יהויקים, "50 שנה - תחנות של רציפות ותמורה", **דפים לחקר השואה**, מאסף טז, חיפה (תשס"א) עמ' 213 - 250.

נורה פייר, "בין זיכרון להיסטוריה - על הבעיה של המקום", **זמנים: רבעון להיסטוריה**, 45, אוניברסיטת תל אביב זמורה ביתן (1993) עמ' 5 - 19.

נצר צבי, "פעולתו של יצחק צוקרמן בארגון הבריחה", **דפים לחקר תקופת השואה**, ג, חיפה (1984) עמ' 21 - 26.

סלע צור בינה, "בין זיכרון להוויה: מוזיאון לוחמי הגטאות האגף החדש", **איים של זיכרון: השואה במוזאונים בראשית המאה ה-21**, משואה ל"ה, משרד הביטחון והוצאה לאור (2008) עמ' 54 - 64.

עופר דליה, "מה ועד כמה לזכור מן השואה, זיכרון השואה במדינת ישראל בעשור הראשון לקיומה", **עצמאות 50 השנים הראשונות**, (עורכת: אניטה שפירא), ירושלים (1998) עמ' 171 - 193.

עופר דליה, "עבר שאינו עובר: הישראלים והשואה", **ילקוט מורשת**, 88, גבעת חביבה (2010) עמ' 7 - 39.

ענבר ליאור, "קיבוץ לוחמי הגטאות: מחוז זיכרון בתוך הווה מאתגר: 1949 - 1959", **ילקוט מורשת**, 99, גבעת חביבה (2018) עמ' 64 - 90.

ערמוני אורה, "המרד הבלתי אפשרי ביותר בהיסטוריה", **כמו שני סלעים: סיפורם של בתיה ויודקה הלמן בשליחות הקיבוץ וההתיישבות**, יד יצחק בן צבי, ירושלים (2010) עמ' 229 - 253.

פורת דינה, "מקומה של ארץ ישראל בתנועות הנוער החלוציות בפולין בתקופת השואה", **קפה הבוקר בריח העשן: מפגשם של הישוב והחברה הישראלית עם השואה וניצוליה**, יד ושם ועם עובד, ירושלים (2011) עמ' 227 - 247.

פרליס רבקה, "יצחק צוקרמן והתנועה החלוצית בפולין בימי מבחן", **דפים לחקר תקופת השואה**, ג, חיפה (1984) עמ' 9 - 19.

צוקרמן, יצחק, "19 באפריל - יום ייסוד המוזיאון", **דפים לחקר תקופת השואה**, מאסף טז, חיפה (2002) עמ' 9 - 19.

רונן אביהו, "ניצולים או מייסדים: השתקפות הדימויים והדימויים העצמיים של ניצולים בעלוני קיבוצים בשנות הארבעים והחמישים", **ישראל בעיני שורדי השואה וניצוליה**, (עורכת: דליה עופר), יד ושם, ירושלים (2014) עמ' 31 - 89.

ריין אסתי, "מהנצחה כוללת להנצחה אינדיווידואלית: אנדרטאות לזכר השואה בישראל", **גשר** 126, הקונגרס היהודי העולמי (תשנ"ג) עמ' 70 - 81.

שנר צבי, "שורשים ונוף", **דפים לחקר השואה**, מאסף טז, חיפה (תשס"א) עמ' 209 - 212.

שנר נשמית שרה, "דרכינו בהסברת השואה והמרי", **עדות ד**, תל אביב (1989) עמ' 26 - 30.

שפירא אניטה, "מפגש הישוב עם שארית הפליטה", **ההליכה על קו האופק**, עם עובד, תל אביב (תשמ"ח) עמ' 325 - 354.

שפירא אניטה, "השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי", **יהודים חדשים יהודים ישנים**, עם עובד, תל אביב (1997) עמ' 86 - 103.

תידור באומל יהודית, "לזכרון עולם: הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה במדינת ישראל", **זכרון גלוי זכרון גלוי: תודעת השואה במדינת ישראל**, (עורך: יואל רפל). משרד הבטחון ההוצאה לאור ומשואה, תל אביב (1998) עמ' 19 - 43.

Jockusch, Laura, "Chronicler's of Catastrophe: History Writing as a Jewish Response to Persecution Before and After The Holocaust", David Bankir and Dan Michman(Editor's), **Holocaust in Context**, Yad Vashem, Jerusalem (2008) pp.135-166.

This was a drawn out process, since museum exhibits usually metamorphose very slowly. In the exhibit, the story of the community of the founders of Kibbutz Lochamei HaGetaot is told, as a community having common biographical characteristics and as a collection of individuals with a unique story to tell. It consolidates the message of the House: a museum established by a community of survivors who place at the core the living testimony, the archival document, and the instilling of values in the coming generations. The dedication of this exhibit was a fulfillment of the process: after the relating of the stories of the founding members in the **Testimonies of Survival**, they were portrayed, actually for the first time, inside the museum. The individual, the community, and the national public found their common locale

The relationship between the kibbutz and the museum was complex. At times they overlapped, at times formed a tangent, at times contradicted each other - as was the case vis a vis Germany and the issue of payment of reparations.

Over the years, the museum sought its organizational framework and the founders were concerned by the question of ownership and the need for financial backing. The museum did not possess a firm statutory base. At first, the archive was recognized as a public institution, followed by the establishment of the "Friends of the House Society" as a supporting organ. There was a public committee and attempts were made to formulate a legal framework similar to an Ottoman guild, but none of these truly fitted an institute of this scale. In the summer of 1976, a majority vote of the kibbutz assembly accepted a partnership based on 51% held by the United Kibbutz Movement, and 49% by the kibbutz itself. The museum, which had been established as an integral part of the kibbutz, was no longer under its full ownership.

During the seventies, a discussion articulated the need to relate the personal stories of the kibbutz members and to individually commemorate the family members who fell victim to the holocaust, comprehensively, and not only a particularly chosen time, place, or action. This individual call came surprisingly from the kibbutz, which had been established to be a monument of life and creation, and where a yearly ceremony marking the holocaust and heroism was realized with the closing of Holocaust Day, and where one of its branches was a museum commemorating the holocaust and the Uprising.

As the founding generation gave way and the first founders passed away, the willingness to relate to the third generation and to leave behind testimony grew stronger, and in 1984 the 4 volumes of the tome **Testimonies of Survival** were published, conveying the testimonies of the founders' prewar years and those of the holocaust. In 1987, a monument was erected in the kibbutz cemetery, commemorating the families of the founders who perished in the holocaust. This act was a new presence of the world that was - in the present and future being of the kibbutz. The individualization of memory influenced the relationship between the kibbutz and the museum. When, in the community of life, the kibbutz, the individual story was told, it also penetrated the walls of the museum with the creation of the hall of the founders - The "Home of Testimony" exhibit in the year 2007.

The convergence of the establishment of the kibbutz with the initiation of a commemorative enterprise is the base of his concept as publicly expressed on the founding day. "It was already clear to me then, that Yitzhak had not intended a monument of hewn stone or blocks of marble. I had well understood that his dream was that of a living enterprise, becoming part and parcel of the next generation's creation following the holocaust; an enterprise which shall be a part of the cultural fabric of the community of the Land, and will enable the implementation of the lessons of the holocaust. Not an archive did Yitzhak see in this enterprise but a moral lesson, not the dust of history did he seek but a lesson for the future".³⁸⁸

The aim of this paper is to describe the parallel growth, side by side, of the kibbutz founded by survivors and of the museum dedicated to preserving and passing on the memory of the holocaust, to delve into the connections between them, the mutual influences, and to inspect the relationship between a community of life and a site of commemoration, from 1949 until 1984, the year Zvi Schner, the director of the museum, passed away, and the year of the publication of **Testimonies of Survival: 96 Personal interviews from members of Kibbutz Lochamei Hagetaot**, telling - in some instances for the first time - the individual stories of the founders of the kibbutz.

The members of Kibbutz Lochamei HaGetaot designed their lives according to the principles of the United Kibbutz Movement. It was characterized by independent labour and participation in the endeavor which yielded a blossoming of all facets of life. The Ghetto fighters' House functioned as a branch of the kibbutz, so that alongside the achievements of the field crops, grazing crops for livestock, vegetable plots, cowshed and chicken houses, fishponds, vineyards, citrus groves and banana cultivation; appeared reports of the museum's gains - such as a survey of the archive collections, descriptions of the artifacts donated by the members, and details of research. In spite of this, over the years there were expressions of the complex relationship held by several of the members toward the museum. There were voices against its establishment on economic grounds, fearing the burden such an undertaking would place on the kibbutz, and other voices feared the detriment on the young native-born Israeli children.

³⁸⁸Zvi Schner, **Bamishmeret**, Tel Aviv, Ghetto Fighter's House Ltd. and Hkibbutz Hameuchad Publishing House Ltd. (1986), pp. 11-12.

On the day of the foundation an extensive memorial ceremony was held under the banner: "The name of the Hebrew Fighter shall be exalted and sanctified". Along the paths to the ceremony, on wooden boards, an exhibition of photos was displayed, titled: "so it was - photos of the holocaust and the Uprising". A year after the founding, despite the unstable financial situation, the kibbutz general assembly decided to build a cultural house - an undertaking named for Yitzhak Katznelson, in which the historical archive from the days of the holocaust and heroism would also be stored. During the fifties, which were instrumental in the forming of the patterns of holocaust commemoration in the state of Israel, the founders of the "Katznelson House" established an archive and a library, collected materials, engaged researchers and contributors, published an academic journal and research papers, founded a publishing house, built exhibits and an impressive edifice. On Holocaust Remembrance Day of the 5th of May, 1959 - the first such day marked under the framework of the law for the commemoration of the holocaust and heroism, which was legislated that same year - the new building of the museum designed by the architect Shmuel (Milek) Bikeles was dedicated, and the museum was moved from its temporary home to its present permanent one.

The two dominant figures in the establishment and direction of the museum were Antek Zuckerman and Zvi Schner. Their contribution was dominant throughout all the stages of the building of the museum and its development. They were joined by other members, including Miriam Novitch, who collected archival materials and works of art portraying the Holocaust in Europe for the Ghetto Fighters' House. The creation of the Ghetto Fighters' House represented their commitment to document and relate, to remember and commemorate.

The curators chose to tell the story of the "Dror" movement, and to emphasize the story of Jewish heroism during the holocaust as it was exemplified through the revolts in the ghettos and camps, mainly concentrating on the Warsaw Ghetto Uprising. It was the fulfillment of Antek's dream concerning the active and vital commemoration of the holocaust and the revolt, and the implication of the lesson in the future.

Kibbutz Lochamei HaGetaot
**and the "Ghetto Fighters' House - in Memory of Itzhak Katznelson -
for the Heritage of the Holocaust and the Uprising"**

**A Community of Life and a Site of Memory: Correlation and
Interaction 1949-1984**

Ayelet Hillmann

Abstract

On the 18th of April, 1949, on the sixth anniversary of the outbreak of the Warsaw Ghetto Uprising, Kibbutz Lochamei HaGetaot was established, with a ceremony marking the event. Prominent among the founders were Yitzhak "Antek" Zuckerman, and Zivia Lubetkin, leaders of the "HeHalutz Dror" movement and members of the Z.O.B., the Jewish Fighting Organization in the Warsaw Ghetto. They were joined by other members of the Z.O.B. and holocaust survivors from the surviving remnant, who were located in the "Dror" kibbutzim after the war and had immigrated to the Land of Israel. They settled in the Western Galilee on the site of Samariya, an Arab village up to the war of Independence, approximately three kilometers north of Acre, after it became clear that there was no chance of establishing a large farming community in Waldheim in the Jezre'el valley - the first settlement they were sent to on the first day of the Jewish Year (September 1948).

By establishing the kibbutz, they had fulfilled the dream that had originally been woven in Poland, according to which the surviving members of the movement would form a memorial for the members who had been murdered. The scroll read during the foundation ceremony stated: "On this day, we are laying the cornerstone of the settlement of the United Kibbutz Movement in the name of the Ghetto Fighters, on the redeemed land of the Western Galilee - A monument of life and creation, to the Ghetto Uprising. May this settlement rise and grow - a field and memory for our comrades who gave their lives for our liberty - the free Israel that gathers its exiles to our land forever".¹

¹ Zvika Dror (editor), **Kibbutz Lochamei Hagetaot: A Story of Humen, Landscape**, Kibbutz Lochamei Hagetaot Publishing (2005), pp. 51 - 52.

Kibbutz Lochamei HaGetaot
and the "Ghetto Fighters' House - in Memory of Itzhak Katznelson -
for the Heritage of the Holocaust and the Uprising"
A Community of Life and a Site of Memory: Correlation and
Interaction 1949-1984

By: Ayelet Hillmann
Supervised by: Prof. Yehiam Weitz

THESIS SUBMITTED AFTER CONFERRAL OF THE MASTER'S DEGREE

University of Haifa
Faculty of Humanities
Department of Israel Studies

2019

**Kibbutz Lochamei HaGetaot
and the "Ghetto Fighters' House - in Memory of Itzhak Katzenelson -
for the Heritage of the Holocaust and the Uprising"**

**A Community of Life and a Site of Memory: Correlation and
Interaction 1949-1984**

Ayelet Hillmann

THESIS SUBMITTED AFTER CONFERRAL OF THE MASTER'S DEGREE

**University of Haifa
Faculty of Humanities
Department of Israel Studies**

2019